

**SZOCIOLÓGIAI
DOLGOZATOK 5.**

Karády Viktor – Nagy Péter Tibor

**Iskolázás, értelmiség és
tudomány a 19-20. századi
Magyarországon**

Szociológiai dolgozatok

A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

ISSN 2063-6733

Karády Viktor – Nagy Péter Tibor

Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon

Szociológiai dolgozatok

**A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont
sorozata**

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

5. kötet.

A sorozat kötetei:

1. Nagy Péter Tibor: Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa. (2011)
2. Fekete Szabolcs: A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921-1940. (2012)
3. Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor: Bölcsészek és tanárok a 19-20. században (2012)
4. Victor Karady: Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe. Inégalité et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne (2012)
5. Karády Viktor – Nagy Péter Tibor: Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon (2012)
6. Karády Viktor: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok (2012)

Karády Viktor – Nagy Péter Tibor

**ISKOLÁZÁS, ÉRTELMISÉG ÉS
TUDOMÁNY A 19-20. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON**

**Wesley János Lelkészképző Főiskola
Theológus és Lelkész Szak
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont
Budapest, 2012**

These studies have benefited in various ways from the support of the European Research Council in the framework of its grant 230518 for the international project: Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-Ethnic and Multi-Confessional Eastern Europe. (The Carpathian Basin and the Baltics in Comparison - cc. 1900-1950). See <http://www.elites08.uni.hu>. The TEMKA Foundation supported the publishing. See <http://www.temka1991.uni.hu>

A közölt tanulmányok megvalósulását különböző módokon az Európai Kutatási Tanács támogatta a 230518 sz. nemzetközi projekt keretében: Műveltségi elitek, rendszerváltások, társadalmi krízisek a nemzetiségi és felekezeti szempontból megosztott Kelet Európában. (A Kárpát-medence és Baltikum összehasonlító elemzése 1900-1950). L. <http://www.elites08.uni.hu>. A TEMKA Alapítvány <http://www.temka1991.uni.hu> támogatta a kötet megjelenését.

© Karády Viktor és Nagy Péter Tibor

© Wesley János Lelkészképző Főiskola

ISSN 978-615-5048-13-5

ISBN 978-615-5048-12-8

Felelős kiadó: Iványi Gábor

Contents

<i>Preface</i>	9
<i>Viktor Karády: The emergence of professional intellectuals in 19th century Hungary</i>	13
<i>Viktor Karády: Peregrinations abroad of Transylvanian students in the later decades of the Dual Monarchy</i>	32
<i>Viktor Karády: The social selection of medical students at the University of Kolozsvár/Cluj (1872-1918)</i>	52
<i>Viktor Karády: Characteristics of the professional career of medical students at the University of Kolozsvár/Cluj (1872-1918)/</i>	90
<i>Viktor Karády: The social recruitment 'from below' of clusters with advanced education in Hungary before and after 1945</i>	122
<i>Péter Tibor Nagy: University graduates in the Hungarian society in 1930 and 2000</i>	137
<i>Péter Tibor Nagy: University graduates and their professions</i>	160
<i>Péter Tibor Nagy: Dilemmas of elite recruitment</i>	184
<i>Viktor Karády: The staff of Philosophical Faculties and the structure of the academic market in the Dual Monarchy(1872-1918)</i>	215
<i>Péter Tibor Nagy: Research on university elites</i>	251
<i>Péter Tibor Nagy: The cluster of those with higher academic degrees in the Kádár era</i>	279

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ 0009

KARÁDY VIKTOR

**AZ ÉRTELMISÉG KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI
MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZADBAN** 13

Közelítések a fogalomhoz

Utalások az előtörténethez

A reformkortól a dualizmusig

Az értelmiségi kompetenciák társadalmi tökécsítése

Irodalom

KARÁDY VIKTOR

**AZ ERDÉLYI DIÁKOK PEREGRINÁCIÓJA A KÉSEI
DUALIZMUS IDEJÉN. (ESETTANULMÁNY A
FELEKEZETI EGYENLŐTLENSÉGEKRŐL ÉS AZ
ELITKÉPZÉSRL)** 32

Felekezeti egyenlőtlenségek az értelmiségi szakmákban

Peregrinációs stratégiák

A külföldi tanulmányok választott szakirányai

Konklúziók

KARÁDY VIKTOR

**A KOLOZSVÁRI EGYETEM ORVOSHALLGATÓINAK
TÁRSADALMI KIVÁLASZTÁSA (1872–1918)** 52

A kolozsvári orvosi kar benépesülése és a diákság felekezeti
és nemzetiségi összetétele

A környezeti kiválasztás paradigmái: születési régió,
lakhely, középiskola

Rétegszerkezet és társadalmi kiválasztás

KARÁDY VIKTOR

**A HALLGATÓK PÁLYÁJÁNAK SZAKMAI JELLEMZŐI
A KOLOZSVÁRI EGYETEM ORVOSI KARÁN (1872-
1918)**

90

A középiskolai felkészülés körülményei
Az érettségi kora mint az előképzettség kitűnőség mércéje
Az egyetemi tanulmányok néhány jellemzője
Az ösztöndíjak vagy a támogatott tanulmányi mobilitás
rendszere

KARÁDY VIKTOR

**A DIPLOMÁS ÉRTELMSÉG 'NÉPI'
REKRUTÁCIÓJÁNAK ALAKULÁSA 1945 ELŐTT ÉS
UTÁN**

122

NAGY PÉTER TIBOR

**AZ EGYETEMI DIPLOMÁSOK A MAGYAR
TÁRSADALOMBAN 1930-BAN ÉS 2000-BEN**

137

I. Diplomások a társadalmi hierarchiában
Milyen munkakörre készít elő az egyetem?
Mennyiben determinál urbanizáltabb létre az egyetem?
Hogyan függ össze a poszt-humboldti arculat a nemi
szerepekkel?
II. Az "igazán független" változók
Hogyan alakítja az egyes felekezeti csoportok arculatát az
egyetem?
Hogyan alakítja át az első és második generációsság
szempontjából az értelmiség arculatát az egyetem?
Irodalom

NAGY PÉTER TIBOR

**A DIPLOMÁSOK ÉS AZ ÁLTALUK BETÖLTÖTT
FOGLALKOZÁSOK**

160

A probléma
Státuszinkonzisztencia tíz és negyven évvel ezelőtt
Egy specifikusabb számítás

Életút vizsgálat – idősor nélkül
Továbbfejlesztési irányok
Irodalomjegyzék

NAGY PÉTER TIBOR

EGY ELITKUTATÁS REKRUTÁCIÓS DILEMMÁI **184**

Elitkiválasztás alrendszerenként
Elitkiválasztás a tudáskanon bázisán – tankönyvek és
kézikönyvek
Elitkiválasztás a tudáskanon bázisán – lexikonok és
encyclopediák
A tényleges lexikonok, enciklopédiák
Az elitrekrutáció idősávja és térbeli kiterjedése
Irodalom

KARÁDY VIKTOR

***A BÖLCSESZKAROK OKTATÓI ÉS AZ EGYETEMI
PIAC SZERKEZETE A DUALISTA KORBAN (1867-1918)*** **215**

NAGY PÉTER TIBOR

A FELSŐOKTATÁSI ELIT KUTATÁSA **251**

I. Négy kutatási terv
II. A felsőoktatók, mint a felsőoktatáspolitikai tér szereplői
III. Elnevezések, címek, pozíciók és fokozatok rendszere
Irodalom

NAGY PÉTER TIBOR

***A TUDOMÁNYOS FOKOZAT BIRTOKOSAI A KÁDÁR
KORSZAKBAN*** **279**

A kutatás kerete
A kandidátussá válók száma az időtengelyen
A kandidátusi fokozatszerzés nemi és származási
egyenlőtlenségei
Irodalomjegyzék

Előszó

A jelen könyv egy kettős aktualitás terméke.

Egyrészt a két szerzőt immár másfél évtizedes közös kutatói tevékenység köti össze, melynek szellemi alapjait a sok szempontból közös témák, vizsgálati források és a történelmi szociológia kvantitatív módszerei iránti elkötelezettség szolgáltatja. Ennek keretében már közös publikációk sora született angol és magyar nyelven, de számos párhuzamos tudományos erőfeszítésre is sor került, amelynek az itteni tanulmányok is tanújelét nyújtják. A szerzők tudományos eredményeiket számos, egymásba épülő és összefonódó kutatás keretében hozták létre, melyek közül a legfontosabbak a következők :

- Iskolázottsági egyenlőtlenségek a századfordulón (OTKA),
- A magyar orvostársadalom szociológiája a régi rendszer végén (1920-1944) /OTKA/
- Jogi, bölcsész és teológus diplomások Magyarországon (1867-1919) /OTKA/
- Az iskolázottság nemi és területi egyenlőtlenségei a huszadik századi Magyarországon különös tekintettel a társadalmi háttérváltozókra, /OTKA/
- Az iskolázottság térszerkezete a két világháború közötti Magyarországon, Középiskolai tanárok Magyarországon a huszadik század első felében, (OTKA)
- Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a a foglalkozási, nemi, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre (NKFP)
- *Comparative research for Jews and Gentiles in Hungarian 'reputational elites' 1850-1950* (a Rothschild Foundation Europe által finanszírozott kutatás).

Munkánk a Középeurópai Egyetem (CEU) Történelem tanszéke, az egykori Oktatáskutató Intézet és a Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont tevékenységébe illeszkedett bele. Köszönettel tartozunk a Microsoft Unlimited Potential-nak és a TEMKA alapítványnak is hathatós anyagi támogatásukért.

Másrészt azonban a szerzők nemrég zárták le egy nagyméretű nemzetközi kutatás empirikus részét, melynek tárgya hat közép-keleteurópai nagyrégió elitképzésének prozopográfiai vizsgálata volt :

Multi-cultural elites, social crises and nation building in ethnically and denominationally mixed East European societies. The Carpathian Basin and the Baltics in comparison (cc. 1900-1950) - az Európai Tudományos Tanács (*European Research Council*) támogatásával. Ennek keretében megkísérelték – történelmileg valószínűleg úttörő módon – mind levéltári, mind nyomtatott forrásanyagok felhasználásával teljes körűen felmérni a pragmatikusan definiált 'induló' értelmiséget a feudalizmus elhalását követő, de még a régi rendszerben lefolyó társadalmi modernizáció hosszú korszakában, mely megelőzte a kommunista hatalomátvétel 1948-49 felé lezáruló szakaszát. Ez a kutatás két balti államra (Lett- és Észtországra) és a teljes Kárpát-medencére terjedt ki formálisan az 1850 és 1950 közötti (a kutatásban érintett elitkategóriáknál változóan datálható) időszakban. Központi témája az értelmiség társadalmi kiválasztása, képzési pályája, kulturális, szakmai és etnikai megosztottsága, valamint alkotókészsége és nyilvános elismertsége ('hírneve') összefüggéseinek tényszerű (számszerűsített) objektivációja volt.

Adatbázisaink esetszáma - együttesen - meghaladja az egymilliót. Természetesen a valóságban nem egymillió különböző személyről szólnak eredményeink: a kutatás egyik legfontosabb célja, hogy az egyes forrásokból (értesítőkből, anyakönyvekből, bibliográfiákból, nyilvántartásokból, szakmai listákból) külön-különfölvett eseteket személysorosan összekapcsoljuk, s így az iskolázott elit tagjainak (illetve jelentős részüknek) pályáját nyomon követhessük, középiskolai beiratkozásuk, érettségizésük, hazai és külföldi egyetemi beiratkozásuk, diplomázásuk, ill. felnőtt-kori pályájuk egyes pillanataiban, halálukkor, sőt számbavehessük objektíválható szellemi hagyatékukat (pl. könyveiket) ill. rekonstruálhassuk utóéletüket (pl. bekerülésüket a lexikonok által reprezentált nemzeti panteonba.)

Diákjainkat, PhD hallgatóinkat és kollégáinkat is megkíséreltük egy-egy intézmény diáknépességének monografikus feldolgozására biztatni, azért is, hogy ezek későbbi összehasonlító adatelemzések alapjait teremtsék meg. Maár Tiborné a kaposvári középiskola társadalmi rekrutációjáról, Fekete Szabolcs a pécsi bölcsészkar diákságának kiválasztási mechanizmusairól írt doktori értekezést. Biró Zsuzsanna Hanna disszertációja a német tanári diplomásokról mint a bölcsészársadalom sajátos alcsoportjáról védelem előtt áll. Forrai Judit az orvosok területi és társadalmi szelekciójáról publikált statisztikai összeállítást a dualizmus korából. Ugyanebben a

sorozatban jelent meg Biró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor tanulmánykötete a bölcsészekről. Karády Viktor és Lucian Nastasa az 1919 előtti kolozsvári orvosi kar diákságáról kiadott prozopográfiai kötete folytatásaként Biró-Karády-Nagy-Nastasa jelentetik meg a kolozsvári humán és reálbölcsész karok hallgatóinak teljeskörű prozopográfiáját. Erdélyi Mátyás szakdolgozata a sátoraljaújhelyi elemisták felekezet szerint differenciált iskolai mobilitásáról egy külön kötetbe illeszkedik bele, melyben városi iskolai piacok szerkezetéről közlünk esettanulmányokat. Magos Gergely a világháborúk között a budapesti orvosi karon diplomázó gyógyszerészekről írt szakdolgozatot.

Úgy gondoltuk, hogy ezeknek a képző intézmények és képzési ágak szerinti kutatási beszámolóknak sorozatban való megjelenése előtt, illetve egyesekével már párhuzamosan is érdemes azokból a részlegesebb tanulmányokból is egy közös csokrot összegyűjteni, melyek során kimunkáltuk a globális projekt témavilágát és módszertanát. Ezt bocsátjuk most az érdeklődő közönség elé, mégpedig a legszélesebb nyilvánosság előtt nyitott, interneten keresztül is elérhető formában.

A kötet végig különbözőképp meghatározott értelmiségi csoportokat vesz górcső alá a 19. századi kezdetektől, amikor – a reformkorban – magát a fogalmat is bevezették a honi írástudó nyilvánosságba, egészen a jelenkorig. Meggyőződésünk szerint ugyanis a társadalomtörténetírás és honi szociológia kiterjedt gyakorlata, mely éles cezúrát von az 1949 előtt és után működő szakértelmiség bemutatása közé nem minden esetben helyes: több tanulmányunk kísérli meg a rendszerváltásokon átívelő értelmiségtörténet bemutatását. A főbb vizsgált csoportok sorába tartoznak a kolozsvári magyar egyetem medikusai a kettős monarchia korában, a bölcsész és természettudományi karok tanári kara ugyanakkor, a diplomás népesség és a tudományos fokozatott szerzetek a szocialista korban és azután, a lexikonok névanyagában szereplő 'kanonizált' értelmiségi csúcseleit vagy a külföldi egyetemi peregrinációban résztvevő honi diákság.

A változatos elemzési szempontok felölelik a társadalmi-szakmai, regionális, felekezeti és etnikai kiválasztás mechanizmusait, az értelmiségi pályakép alakulását, a szakválasztás logikáját különböző eredet vagy háttér tényezők szerint, a diplomázás szintje és a foglalkozás közötti státusz-megfelelés illetve 'inkonzisztencia' kérdéskörét. Valóságos vörös vonalként szövi át ezeket a

tanulmányokat a magyar társadalomnak az előző rendszerben részben tabusított, részben csak 'kényes'-ként elkönyvelt s mint ilyen gyakran még máig sem megfelelő tudományos objektivitás igényével tárgyalt kérdése, a történelmileg kialakult s Európában egyedülálló vallási megosztottság problémája, melyet itt is igyekeztünk fontosságának megfelelő súllyal értelmezni.

KV-NPT

Karády Viktor

Az értelmiség kialakulásának kezdetei Magyarországon a 19. században

Közelítések a fogalomhoz

Az¹ 'értelmiség' ma használatos fogalma egyértelműen a dualizmus korához kötődik Magyarországon. Ez többé-kevésbé másutt is a feudalizmus bukása vagy átalakulásának korára esik Európában, annak ellenére, hogy a fogalom társadalmi behatároltsága, közhasználati elterjedtsége és a kategóriának tulajdonított társadalmi funkciók igencsak eltérően alakultak a különböző, a rendi keretből kibontakozó társadalmakban, nyugaton legtöbbször az időben megelőzve azt a honi fejlődést, ami Pierre Bourdieu kifejezésével élve „a szimbolikus javak manipulációjának szakemberei”-nek testületi megjelenéséhez vezetett.² Igaz, mint lentebb erről bővebben lesz szó, modern típusú – azaz a rendi kereteken kívülálló – 'előértelmiségi' csoportok már a 18. század közepétől jól azonosíthatók nálunk is³ olyan – mintegy 'minimális előzetes definíció értelmében -, hogy sajátos világi 'tudástökével' (iskolázottsággal) rendelkeznek, műveltségüket vagy képzettségüket szakmai gyakorlatban tőkésítő réteget alkotnak, társadalmi-gazdasági helyzetüket nem (vagy nem csak) rendi státuszuk határozza meg és a többi rétegnél érthetően erősebben vesznek rész szellemi (pl. irodalmi, művészeti, tudományos) javak termelésében, terjesztésében (pl. fordítások útján)

¹ A munkában felhasználtam az European Research Council ELITES08 projektjének tervezésének eredményeit. Korábbi szövegverzió : „Vázlat a modern értelmiség előtörténetéhez Magyarországon a hosszú 19. században », /Overview of the prehistory of modern intelligentsia in Hungary during the long 19. century/, *Wesley teológiai és vallástudományi lapok*, 2007, I. évf. 1. szám. (Budapest).

² L. erre Christophe Charle kitűnő munkáját, *Les intellectuels en Europe au XIX. Siècle. Essai d'histoire comparée*, Paris, Seuil, 1996, különösen 18.

³ L. Hajdú Tibor, „Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után”, *Valóság* 23, 1980, 20-34, különösen 21.

és fogyasztásában egy olyan történelmi helyzetben, amikor még a nyugat- vagy északmagyarországi kismemesség nem jelentéktelen része (minden bizonnyal többsége) is bizonyíthatóan írástudatlan volt.⁴ Mégis a 19. század közepéig nálunk láthatóan még a fogalom sem létezett.⁵ Első említését talán Kossuth Lajos egy 1843-as cikkében találjuk a *Pesti Hírlap*-ban, ahol a liberális kismemesi ellenzék vezérszónoka éppen a művelt nem nemesek számára megadandó választójog mellett érvelt.⁶ Szélesebb körben a kiegyezés után vált közhasznúvá a fogalom, egyrészt a társadalmi munkamegosztásban tényleges 'értelmiségi funkciókat' betöltők lentebb bemutatandó viszonylag rohamos elszaporodása, másrészt pedig (erre való reakció gyanánt) az 'értelmiség' fogalmának a rétegbeosztásra vonatkozó statisztikai irodalomban megtörténő, ugyan nem teljesen egységes, de valóságos intézményesülése folytán.

A statisztikailag is – mint látni fogjuk – a csak többé-kevésbé egységesen definiált 'értelmiség' azonban semmiképp sem mutat fel egységes osztályjellegét. Rendi állása (régí és új nemesi vagy arisztokrata hovatartozása, beleértve az értelmiségi címen elnyert nemesi státuszt is), a nemességgel fenntartott viszonya (mint társadalmi kliens, szolgáltató vagy kívülálló), a nemesség és a vállalkozó polgári réteg közötti helyzete, nem beszélve belső szerkezeti összetettsége (szabadfoglalkozási szektor, közhivatal, közipari vagy magángazdasági alkalmaztatás szerint), sőt az iskolázottsági szint szerinti markáns belső hierarchia (a négy középiskolai osztály elvégzésétől az egyetemi doktorátusig), nem beszélve a lentebb tárgyalandó felekezeti, etnikai és (nehezen objektiválható) ideológiai megosztottságoktól, az értelmiségi foglalkozásúakat csak az új közép osztály részeként lehet értelmezni, semmiképp önálló osztálykategóriaként. Ebben az értelemben a modern honi értelmiségi csoportok jellege - főképp önértelmezése – a

⁴ Tóth István György, *Mivelhogya magad írást nem tudsz...Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996, 122-145.

⁵ L. Hajdú Tibor, „Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után”, *Valóság*, 24, 1981, 1-22, különösen 1.

⁶ Mazsu 1997 : Mazsu János, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825-1914*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, Distributed by Columbia University Press, New York, 4.

régi rendszer végéig erősen magán viseli eredettörténetük és társadalmi tájékozódásuk stratégikus feldolgozásának adottságait. Jelentős részük tipikusan az 'úri középosztályhoz' sorolták magukat, főképp ha nemesi háttérrel vagy kapcsolathálóval rendelkeztek, esetleg mint nemesített értelmiségiek működtek. Jellemző volt ez a beállítottság a közhivatalnokok és a közipar tisztségviselői között. A többiek között gyakoribb volt a 'polgári értelmiségiként' való önmeghatározás. De a korábbi rendi státusz maradványai tovább éltek egyes közintézményekhez kötött hagyományos csoportokban – így a tisztikarban vagy a papságban –, s ezt élethabitusuk, a fensőbbiséggel s beosztottaikkal vagy híveikkel való viszonyuk, alkalmazkodási moráljuk s általában a modernséghez való beállítottságuk messzemenően ki is fejezte.

Itteni megközelítésünk, mely az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem kiaknázott történelmi statisztikai forrásokon és saját nagy volumenű újabb felmérési eredményeken nyugszik, az értelmiség társadalmi megosztottságainak ezekre a kérdésköreire nemigen fog reflektálni. Szintén nem szólunk bele abba a vitába, mely az értelmiség határainak és társadalomtörténelmi tartalmának kijelölését célozza.⁷ Az 'értelmiségi tevékenységeknek' itt csak egy pragmatikus és minimális definícióját alkalmazzuk. Értelmiségiekként egyrészt azokat azonosítjuk, akik elitiskolai képesítéssel rendelkeztek, s ez a 19. századi irodalomban legalább 4 és 8 középiskolai osztály közötti iskolázottságot jelentett. (Még a Magyar Statisztikai Hivatal 1928-as értelmiségi felvétele is 6 középiskolai osztállyal jelölte meg az értelmiségi réteg legalsó határát.⁸) Másrészt azokat soroltuk ide, akik professzionálisan használták viszonylag magas tudástőkéjüket, azaz jövedelmüket elsősorban 'szellemi' – azaz nem kézi – munkával szerezték.

A látszat ellenére ennek a 'minimális definíciónak' sem teljesen egyértelmű a társadalomtörténelmi tartalma. Közismert, hogy a hosszú 19. században egy sor nem értelmiségi foglalkozású közszereplő – így a földbirtokos arisztokrácia vagy a vagyonos

⁷ Huszár Tibor, *Nemzetlét - nemzettudat – értelmiség*, Budapest, Magvető Könyviadó, 1984, 109-111, 419-621, Bódy Zsombor, *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete, 1890-1938*, Budapest, L'Harmattan, 2001, 65-93.

⁸ Hajdú Tibor, „Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után”, *Valóság*, 23, 1980, 1.

polgárság tagjai – szintén magas szintű elitiskolázottsággal, gyakran egyenesen szakképzettséggel rendelkeztek, sokszor anélkül, hogy ezt foglalkozásszerűen használták volna, vagy egyáltalán gazdaságilag aktívak lettek volna. Fontos arra is utalni, hogy a vállalkozó polgárság legdinamikusabb elemei – a magyar nagyipar és nagykereskedelem, a közlekedési hálózat és a bankrendszer megteremtői – között bőven találni gyengén vagy formálisan egyáltalán nem iskolázottakat is, akik egyedülálló kreativitásról, s nagy horderejű 'szellemi' képességekről és tevékenységekről tettek tanúbizonyságot. Mindezeket azonban itt nem soroljuk az értelmiségbe avval a – kétségtelenül vitatható – érveléssel, hogy fő tevékenységük (amennyiben egyáltalán gazdasági téren működtek) a tőkebefektetés és a befektetett tőke kezelése vagy felhasználása terére korlátozódott, bármilyen magas szintű képzettséggel rendelkeztek vagy látható hatékonyságú 'szellemi munkát' végeztek.

1.táblázat. Kiválasztott foglalkozási kategóriák iskolázottsági szintje 1910-ben (a kategóriák mindkét nembeli létszámának %-ában)

	Elvégzett minimális középiskolai osztály		
	8 osztály	6 osztály	4 osztály
mezőgazdasági magánhivatalnok	42,7%	54,6%	76,1%
erdészeti hivatalnok	59,5%	70,5%	92,8%
bányászati és kohászati magánhivatalnok	60,0%	68,7%	87,7%
ipari magánhivatalnok	38,4%	49,0%	79,7%
kereskedelmi és hitelintézeti magánhivatalnok	40,4%	49,5%	77,9%
kereskedelmi hivatalnok	49,7%	58,6%	91,1%
közszolgálat és szabadfoglalkozás (önállók és hivatalnokok)	66,9%	75,0%	86,8%
mezőgazdasági önállók	0,2%	0,3%	0,6%
ipari önállók	0,8%	1,2%	4,3%
kereskedelmi és banki önállók	4,1%	6,3%	16,6%
közlekedési önállók	0,3%	0,7%	2,1%
Véderő	8,8%	9,6%	13,7%
nyugdíjasok, magánzók, vagyonukból élők	7,5%	9,9%	17,1%

Ezt a módszertani választást valamelyest empirikusan is alá lehet támasztani az iskolailag igazolt szellemi tőke megoszlásának adatai segítségével az érintett fontosabb foglalkozási kategóriákban a tárgyalt korszak legvégén.

Utalások az előtörténethez

Pedig az értelmiségi foglalkozásúak megjelenése a rendi társadalmak erőterében a 19. század előtt is hosszú múltra nyúlik vissza. A keresztény papság bizonyos mértékben mindig is rendelkezett világi (nyelvi, irodalmi, filozófiai, sőt gazdasági célzatú) műveltséggel is, s ezt egyes rendek eredményesen kultiválták is. Papi személyzetből indultak ki a kolostorok vagy a püspökségek felügyelete alatt a latin műveltség terjesztését szolgáló középiskolák hálózatának megteremtésére irányuló törekvések, melyek a kora újkorban több nagy tanító rend (jezsuiták, piaristák) illetve a megjelenő protestáns egyházak égisze alatt az egész nyugati kereszténységben egységesített elitképző intézmények rendszerét hozták létre. De már a 12. század végétől kezd kiépülni a nyugati kereszténységben az egyháztól legtöbbször független egyetemek hálózata, melyek hivatalosan is – a pápa, majd/és az uralkodók által szentesített jogosultságaiknál fogva – világi tudást nyújtottak s ennek megszerzéséről diplomákat, tehát értelmiségi igazolásokat bocsátottak ki. Magyarországon ugyan – a gyengén dokumentált pécsi kezdeményezéstől eltekintve – nem született egyetemi intézmény a 17. század előtt, azonban a honi diákok külföldi peregrinációinak jelentős mértékét máris egy sor párját ritkító prozopográfiai kutatás bizonyítja.⁹ A 16. századtól kezdve Dél és Nyugat-Európában

⁹ L. László Szögi, Julia Varga (ed.), *Universitatis Budensis, 1395-1995*, Budapest, 1997; Fata 2006, Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling (Hrsg.), *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2006; Hegyi Árpád, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon (1526-1788)*, Budapest, 2003; Kiss József Mihály, *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715-1789*, Budapest, 2000; Szögi László, *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása, I. 1526-1867*, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2004; Fazekas István, *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623-1918 (1951)*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2003, Bozzay Sára, Ladányi

megindult hol a művelt rétegek önálló szervezésében, legtöbbször azonban állami támogatással és felügyelet alatt a tudós társaságok – akadémiák – hálózatának kialakulása, melyek kizárólagos célja szellemi termékek gyártása, művelése és terjesztése volt. Ennek ugyan a Magyar Tudományos Akadémia 1825-ös megalakulás előtt nemigen volt közvetlen visszhangja nálunk, de honi tudósok nemritkán vettek részt a határokon túli akadémiák tevékenységében.

Ennél jelentősebb funkciót töltött be az előértelmiségi csoportok kialakulásában a hazai iskolarendszer.

Ennek legfontosabb részlegét a latin középiskolák képezték, melyeket a reformáció és az ellenreformáció közötti küzdelemben minden oldalon elsőrendű fegyvernek tekintettek hithű elitcsoportok képzésében és megtartásában. A 18. század közepén még jól jellemezte a hatalmi és ideológiai térben megnyilvánuló erőviszonyokat a nyugati kereszténység egész területén érvényesülő alapelv, mely az elitképzést az egyházak hatáskörébe utalta. Nálunk e tekintetben különösen feltűnő a görög rítusú iskolák teljes hiánya és a korabeli államvallással összefonódó római katolikus intézmények túlsúlya. Ekkoriban a 31 jezsuita és 14 piarista nagygymnáziummal mindössze 5 református és ugyanannyi evangélikus latin iskola állt szemben, ha eltekintünk a kisebb kollégiumok hálózatától.¹⁰

E mellett azonban már több mint egy évszázada működött az 1635-ben alapított nagyszombati jezsuita egyetem. Ezt, mint ismeretes, 1777-ben Mária Terézia modernizációs lépései keretében (s a jezsuita rend felszámolása után) Budára költöztették át, állami felügyelet alá helyezték és szekularizálták, miután 1769 óta kiegészült egy orvosi karral és régi bölcsészeti fakultását bécsi mintára természettudományos tanszékekkel erősítették meg.¹¹ Az elitképzés késő feudális rendszere ezenkívül még háromféle szakfőiskolát foglalt magába, bár ezek nem mindig s nem egyértelműen váltak el a latin 'középtanodáktól' (nem beszélve arról, hogy gyakran egy épületben s azonos adminisztráció alatt is

Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2007; Gömöri György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526-1789*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2005.

¹⁰ Kosáry Domonkos, 'Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon', *Valóság*, 1981 február, XXIV/2, 11-20, különösen 13.

¹¹ Kosáry 1996, Kosáry Domonkos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 3. kiadás, Budapest, Akadémiai, 493-516.

működtek). Közéjük tartoztak mindenekelőtt az értelemszerűen egyházi kezelésben lévő papképző szemináriumok és teológiák. Mellettük működtek az 1776-ban akadémiai titulussal ellátott Bölcsészeti és Jogakadémiák. Végül ide kell sorolni a 18. században egyedülálló technikai képzőintézetet, az 1770-ben államilag alapított Selmecbánya-i Bánya- és Erdőmérnöki Akadémiát, melyet nemsokára egy magánalapítású (mező)gazdasági szakfőiskola (a Festetich grófi uradalomban 1798-ban felállított keszthelyi Georgikon) követett, majd 1818-tól Magyaróvárott egy második gazdasági akadémia egészített ki. Az elitképzéshez a rendi társadalom e kései korszakában is tömegesen hozzájárultak a külhoni egyetemek és főiskolák. Egész Európa észak-déli felekezeti megosztottságát követve a katolikus diákok elsősorban a Habsburg birodalom és Itália, a protestánsok pedig poroszországi és más evangélikus-német, valamint hollandiai, svájci és angliai rokon felekezeti beállítottságú egyetemi intézményeket látogattak.¹² Most már ezekről a késő feudáliskori peregrinációs mozgalmakról is pontos felmérések illetve prozopográfiai kiadványok adnak számot.¹³

A modern értelmiség kialakulásához azonban nem lett volna elég a képzési lehetőségek széles tárháza, ha egyidejűleg a kedvezményezettek rétege nem egészül ki egyre nagyobb számban a rendi kereteken kívülről érkező csoportokkal, ennek megfelelően nem indul meg gyors szekularizációja (a papság viszonylagos számarányának rohamos csökkenésével) s főképp nem nő meg az iskolázott rétegek egyre inkább rendi hovatartozásuktól függetlenül fenntartott tevékenységi területe és társadalmi funkcióik köre.

A feudáliskori 'előértelmiség' messzemenően nemesekből és/vagy papi személyekből állt, mely utóbbiak között mindig is megtalálható volt sok, az egyházi iskolákon keresztül kivételes mobilitáshoz juttatott s rendi státusukból kiemelt szabadpolgári és jobbágyi származék. Ezeknek valószínűleg nagyobbik része a

¹² L. Kosáry Domokos, „Értelmiség és kulturális elit...”, id. mű, 14-15 és uő., *Művelődés...*, id. mű, 516-524.

¹³ Szögi László, *Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789-1919*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2001; uő., *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken, 1789-1919*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2000; uő. *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein, I. 1790-1850*, Budapest-Szeged, 1994 ; Bozzay Réka, Ladányi Sándor, id. mű.

különböző egyházak apparátusába tagolódott be (bár erre nincsenek pontos adatok), míg a többiek részben a megyei, városi vagy országos közigazgatás segédszemélyzetét alkották – hiszen a bizalmi, tekintélyes és döntéshozó pozíciókat sokáig *nobile officium* gyanánt, majd később egyre gyakrabban fizetség ellenében a nemesség tagjai töltötték be -, részben pedig a korai s kezdetben igen gyér számú szabadfoglalkozásúak sorait gyarapították – orvosok, ügyvédek, földmérők, építészek és más mérnökök, stb. -, míg egy nem jelentéktelen töredékük a magángazdaságok alkalmazottja lett, elsősorban birtokkormányzói vagy erdőmérnöki minőségben. Az előértelmiség megoszlása a nemesi és a papi részvétel szerint a végrehajtó hatalmi (nemesi privilégiumot képező közhivatali) és a szigorúan hitéleti szolgáltatásokon kívül eső foglalkozási területeken (igazságszolgáltatás, iskolázás, szabadfoglalkozások, magánhivatal) további felderítésre vár. Az azonban máris tudható, hogy a 18. század közepén becslés szerint a honi latin iskolák közönségének mintegy 15-35 %-a nem tartozott a rendi társadalmi elitet alkotó nemesség vagy szabad polgárság gyermekei közé, azaz előjogok nélküli *libertinus* vagy *plebeius* volt.¹⁴ Ezeknek az aránya a következő évtizedekben csak emelkedhetett. II. József 'zsidó' dekrétuma (1782) nyilvános jogú zsidó iskolák felállítását is szorgalmazta s megnyitotta a zsidó fiatalok előtt az elitiskolázás kapuit, ami legalább a birodalom orvosi karain a zsidó diákság gyors megjelenéséhez és az orvosi gyakorlatban való látványos térnyeréséhez vezetett (ha más értelmiségi foglalkozásokban nem is, hiszen ezek majd mindegyike – a magángazdaságokon kívül – a 'bevett felekezetek' tagjainak volt fenntartva).¹⁵ Hasonló értelemben hathatott – bár talán nem olyan nyilvánvaló eredményekkel – a felvilágosodott reformcsászár rendelete a jobbágyság helyzetének javításáról (1785), mellyel elvben a jobbágyi helyzetű fiatalok szabad iskoláztatását is lehetővé tette. Mindenesetre a nem nemesi háttérű értelmiségi foglalkozásúak arányát már a 18. század végén is mintegy 40 %-nyira lehetett tenni a kategória továbbra is csak 15.000 és 30 000 közöttire becsült

¹⁴ Fallenbüchl 1966 : Fallenbüchl Zoltán, „Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században”, *Történet-statisztikai évkönyv*, Budapest, 1965-1966, 210 és 214.

¹⁵ Kosáry Domokos, *Művelődés...*, id. mű, 480-481.

tagságában.¹⁶ Érthető, hogy a reformkor kezdetétől, az 1830-as évektől, egyre inkább külön kategóriaként kezdték kezelni a nem nemesi előértelmiséget, közkeletű elnevezéssel *honorator*-okként, azaz olyan privilégiumok nélküli csoportként, melyet műveltségi tőkéje kiemel a többi előjogok nélküli kategóriájából és különleges társadalmi megbecsüléssel (*honor*) ruház fel. Az 1840-es években egy (talán nem teljesen megbízható) becslés a honoratorok számát már 50.000-re teszi.¹⁷

A reformkortól a dualizmusig

Az előértelmiség átalakulása a társadalmi térben egyértelműen különleges helyzetű s a köztudatban ennek megfelelően megkülönböztetett csoporttá a gazdasági modernizáció és a nemzetállam megteremtésének égisze alatt valósult meg. Az áttörés e tekintetben az 1840-es évek és a kiegyezés kora közé tehető, amikor a liberális nemesség jövőterveinek középpontjába került a rendi viszonyok felszámolása és a modern nemzetállam alkotmányos kereteiben saját politikai uralmának újfajta legitimációs bázissal való ellátása, voltaképpen megerősítése. Ez minden irányban – lefelé (a jobbágyságot illetőleg) és oldalágon (a honorácior értelmiség és a városi szabadpolgárság viszonylatában) jogkiterjesztéssel és a hatalmi kompetenciák bizonyos (sokáig igen szerény) mértékű újraosztásával járt. Ennek a politikai átrendeződésnek, melyet a gazdasági erőviszonyok – vagyonok és jövedelmek - és a társadalmi tekintélymegosztás körülményeinek fokozatos átalakulása kísért a nemesség kárára, legfőbb kedvezményezettjei a régi és főképp új (vállalkozó) polgárság és a tudástőkét felmutató rétegek lettek. Ehhez a fejlődéshez köthető az értelmiségnek – mint a köztudatban elkülönülő s valamelyest a ‘polgári’ és a nemesi milióktól (melyekből pedig legtöbbször származtak) is megkülönböztetett – társadalmi képződménynek a megjelenése a társadalmi nyilvánosságban.

¹⁶ L. Kosáry Domokos, *Művelődés...*, id. mű, 322-323, Benda Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I. Budapest, 1957, XVII-XXI, Mazsu János, id. mű, 36, Windisch Éva, „Az értelmiség létszámának kérdéséhez”, in Glatz Ferenc (szerk.), *Európa vonzásában, Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993, 121.

¹⁷ Vörös Károly, „A modern értelmiség kezdetei Magyarországon”, *Valóság*, 1975 október, XVIII/2, 1-18, különösen 17.

Legelső s talán legdöntőbb mozzanata ennek a változásnak akkor kezdődött, amikor a jogkiterjesztés liberális programjában megjelent a honoráciorok hivatalviselésének és szavazati jogának kérdése, helyileg, egyes megyékben, már 1841 után. Ez konkrét példa volt a nemesi privilégiumok kiterjesztésének tervére az összes iskolázott rétegre. Ennek megfelelően 1844-től megvalósult az iskolázott közrendűek 'hivatalképessége' a közszférában és az 1848 márciusi forradalom után ugyanezek 'politikai kapacitásának' elismerése is. Az 1848/5-ös törvénycikk ugyanis bevezeti a cenzusos választási rendszert, amely ugyan a nemesség tagjainak 'régí jogon' fenntartja feltétel nélküli választhatóságát és szavazati jogát az új alkotmányos nemzetgyűlésben, de ezt kiterjeszti egy sor vagyona, jövedelme vagy szellemi tőkéje révén jogosítottakra is, nevezetesen – jövedelmüktől függetlenül – az orvosokra, sebészekre, ügyvédekre, mérnökökre, akadémikus művészekre, tanárookra, a Magyar Tudományos Akadémia tagjaira, gyógyszerészekre, papokra és segédpapokra, körjegyzőkre és tanítókra.¹⁸ Evvel a jogkiterjesztéssel, habár egyelőre csak átmenetileg, tekintettel a szabadságharc leverése és a kiegyezés közötti abszolutista évekre, és részlegesen (mint ezt lentebb tárgyaljuk), megvalósul a kettős monarchia végéig érvényes politikai rendszer, melyben elvben az 'értelmiségi foglalkozás' a nemességéhez hasonló politikai jogokat generál.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy első megközelítésben ezeket a jogokat nem a tudástőke birtokosai, hanem pusztán egyes 'szellemi' szakmák férfi gyakorlóí nyerték el, nevezetesen az 'önállókna' tekintett szabadfoglalkozásúak és bizonyos szint felett álló közhivatalnokok. Ennek fejében például a kifejezetten iskolázott (például gazdasági akadémiát végzett) magánalkalmazottak - így a birtokkormányzók és uradalmi ispánok népes csoportja - kiesett az érintettek köréből. Igaz ez utóbbiak rögtön tudták a földbirtokos arisztokráciával való kapcsolataikat mozgósítani s erőteljes nyomást gyakorolni ez ügyben s így még 1848-ban elérték, hogy miniszteri rendelettel biztosítsák beemelésüket nemcsak az alkotmány sáncai, de a választójoggal bírók közé is. Ez azonban nem vonatkozott a többi magánalkalmazottra, tehát a kereskedelem, az ipar és a közlekedés iskolázott személyzetére, sem pedig - s ez a hiány egyre látványosabbá vált a korai kapitalizálódás korában - a 'nem bevett felekezetek' híveire, nevezetesen a városi középrétegekben egyre

¹⁸ L. uo., 2-3, 18.

nagyobb gazdasági súllyal fellépő zsidó polgárságra, akik vagyoni helyzetüktől függetlenül csak az 1867-es emancipáció után kapták meg ebben az értelemben is a polgárjogot. A mezőgazdaságon kívüli magánalkalmazottak persze az 1860-as években kibontakozó iparosítási '*Gründerzeit*' előtt nem képeztek széles réteget s főképp nem tartoztak a legerősebben iskolázott értelmiségi foglalkozású csoportok közé. (Ez valamelyest még a dualista kor végén is így volt a lenti 1. táblázat tanulsága szerint.) Mindenesetre a választási jogra vonatkozó 1874/33 törvénycikk bizonyos változtatásokkal – például a vagyoni cenzus adócenzussá való módosításával – megtartotta 1848-as előzményének az értelmiségre vonatkozó legfontosabb rendelkezéseit, beleértve a korábbi megkötéseket is. A diplomások választójogát például azzal a feltétellel biztosította, hogy ezek választás vagy kinevezés útján töltsék be állásukat. A törvény a korábban kb. a felnőtt lakosság 10 %-ára kiterjedő választási jogosultságot 6,4 %-ra szorította le s ez az elrendezés majdnem a dualista kor legvégéig fennmaradt.

A jogkiterjesztés mellett az értelmiség társadalmi szerepének látványos felerősödéséhez nem kisorszt járult hozzá az a tény, hogy a tudástöklét birtokló csoportok a társadalmi nyilvánosságban, sőt bizonyos mértékben a gazdasági életben is új s szélesedő tevékenységi területeket foglaltak el. Ez elsősorban az iparosítás beindulását kísérő városiasodás következményeképp a magánhivatalnoki és szabadfoglalkozású rétegre vonatkozott. Az 1840-es 'félemancipációs' zsidótörvény például a zsidóknak is biztosította elvben (a továbbra is privilegizált bányavárosok kivételével) a szabad ipargyakorlást és a városokba való beköltözést, ami kifejeződött abban is, hogy a zsidó fiatalok egyre gyakrabban jelennek meg a honi elitiskolázás közönségében. De fontos volt ebben az összefüggésben a magas és kevésbé magas kultúra-termelés infrastrukturális bázisának kialakulása, elsősorban a városokban. Kiteljesedett többek között a színházak és vándor színtársulatok hálózata, a könyvkiadás nyilvános (ugyan a reformkorban és az abszolutizmus korában még cenzúra alatt működő) iparággá fejlődött, kialakultak a helyi zeneiskolák s megindult a politikai és kulturális sajtó térhódítása - az írástudó lakosság számarányának emelkedésével (egymást kölcsönösen erősítő) hatással.

Tekintve, hogy ezekkel a tevékenységekkel az érintettek egyre intenzívebben vettek részt a nemesi, városi és egyéb (így maguknak a honorácior) elitcsoportok társadalmi jövőterveinek képzésében,

konkrétan a nemzetállam-építés programjának kidolgozásában, a liberális vagy konzervatív nemzeti-politikai véleményalakítás 'nemzeti-romantikus' és az irodalmi és művészeti ízlés 'nemzeti-romantikus-népies' kánonjának kimunkálásában, a kultúrát teremtő, terjesztő és fogyasztó iskolázott rétegek osztársadalmi befolyása a rendi társadalom kései fázisának egyes konjunktúráiban rendkívüli jelentőségre jutott. Már a Martinovics-féle 'magyar jakobinus' mozgalom tagjai is – esetleges nemesi származásuktól függetlenül – ilyenfajta 'organikus értelmiségi' funkciót töltöttek be az 1790-es években.¹⁹ Még egyértelműbb volt e téren az 1848-as 'márciusi ifjak' szerepe, akik – történelmileg lefelől – kizárólag a rendeken kívüli nyomáscsoportként léptek fel irodalmi tekintélyükre és ideológia-alkotó készségükre – tehát értelmiségi mivoltukra – hivatkozva. Amikor a részben nemesi, részben honorácior, részben pedig (gondoljunk Petőfire) egyenesen plebejus-kispolgári háttérrel a Pilvax kávéházban összeszerveződő csoport 1948 március 15-én néhány szimbolikus gesztussal a helyi utca mozgósításával vértelen forradalmat robbantott ki, felgyorsítva az alkotmányos nemzetállam létrehozását, először lépnek fel Magyarországon az alkotó értelmiség öntudatos képviselői történelem-formáló programmal, mégpedig rövidtávon látványos sikerrel.²⁰ A késő feudális államrend megdöntése olyan tekintélyt kölcsönöz a csoportnak, hogy a honi modernizáció kollektív képzetrendszere – a kommunizmusig bezárólag, amely még szintén súlyt helyezett prominens alkotó értelmiségiek 'lecsatlakoztatására' – az ideológia-formáló művészeket (elsősorban írókat és költőket) még az iskolás történelemkönyvek szerint is váteszi tulajdonságokkal ruházza fel a társadalomtervek kimunkálása terén és 'megnyerésüket', esetleges mozgósításukat a politikai tőkészerzés fontos eszközének tekintette.

Az értelmiségi kompetenciák társadalmi tőkésítése

Mindez azonban csak a kultúra-alkotó értelmiség egyes – s a köztudatban a 'márciusi ifjak' által alkotott precedens mintájára mitizált – elit-csoportjait érintette. Az értelmiség tulajdonképpeni megjelenése a honi hatalmi elit és társadalomszerkezet erőterében a

¹⁹ Benda Kálmán, id. mű.

²⁰ Vörös Károly, id. mű, 16.

nemzetállami modernizációs folyamat eredménye, melynek több lényeges mozzanatát lehet megkülönböztetni.

Az elsőre fentebb utalás történt a politikai jogkiterjesztés kapcsán, mely a 'polgárosulásban' résztvevő két nagy aggregátumot, a 'polgári vagyonnal' és jövedelemmel rendelkezőket, illetve az iskolázott honorácior-réteget a korábban nemesi privilégiumként fungáló választójoggal ruházta fel. Evvel megkezdődött az iskolarendszer által igazolt műveltség és szakkompetencia radikális felértékelődése az elitpozíciók megszerzéséért folytatott konkurencia-harcban, más szóval a 'tudástőke' tulajdonképpeni társadalmi tőkésítése. Ez a fejlődés az európai modernizációnak mindenütt lényeges, talán leglényegesebb mozzanatát, a reformkori liberális nemesség vezetői által oly patetikusan hirdetett 'polgárosodás' központi elemét képviseli. Arról a kezdetben lassú és mindenképp fokozatos, de később felgyorsuló eltolódásról van szó, amelynek során – legalább tendenciálisan és részlegesen – a társadalmi elithelyzet öröklött aduit (a rendi státuszt, magyar etnikai állást, családi tekintélyt, egy 'bevett' – elsősorban nyugati keresztény - valláshoz tartozást, a család vagy kisközösség által felhalmozott kapcsolati tőkét, a 'begyökerezettséget' vagy 'törzsökösséget', stb.) egyre inkább a társadalmi érvényesüléshez egyénileg megszerezhető s hasznosítható - azaz egyéni érdemelven nyugvó – tőkefajták váltják fel vagy legalábbis egészítik ki. Ezeknek részét képezték bizonyos, a középosztály férfitagjaitól elvárt műveltségi elemek (pl. a latin, a német, esetenként egyéb nyelvtudás) és a szakkompetencia különböző formái, valamint általában az iskolai jogosítványok.

Hangsúlyozni kell, hogy csupán egy tulajdonképpen többszörös 'eltolódásról' lehet itt beszélni. Egyrészt az öröklött tőkefajták közvetlen hatása az elitbe jutás esélyei szempontjából teljesen sohasem szűnt meg, legfeljebb jelleget változtatott : a kommunizmus például majd negatív diszkriminációval sújtja az úri osztály korábbi öröklött előnyhelyzetét. Másrészt maguk az elitiskolázás esélyei is sokáig (máig is) messzemenően – bár egyre kevésbé kizárólag – az öröklött vagyon vagy a családi tekintélyhez kötött közhivatalnoki állás, valamint a felmenők egyéb középosztályi pozíciójához kötődő jövedelmi és műveltségi viszonyok függvényei maradtak. Mégis, a tudástőke egyre határozottabb beemelése az elitbe jutás meghatározói, bizonyos mértékben feltételei közé (ezt majd az 1883-as ún. 'minősítési törvény' formálisan is hivatalossá teszi), döntően hozzájárult a munkamorál, a tanulás, a tehetség, a szolgálati

időtartammal is mérhető kitartó tevékenykedés, a megbízhatóság, a tervező képesség, valamint egyéb vállalkozói erények és készségek (ezenkívül valamelyest persze a szerencse), általában az egyéni teljesítmény társadalmi felértékelődéséhez és az érdemelv érvényre jutásához mindenfajta öröklött érvényesülési tőkével szemben s részben valamelyest ezek kárára.²¹

Evvel az értelmiségi kompetenciák és ezt követően maga az értelmiségi státusz is újfajta promóciós erőhöz, hatékonysághoz jutott az érvényesülésért folytatott tevékenységek körében. Ezt a kiegyezést követő társadalmi berendezkedés több formában nyilvánosan és hivatalosan is szentesítette.

Egyrészt az elitiskolázást kijártak az elitesz csoportok mindennapi cserekapcsolataiban az úri osztály elismert tagjaivá válhattak. Az érettségizettek vagy főiskolások akárcsak reményteljes 'egyetemi polgárokként' egyértelműen elhatárolódtak 'lefelé' mindenfajta kispolgári vagy népi elemektől, jogot formálhattak az 'úr' megszólításra majd esetenként pályájuk későbbi fázisaiban az 'úri' megszólítások egész hierarchizált tárházára.²² Ugyanakkor 'felfelé' elvben széles értelemben vett szalonképességet s (az úri rétegek becsületkódexében sokáig oly nagy jelentőségű) párbajképességet is nyertek. Már az 1868-as katonai törvényhozás megadta a középiskolát végzetteknek (még az érettségi nélküli nyolc gimnáziumi vagy reáliskolai osztályt vagy a felső kereskedelmet kijártaknak is) a rövidített 'egyéves önkéntes' katonai szolgálat lehetőségét, s evvel a korábban nemesi privilégiumot képező kardviselés és a (tartalékos) tisztképzésben való részvétel jogát.²³ Mindez tulajdonképpen a korábban megvalósított politikai jogkiterjesztés társadalmi megfelelőjeként értelmezhető az iskolázott rétegek javára.

Ennek az átalakulásnak eredménye a politikai döntéshozó réteg dualizmuskori átrétegeződésében is tetten érhető. Habár a nemesség, főképp az arisztokrácia politikai dominanciája nem szűnt meg, ennek

²¹ L. Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 1998, 115.

²² L. Hanák Péter, „Magyarország társadalmi a századforduló idején”, *Magyarország története, 1890-1918*, szerk. Hanák Péter, Mucsi Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, I. kötet, 403-515, különösen 455; Andrew C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 122.

²³ Hajdú Tibor, *Tisztikar és középosztály, Ferenc József magyar tisztjei*, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1999, 309-334.

mértéke számottevően csökkent és emellett az idővel a tisztségviselők egyre nagyobb hányada mutatott fel értelmiségi jogosultságokat. Így a magas miniszteriális hivatalnokoknak 1890-ben még 60 %-a, 1910-ben azonban már csak 49 %-a volt nemesi eredetű²⁴. Ha 1887 és 1910 között a parlamenti képviselők 62 %-a,²⁵ sőt 1875 és 1918 között a kormánytagok 77 %-a is még dzsentri vagy egyenesen arisztokrata származású volt²⁶, mégis már a századvégen elkezdődött a hatalmi elit látható polgárosodása. Ennek megfelelően a nemzetgyűlés tagjainak nagyobbik hányada önmagát már értelmiségi foglalkozások gyakorlójaként mutatta be, nevezetesen 27 %-uk közhivatalnokként, 22 % ügyvédként és 11 % más szabadfoglalkozásuként és tanárként.²⁷ Így történhetett meg az is, hogy az ország történetében először 1892-től a miniszterelnöki széket is polgári képviselő foglalta el Wekerle Sándor személyében (ha nem is hosszú ideig) és a gazdaságpolitika főbb irányítói az 1880-as évektől a dualista kor végéig legtöbbször etnikailag nem magyar háttérű, asszimiláns és polgári származású (nemegyszer kikeresztelkedett zsidó) szakemberek voltak. 1917-ben és 1918-ban röviden még (a honi történelemben először és a kommunista korig utoljára) egy zsidó vallási kötöttségű (tehát nem 'áttért') igazságügyi és választási reformmal megbízott minisztere is volt a kormánynak : Vázsonyi Vilmos. Az új császár, I. Károly nem hiába hangoztatta nyilvánosan, hogy minisztereit nem felekezetük, hanem a szerint választja ki, hogy mi van a fejükben... Ez legfelsőbb szinten jelentette a meritokratikus elv primátusának kanonizálását a hatalmi elit pozícióinak betöltésénél. Evvel az értelmiség, mintegy szimbolikus státusemelkedéssel hivatalosan is elitképző erővé avanszált.

Az értelmiség össztársadalmi szerephez jutásához azonban egy mennyiségi mozzanat is elengedhetetlen volt, tudniillik – triviálisan – a szakértelmiségi foglalkozásokra való társadalmi és gazdasági igény többé-kevésbé gyors növekedése, melynek számszerűsített adatait másutt tárgyaljuk. Itt csupán felsorolásszerűen különböztessük meg ennek az expanzióknak három legfőbb összetevőjét. Legfontosabb talán közöttük a beinduló iparosítás, amely a gazdasági magánszektorban (magában az iparban, a kereskedelemben, a bank- és

²⁴ Andrew C. Janos, id. mű, 110.

²⁵ Uo. 100, 137.

²⁶ Uo. 111.

²⁷ Uo. 138.

hitelrendszerben s részben a közlekedésben – pl. magánvasutaknál) járult hozzá az szakértelmiségi kompetenciák keresletének fellendüléséhez. De a gazdasági modernizáció mellékterméke volt egyes hagyományos értelmiségi szabadpályák gyarapodása is, a városiasodással járó orvosi, ügyvédi, építész, gyógyszerész, stb. igények növekedése valamint – nem elhanyagolhatóan – új szabadpályás művészeti, iskolai és egyéb kulturális foglalkozások expanziója : az újságírás, a zenei és más művészeti oktatás, a nyelvtanítás, a maga a művészeti termelés (szobrászat, festészet, stb.), a könyvtermelés és könyvárusítás, melyeknek a kialakuló középosztály és városi társadalom újfajta felvevő piacot biztosított. Végül az 1848-49-ben majd véglegesen 1867-ben megalakuló önálló nemzetállam a közigazgatásban, az új közszolgálati szektorban (közegészségügy, igazságszolgáltatás, vármegyei és városi önkormányzatok) valamint a század vége felé rohamosan kiépülő közműiparban (államilag kiépített vagy államosított vasúthálózat, városi csatornázás, víz-, áram- gázszolgáltatás, helyi közlekedés) értelmiségi állások sokaságát telepítette.

Evvel lezárultnak tekinthető a honi értelmiség formálódásának előtörténete.

Irodalom

Benda 1957, Benda Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I. Budapest.

Bódy Zsombor, *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete, 1890-1938*, Budapest, L'Harmattan.

Bozzay-Ladányi 2007, Bozzay Sára, Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2007

Fallenbüchl 1966 : Fallenbüchl Zoltán, „Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XIII. században”, *Történet-statisztikai évkönyv*, Budapest, 1965-66.

Fata 2006, Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling (Hrsg.), *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

Fazekas 203, Fazekas István, *A bécsi Pázmáneum*

magyarországi hallgatói, 1623-1918 (1951), Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2003

Gömöri 2005, Gömöri György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526-1789*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2005.

Hajdú 1980, Hajdú Tibor, „Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után”, *Valóság* 23, 1980, 20-34.

Hajdú 1981, Hajdú Tibor, „Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után”, *Valóság*, 24, 1981, 1-22.

Hajdú Tibor 1999, *Tisztikar és középosztály, Ferenc József magyar tisztjei*, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.

Hanák 1978, Hanák Péter, „Magyarország társadalma a századforduló idején”, *Magyarország története, 1890-1918*, szerk. Hanák Péter, Mucsi Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, I. kötet, 403-515

Huszár 1984, Huszár Tibor, *Nemzetlét - nemzettudat – értelmiség*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.

János 1982, Andrew C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945*, Princeton, Princeton University Press.

Karády 1997/A, Karády Viktor, *Zsidóság, Modernizáció, polgárosodás*, Budapest, Cserépfalvi.

Karády-Nagy 2003, Karády Viktor, Nagy Péter Tibor, *Educational Inequalities and Denominations – Database for Transdanubia, 1910*, Budapest, Hungarian Institute for Educational Research, Research papers No. 252, vol. 1-2.

Karády-Nagy 2004, Karády Viktor, Nagy Péter-Tibor, *Educational Inequalities and Denominations – Database for Western Slovakia and North-Western Hungary, 1910*, Budapest, John Wesley Publisher.

Karády-Nagy 2006, Karády Viktor, Nagy Péter-Tibor, *Educational Inequalities and Denominations – Database for Eastern Slovakia and North-Eastern Hungary, 1910*, Budapest, John Wesley Publisher.

Karády 1997, Karády Viktor, *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, Budapest, Replika könyvek.

Karády 2000, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-*

1945), Budapest, Replika kör.

Karády 2000/A, Karády Viktor, „Felekezeti szegregáció a magyar iskolai piacon”, *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*, szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum, 209-285.

Katus 1979, Katus László, „A népesség és a társadalmi szerkezet változásai”, *Magyarország története, 1848-1890*, szerk. Katus László, Kovács Endre. Budapest, Akadémiai Kiadó, II. kötet, 1119-1163.

Kiss-Szőgi 2003, Kiss József Mihály, Szőgi László, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1849-1867*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára.

Kosáry 1981, Kosáry Domokos, „Értelmiség és kulturális elit a VIII. századi Magyarországon”, *Valóság*, 1981 február, XXIV/2, 11-20.

Kosáry 1996, Kosáry Domokos, *Művelődés a VIII. századi Magyarországon*, 3. Ausgabe, Budapest, Akadémiai.

Kövér 1998, in Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris.

Kövér 2006, Kövér György (szerk.) *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Századvég Kiadó.

Mazsu 1997 : Mazsu János, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825-1914*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, Distributed by Columbia University Press, New York.

Mészáros 2001, Mészáros Andor, *Magyarországi diákok a prágai egyetemeken, 1850-1918*, Budapest.

Mészáros 1988, Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1906-1948, Általánosan képző középiskolák*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Patyi 2004, Patyi Gábor, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1890-1918*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára.

Szőgi 2001, Szőgi László, *Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789-1919*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára.

Szőgi 2000, Szőgi László, *Magyarországi diákok svájci és*

hollandiai egyetemeken, 1789-1919, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára.

Vörös 1975, Vörös Károly, „A modern értelmiség kezdetei Magyarországon”, *Valóság*, 1975 október, XVIII/2, 1-18.

Windisch 1993 : V. Windisch Éva, „Az értelmiség létszámának kérdéséhez”, in Ferenc Glatz (Hsg.), *Európa vonzásában, Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Karády Viktor

Az erdélyi diákok peregrinációja a kései dualizmus idején. (Esettanulmány a felekezeti egyenlőtlenségekről és az elitképzésről)

A jelen tanulmány arról szól, hogy az 1918 előtti évtizedek leendő Erdélyből származó elitjében milyen funkciót töltöttek be felekezeti háttérük szerint a külföldi egyetemi tanulmányok. A tulajdonképpeni kutatást megelőzően az alkalmazott fogalmak jelentésének meghatározása szükséges.

Az „erdélyi diákok” megjelölés az egyetemi diplomák azon jelöltjeire vonatkozik, akik ebben a régióban születtek, függetlenül lakhelyüktől s attól, hogy hol végezték gimnáziumi tanulmányaikat s hol éltek. A felmérésben használt akadémiai forrásokban – nevezetesen a beiratkozási anyakönyvekben - ugyanis a regionális hovatartozásnak még e két további meghatározása is megjelenik. Külhoni források azonban az utóbbiakat csak esetlegesen tartalmazzák, ezért részesítettük kutatásunkban előnybe a születési helyet. A tanulni akarók a történelmi Magyarország három egyeteme közül választhattak: ezek voltak a budapesti és a kolozsvári tudományegyetem, valamint a budapesti műegyetem. De a vizsgált időszakban az erdélyi diákok főbb peregrinációs célpontjai közé tartozhatott még bármely más felsőoktatási intézmény is a dualizmus osztrák részein, valamint Németországban és Svájcban, mivel ezek az egyetemi és főiskolai hálózatok azonos – féléves – beiratkozási rendszert alkalmaztak s közöttük messzemenően érvényesült a más egyetemeken abszolvált félévek beszámítása a diplomázás előfeltételeként fungáló nyolc szemeszteres (az orvosi karokon tíz szemeszteres) órahallgatási ciklusba. Kutatásunk csak egyetemekre vonatkozik, így nem veszi számba a tíz egynéhány (időszakonként változó számú) speciális magyarországi jogakadémiát, a különböző (mezőgazdasági, kereskedelmi, katonai) szakfőiskolákat és a teológiákat (beleértve kivételesen a Budapesti Tudományegyetem Római Katolikus Teológia Karát is). Ennek többfajta igazolása van. A felhasznált adatok egyrészt nem mindenütt állnak rendelkezésre. Másrészt ezek a nem egyetemi jellegű intézményekben a fokozatok

által biztosított jogosítványok nem voltak annyira széleskörűek mint az egyetemekéi és a külföldi félévek elismertetése nem volt mindenütt biztosítva. A tanulmányok rendszerint rövidebb ideig is tartottak (kivéve 1874 után a jogakadémiákat és egyes teológiai szemináriumokat), sőt az 1849 utáni birodalmi oktatás alapelveivel ellentétben (*Organisationsentwurf* vagy *Entwurf*), a középiskolai érettségi a felvételnek sokáig (általában az 1900 évekig) nem volt feltétele.

A tanulmány kronológiai kerete az 1918 előtti időszakot megelőző kettőtől öt évtizedre vonatkozik, aszerint változó adatokkal, hogy milyen volt a különböző intézményekre rendelkezésre álló források időbeli eloszlása.

A felekezeti adatokra való fókuszálás egyértelműen az etnikumok között feltételezett egyenlőtlenségek hatásának elemzését szolgálja. Erdélyben, mint ismeretes, hangsúlyos korrelációt - mi több rendszeres átfedést - találni a vallási és régiók szerinti etnikai státusz között, bár jól ismert többek között a magyarság megoszlása római katolikusok, reformátusok és unitáriusok között, valamint a románságé az ortodoxia és az uniátusok (görög rítusú katolikusok) között. Ha tanulmányunkban pusztán etnikai adatokra támaszkodtunk volna – amelyek e korban csak a népszámlálásokon deklarált anyanyelvre vonatkoztak -, akkor a magyarok, szlávok (szerbek, rutének, szlovákok) és románok belső megosztottsága sokkal kevésbé lett volna megragadható a vizsgált diáknépességben, s elmosódott volna az elmagyarosodott és nem elmagyarosodott zsidók, németek és mások elit csoportjai közötti sokszor szignifikáns iskolastratégiai. Ezek súlya különösen számottevőnek bizonyult a művelt elitekben, mint ahogy ez más kutatások demonstrálják.¹

Ezekkel a technikai pontosításokkal még mindig nem fogalmaztuk meg ténylegesen az egyetemi tanulmányok *helyszíneinek* társadalomtörténeti jelentőségét. A képzés helyszíne mindig kiemelten fontos volt a felsőoktatási stratégiákban, mert az intézmények (többek között régiségük, inkorporált értékeik következtében) történelmileg felhalmozódott szimbolikus tőkéikből származóan különböző minőségű és hozamú befektetéseknek számítottak: szerepet játszott ebben a tanári kar szakmai presztízse, a városi vagy vidéki környezet,

¹ L. V. Karády, Peter Tibor Nagy, ed., *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania*, Budapest, John Wesley Publisher, 2009.

az intézmények tudományos infrastruktúrája (könyvtárak, laboratóriumok, stb). De mindezen túl a helyszín vonzerejét befolyásolhatta az intézmények ideológiai imázsa vagy az általuk mozgósítható társadalmi kapcsolatháló. A nemzetállamok és a nacionalista önazonossághoz kötött mozgalmak korában, sok egyetem, - akárcsak sok más kulturális intézmény (akadémiák, színházak, múzeumok, könyvtárak, stb) -, alapvető „nemzetiesítő” folyamaton mentek keresztül, nem beszélve számos egyetem felekezeti vagy világi elkötelezettségéről. Európában a legtöbb régi egyetemi alapítvány egyházi forrásból származott (mindenekelőtt a pápától) vagy erős vallási kötöttségű uralkodóktól és arisztokráciától, melyek segítségével sok modernizált egyetem megtartott valamit, néha még a hosszú 19. század után is, felekezeti jellegéből. Következésképp, a fenti motivációknak megfelelően, nyilván a költségek figyelembe vételével és a számukra elérhető tanulmányi helyszínekkel társított ideológiai tartalmak szerint is, az etnikai és vallási alkultúrákhoz tartozó elitcsoportok egyetemjárása a tanulmányok helyének megválasztása tekintetében – mint látni fogjuk - igencsak különböző stratégiákon alapulhatott.

Ebben a kontextusban a peregrináció fogalma, az önkéntesen választott tanulmányi hely szempontjából társadalomtörténeti értelemben önmagában is problematikus olyan országokban, ahol a képzési infrastruktúra nem volt képes a helyi főiskolai tanulmányok iránti keresletet teljességében kielégíteni.

A helyi egyetemi hálózatoknak bizonyos mértékben egészen a huszadik század közepéig tartó keleteurópai és részben középeurópai hiánya vagy gyengesége a felső tanulmányok iránti kereslet egy részét szükségszerűen külföldre irányította. A nemzetközi akadémiai szabadpiac, amely Európában tulajdonképpen a feudalizmus hanyatlása után csak jelent meg, nem támasztott jogi akadályokat a tanulmányokkal járó helyváltogatásnak. Azelőtt ilyen akadályt képezett a vallási tényező, mely a nyugati kereszténységhez tartozó Európát legalább az 1648-as Westfália-i béke óta nagyjából egy északi protestáns és egy déli katolikus egyetemi zónára is osztotta. Bár a kettő között volt bizonyos átjárhatóság, az egyetemi szabadpiac e tekintetben csak a 19. század végén valósult meg Európában és nem mindenütt maradt fenn a Világháború után a liberális Nyugat-Európán kívül. A két régi angol egyetem csak az 1870-es években kezdett el például nem anglikán hallgatókat is felvenni... A végül létrejövő egyetemi szabadpiacon a tanulmányok helyének megválasztását az

anyagiakon (a tanulmányok helyi költségein) kívül már számos, a kereslettől függő tényező határozta meg. De a tanulmányok helyének mindenfajta választása a diákokra nézve valamelyest idegen kulturális és társadalmi környezetbe kerüléssel járt és az ebből adódó idegenség érzetével is, kivéve például Erdélynek azokat a mindig is kisebbségi diákjait, akik történetesen az egyetemük közelében éltek. Az otthoni környezetüktől való távolság miatt a legtöbb diák mindenképp az egyetemi városok átmeneti migránsai lettek. Az otthontól való távolság nem csak földrajzi értelemben volt nagy, de a kulturális és társadalmi elidegenedés értelmében is. Mindez – ne felejtjük el –, a diákok nagy többségének a sorsa volt a modern kor előtt, vagyis az iparosítást megelőző urbanizáció felgyorsulása előtti korban. Valójában még meglehetősen friss jelenséget képezett egyes országokban az, hogy a diákoknak egyre növekvő aránya saját szülővárosából rekrutálódott, mint ahogy ezt a 19. század végétől Budapesten, Bécsben vagy a német nagyvárosokban egyre jobban ki lehetett mutatni. Ez nemcsak a városok általános népességi súlyának megnövekedésének volt következménye, hanem annak is, hogy az egyetemi keresletet felmutató elitközönség különösképp koncentrált az egyetemi nagyvárosokban.

Egy olyan egyedülállóan multikulturális régióban, mint Erdély, jelentős magyar ajkú lakossággal, de 1918-ig csak egyetlen magyar egyetemmel, a potenciális diáknépesség jelentős része mindenképp egy bizonyos mértékű kulturális elidegenedéssel találta szembe magát tanulmányai alatt. Egyfajta „akkulturációs kényszernek” volt kitéve, amely sokuk számára elsősorban az otthoni nyelvtől eltérő nyelven való tanulás nehézségeit jelentette. Ebben a helyzetben volt számos zsidó, román, szász, szerb és ukrán diák. Bár ezek mindegyike a „magyar akkulturáció” más szintjén voltak többnyelvűségi kompetenciájuk szerint. Ezért aztán sok nem magyar diák számára (minden egyéb kollektív adottságuktól függetlenül) semmilyen lényeges különbséget nem jelentett az, hogy a kolozsvári vagy a bécsi egyetemre jártak. Az eltérő fizikai távolságon túl a nyelvi elidegenedés foka nemritkán azonos volt: nem kellett politikai értelemben vett határokon átkelni, a birodalmi egyetemen folytatott tanulmányoknak nem volt semmilyen „nemzeti vonzata”, mi több, a megszerzett diplomát az egész birodalom értelmiségi piacán lehetett érvényesíteni, sőt a világ ezen részének legnagyobb egyetemi központja olyan tekintéllyel bírt, hogy bizonyos esetekben diplomásait még a határokon túl is szívesen fogadták. Következésképp sok etnikai

kisebbségekhez tartozó diák számára, akiknek szülővárosában nem volt felsőoktatási intézmény, a *peregrináció* a normális képzési stratégia részét képezte, nem pedig egy különleges választást, mint a többségi magyar nyelvű diákság számára.

Megjegyzendő, hogy egyes kisebbségi diákok esetében, akik a keleti keresztény egyházakhoz tartoztak (mint a legtöbb román, szerb és erdélyi kárpát-ukrajnai), a magyar, osztrák vagy más nyugati egyetemen folytatott tanulmányok során megtapasztalt kulturális elidegenedés (Svájcban vagy Németországban, hogy csak a legfontosabb tanulmányi helyszíneket említsük), maga is felekezetiileg meghatározott volt. A modern egyetemeken kialakult nyugati kultúra a nyugati kereszténységben gyökerezett. A hosszú tizenkilencedik században ezeknek az egyetemeknek nagy részéhez még teológiai kar is tartozott, legyen az római katolikus vagy protestáns. Kivételt képeztek egyes később alapított egyetemek illetve fakultás-csoportok, amilyenek a poszt-napóleoni Franciaországban jöttek létre (1885-ig, amikor a III. Köztársaság szekularizációs reformja ezt megszüntette), később Svájcban vagy a berlini Humboldt egyetem mintájára a német nyelvterületen, így például Kolozsváron is. A keleti keresztények azért is idegennek érezhették magukat ezeken az egyetemeken, mert legtöbb diáktársuk nyugati keresztény volt vagy zsidó. Ebből a szempontból Kolozsvár majdnem ugyanannyira 'idegen' olyan tapasztalat volt számukra, mintha Bécsbe mentek volna. Talán még inkább is, hiszen Bécsben egy nemzetiség szempontjából majdnem semleges világnyelven tanulhattak, míg Kolozsváron csak a nemzetépítő helyi 'címzetes elit' egyébként a világnyelvekhez képest provinciális nyelvén.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a felsőfokú tanulmányok az alacsonyabb sorból származó diákok számára különös társadalmi nyomással járó stresszhelyzetet képezhetett, különösen a falusi származásúak esetében, akiknek „társadalmi magányát” a többségi tanult középosztály – vagy akár felsőosztály – által uralt környezetben, eleve fokozta a városi élet idegensége. Kutatásainkból tudjuk, hogy Erdélyben a román és szláv diákok átlagban jóval alacsonyabb társadalmi profillal rendelkeztek, mint nyugati keresztény vagy zsidó társaik. Ez többek között a román alapítványok (Gojdu, Nasaud, stb) által hatékonyan támogatott 'szponzorált mobilitásnak' is tulajdonítható, amely ezeknek a kisebbségi csoportoknak spontán főiskolai keresletéhez képes olyan mértékben emelt be társadalmi

kültagokat a diákság soraiba, volt, hogy e diákok² összességének jelentős hányada falusi származásúnak bizonyult.³

Összegezőként az elsősorban földrajzi helyvesztésre utaló *peregrináció* fogalom, korántsem volt a külföldi egyetemi tanulmányokra járók egyetlen elidegenítő tényezője. Kiegészítendő etnikai-nemzeti, felekezeti és társadalmi tényezőkkel. Ez mindenekelőtt a keleti keresztény háttérrel rendelkező diákokra érvényes, mint az erdélyi románok és szlávok. Az utóbbiak a Habsburg Birodalom, illetve a német tudományos piac egészen idegenedtek el kisebb mértékben, bár ennek különféle konkrét formái eléggé eltérőek voltak.

Felekezeti egyenlőtlenségek az értelmiségi szakmákban

A diákperegrináció kulturális természetű egyenlőtlenségei nem érthetők meg az oktatásbeli kulturális egyenlőtlenségek általános mintáinak tisztázása nélkül. Ám az ilyen típusú vizsgálatokban mindig szem előtt kell tartani, hogy maguk a csoportok közötti kulturális eltérések történetileg egy sor másfajta változó munkájának eredményét képezi. Ezeknek egy része „objektív” jelzésekkel leírható, mint a már említett társadalmi eredet. Másokat az eddigi kutatás ritkán használta fel, mint például a származási hely (az egyetemi központtól való kommunikációs távolság), az előképzettséget biztosító középiskola helye és jellege, a szülők (és feltehetően az érintett fiatal) lakóhelye. Az érettségizőkre és a középiskolák első osztályaira vonatkozó újabb kutatásainkban azonban mindezt számba tudtuk venni. De elméletileg fontos, a magas iskolázás esélyeit és körülményeit befolyásoló tényező lehetett a családtagok száma (egy-egy gyerek oktatásának szintje és költségei), a nemek megoszlása a családban (a szóban forgó időszakban a női családtagok nagymértékben ki voltak zárva a felsőoktatásból), a rokoni

² Lásd V. Karády, L. Nastasa, *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872-1918)*, Cluj-Budapest-New York, Ethnocultural Diversity Resource Center, Central European University Press, 2004, 142-149.

³ A Kolozsvári Egyetem orvosi fakultásán 1872-1918 között 31% volt az ortodox és 18% az uniátus diákok aránya, akik földműves családokból származtak, ellentétben a 4,5% római katolikussal, 5,4% luteránussal, 10,2% kálvinistával és 5,2% zsidóval. Lásd V. Karády, L. Nastasa, 121-132.

kapcsolatok réteg és műveltségi szint szerinti összetétele (az értelmiség jelenléte a tágabb rokonságban is növelhette a továbbtanulási esélyeket), stb. Sajnos az ismert források jelenlegi állapotában az utóbbi változók nagyrészt kívül esnek az empirikus vizsgálatok lehetőségein.

1. Táblázat. Az „értelmiségi” szakmák megoszlása Erdélyben felekezetek szerint (1900)⁴

	Római katolikusok	Görög katolikusok	Görög ortodoxok	Luteránusok	Kálvinisták	Unitáriusok	Zsidók	Összesen
Magánalkalmazott (ipar,kereskedelem,bank)	20,6	4,6	6,3	29,3	10,4	5,9	62	18,6
Szabadfoglalkozású	5,3	4,8	3,2	7	5,9	6,6	8,6	5,7
Közlekedési alkalmazott	20,9	2,3	1,6	6,5	14,4	12,4	12,3	10,6
Köztisztviselő								
Közalkalmazott	28	15	17,5	13,5	27,7	26,8	6	17,9
Pap,egyházi	6,6	40,5	42,6	13,9	15,2	18,5	4,7	20,1
Elemi iskolai tanár	14	36	37,5	24,9	23,1	25,9	6	24
Gimnáziumi tanár	4,5	1,8	1,8	4,9	3,6	3,9	0,5	3,2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Nyers szám	3295	2364	2012	2260	2848	541	1309	14629
A/% értelmiségiek	22,5	16,2	13,7	15,4	19,5	3,4	8,9	100
B/% gazdaságilag aktívak	13,4	28,7	30,2	8,8	14,5	2,6	1,8	100
reprezentációs index (=A:B)	1,68	0,56	0,45	1,75	1,34	1,31	4,94	1,00

Sok eleddig elhanyagolt kutatási eredményt lehet azonban mozgósítani az iskolázási egyenlőtlenségek megragadásához és

⁴ Vö. *Magyar statisztikai közlemények*, 16, 134-236 *passim*. A források alapján a női és férfi szakemberek nem választhatók külön, de a nőknek a magas értelmiségi szakmákhoz vezető képzésből való viszonylagos kizárásának fennmaradása következtében, abban az időben a legtöbb ilyen „nem kétkezi” férfi volt.

értelmezéséhez. Rendkívül részletes információ áll viszont rendelkezésünkre az oktatás átlagos szintjéről a „nem kétkezőleg aktív” szakmai csoportok felekezeti megoszlását illetően, amit jól mutatnak a korabeli magyar censzusok. Bár az oktatás szintjei ezen a téren is erősen különbözőek voltak –, amire a jelen szöveg kellőképpen ki is tér⁵ –, a „nem kétkezők” mindennek ellenére osztoznak egy relevánsan magas oktatási szintben, ami élesen megkülönbözteti őket a lakosság többi részétől (kivéve a polgári tulajdonosi réteg legprivilegizáltabb köreit). E „nem kétkezők” képzettségi szintje értelemszerűen szorosan összefüggött szakmai helyzetükkel. A szabadfoglalkozások tagjainak legtöbbször – egyes korban még nem teljesen ’szakmászított’ értelmiségi foglalkozás gyakorlóival – már a hosszú 19. században is szükségképpen rendelkeztek egyetemi diplomával, a papok az egyházuk által a teológiai akadémiákon vagy szemináriumokban nyújtott képzettséggel.

Az 1. táblázat egyfelől világos áttekintést nyújt a „nem kétkező aktívak” vagyis az „értelmiségiek” viszonylagos arányáról az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó évtizedének Erdélyében élő férfilakosság csoportján belül; másfelől bemutatja ezeknek az „értelmiségieknek” az összes „nem kétkező” (első nyolc sor) csoportján belüli elrendeződését, kvantitatív megoszlását. A feltüntetett kategóriák vallási hovatartozás szerint vannak felosztva. Az alkalmazott „nem kétkezőket” itt azokba a foglalkozási szektorokba soroltuk, amelyekben a statisztikák az őket alkalmazó „függetleneket” (vállalkozó, birtokos réteg tagjait) is megjelenítették a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és hitel valamint a közlekedés és szállítás tevékenységi köreiben, külön kategóriát fenntartva a közületi alkalmazásban lévő ’nem kétkezők’ számára.

Ha összehasonlítjuk az utolsó két sor adatait, világosan kirajzolódik a felekezeti csoportokon belüli „értelmiségiek” egyenlőtlen részvételének mintája. Az „értelmiségiek” legerőteljesebb felülreprezentáltsága az aktív zsidóság körében található –, ötször nagyobb, mint az aktív férfinépelesség belüli arányuk. Ez az adat nem meglepő, hiszen Közép-Európában mindenhol hasonló lehet találni, ahol adatunk van a társadalmi rétegzettségéről, a törvényes

⁵ A különböző társadalmi rétegek 1910-ben elért tanulmányi szintjének részletes vizsgálatára lásd: *Magyar statisztikai közlemények* 56, 28-305, *passim*.

emancipációt követő (azt gyakran megelőző) asszimiláció legintenzívebb időszakában, lévén hogy az értelmiségi szakmák - mindenütt ahol ezek legalisan elérhetők voltak - az átlagosnál általában sokkal intenzívebb zsidó rétegmobilitás fő célpontjainak bizonyultak. Az evangélikusok (luteránusok) felülreprezentáltsága kevésbé hangsúlyos, ám mégis feltűnő, ezen a téren a második helyet foglalja el a zsidók után. Őket szorosan követik a római katolikusok, majd némi távolságra tőlük a „nyugati keresztények” két további csoportja. Ezzel szemben a két keleti keresztény csoport értelmiségi képvisellete látványosan gyenge, az ortodoxoké még gyengébb, mint az uniátusoké. Ezek az adatok valamennyi gimnáziumi vagy annál magasabb végzettséggel rendelkező aktív férfi társadalmi súlykülönbségeinek világos hierarchiáját jelzik. A csúcson lévő, nagyon kis létszámú zsidó csoporttal együtt, a legjobban reprezentált csoportok a luteránusok (legtöbbjük, tudjuk, Erdélyben szász) és a római katolikusok (akiknek legtöbbször magyar). A másik két, „tiszt magyar” nyugati keresztény csoport hasonló, de kevésbé élenjáró pozíciót mutat, míg a keleti keresztények (többnyire románok és szlávok) messze lemaradnak a többiek mögött.

Az általános „értelmiségi” csoportnak ez a hierarchiája feltűnően ismétlődik a „nem kétkezesek” említett kategóriáinak megoszlásán belül is. A főbb ellentétek és különbségek itt is az „értelmiségiek” általános reprezentációjához hasonló mintát követik.

A zsidók ebben a kategóriában is erősen különálló csoportot alkotnak a magángazdaságban elfoglalt többségi jelenlétükkel (ez alól csak a vegyesen magán és közületi közlekedési szektor jelent kivételt) és az ennek megfelelő viszonylag alacsony képviseltettségükkel az összes többi kategóriában. Ez utóbbi alól azért kivétel képeznek a szabad foglalkozásúak (ügyvédek, orvosok, újságírók, mérnökök stb), ahol az összes többi felekezeti csoporthoz képest a zsidók viszonylagos reprezentáltsága szintén a legmagasabb. A evangélikusok a zsidókhoz valamelyest itt is hasonlóan a magángazdaságban betöltött közel két-ötödös jelenlétükkel emelkednek ki a nyugati keresztény csoportok közül (beleértve a közlekedési alkalmazottak félig magánjellegű kategóriáját is), illetve a szabadfoglalkozásúak valamint a tanárok között elfoglalt viszonylag kiemelkedő arányukkal (30%). A katolikusok csoportja harmadik a sorban, hasonlóan magas arányú jelenléttel a magán-, illetve félig magángazdasági funkciókban (különösen a közlekedésben), valamint a szabadpályákon. Az erdélyi római katolikusok azzal is feltűnnek,

hogy az összes felekezeti csoport közül övük a legmagasabb arány az adminisztrációban tevékeny közhivatalnokok között. A kálvinisták és az unitáriusok szerény arányt mutatnak a magángazdaságban, de viszonylag magasat a közhivatalnokok, az egyházi személyek és tanárok között. A keleti keresztények egyértelműen ennek a tengelynek a másik végpontján helyezkednek El. Az ő „értelmiségi” csoportjuk java az egyházi és oktatói területeken (főképp mint elemi iskolai tanító) tevékenykedtek. E kettő, mint ismeretes, egymással intézményesen összefüggő terület, mivel a legtöbb oktató az adott egyház által működtetett iskolában tanított.

Mindezek szerint az értelmiségi csoportok belső szerkezete nagyobb felekezeti polarizációt mutat, mint az értelmiségiek pusztá megoszlása az aktív lakosságon belül. Nagyon kevés szabadfoglalkozású szakemberükkel és gimnáziumi tanárukkal -, amelyhez a dualista monarchiában már kötelező volt egyetemi diplomával rendelkezni -, a keleti keresztények csak nagyon gyengén lehettek jelen ennek a korszaknak a diákjai között, ellentétben a zsidókkal, a evangélikusokkal vagy római katolikusokkal, akiknek jelenléte a „magasabb” értelmiségi szakmákban láthatóan sokkal szignifikánsabb volt. Ezeknek az alapvető egyenlőtlenségeknek a fényében az is feltételezhető, hogy a foglalkozásbeli rétegezettség ezen mintái nyomot hagyhattak a diákok lakhellyel és peregrinációval kapcsolatos stratégiáira.

Peregrinációs stratégiák

Kiterjedt előzetes kutatásoknak köszönhetően az elmúlt években Nagy Péter Tiborral a magyar felsőoktatás végzettjeit vizsgáltuk a szocialista korszakot megelőző időszakokban, az 1870-es évekig visszamenőleg, archív felmérések alapján, valamint a Szögi László és munkatársai által elvégzett kiterjedt vizsgálatok alapján, amelyeket az 1918 előtt külföldön tanuló magyar diákokról készítettek. Szinte teljes körű adatbankkal rendelkezünk a dualista korszak idején a Kárpát-medencében született érettségi utáni továbbtanulókról. Ez tartalmazza az elektronikusan tárolt személyi adatok sorát mind a beiratkozott diákokról, mind a diplomásokról, úgyhogy a diákok tanulmányi helyei (ha nem is mindegyik), világosan

azonosíthatók.⁶ Az alábbi 2. táblázat az Erdélyben születettekre vonatkozó értékeket mutatja

Elemzésünket elkezdhetjük a 2. táblázat utolsó oszlopának (lakossági megoszlás) összehasonlításával az összes többi oszloppal (amely a diákok megoszlását mutatja meg), megadván ezáltal az erdélyi felekezeti csoportok reprezentáltságának trendjeit a német és magyar egyetemeken tanuló diákok között. Adatainkból egy nagyon ellentmondásos minta rajzolódik ki, amely részben nagyon jól hasonlítható a fenti eredményekhez, ami az „értelmiségiek” csoportján belül megfigyelhető reprezentáltsági hierarchiát illeti, részben viszont nagyon is különbözik ettől.

Az első megfigyelés ezzel kapcsolatban az erdélyiek általános megoszlására vonatkozik a különböző diáknépességekben. (a 2. táblázat utolsó sora szerint). Nem meglepetés, hogy az erdélyi diákok elsősorban Kolozsvárra tömörülnek és sokkal kevésbé Budapesten. Ellenben sokkal érdekesebb, hogy majdnem ugyanolyan ritkán fordultak elő a budapesti műegyetemen, mint a főváros klasszikus tudományegyetemén, jöllehet az előbbi egyedülálló intézmény volt, amely a királyságon belül gyakorlatilag (ha a sokkal kisebb s sajátosan szakosított Selmezbányai bánya-, kohó- és erdőmérnöki akadémiát leszámítjuk) más intézménnyel folytatott verseny nélkül toborzott diákokat az egész országból, kivéve Ausztriát és külföldet. A budapesti műegyetem alacsony látogatottsága erdélyiek által, Erdély viszonylag elmaradott iparosodásának, általános gazdasági fejletlenségének tulajdonítható, ami kisebb keresletet generált a mérnöki szakmák iránt, mint az ország más térségeiben. Ezzel szemben jól látható az erdélyiek hangsúlyos túlreprezentáltsága a külföldön tanulókhoz képest Bécsben és még inkább Németországban.

⁶ Az egyetlen jelentős kivétel a Franciaországban, Belgiumban, Svájcban és Prágában tanult diákok köre. Az első két csoport esetében a források még nincsenek feltárva. De ez csak egy nagyon kisszámú erdélyi diákot érinthet. Korabeli statisztikák, amelyeket 1881-től kezdve publikáltak a külföldön tanuló magyar diákokról, alapjában véve Ausztria, Németország és Svájc kivételével minden országot figyelmen kívül hagytak. Ennek az érintettek nagyon kis száma lehetett az oka. Egy tucat diákot azért jeleztek 1900 után Franciaországban. 1867 és 1919 között 179 erdélyi diák tanult a svájci német egyetemeken és 21 francia svájci egyetemeken, de a svájci egyetemi nyilvántartásokban semmi sem utal ezek vallására. Prága esetében még nem lettek külön feldolgozva az Erdélyben született diákokra vonatkozó speciális adatok.

Vagyis sajátos motivációk sarkalhatták az erdélyieket, hogy amikor mellett döntöttek, hogy ne születésük térségében folytassák tanulmányaikat, német felsőoktatási intézményeket választottak, nem pedig magyarokat.

2. Táblázat. Erdélyben született diákok és diplomások különböző egyetemeken (1870-1918) valamint az erdélyi lakosság (1910) felekezet szerint

Felekezet	Budapesti Egyetem 1870-1918	Budapesti Műegyetem 1870-1918	Kolozsvári Egyetem 1872-1918	Németország 1867- 1880, 1895-1914	Bécs 1890-1918	Az erdélyi lakosság 1910ben ⁷
római kat.	35,9	37,8	31	24	25,2	13,4
református	24,2	17,3	28,6	5,2	4,4	14,7
evangélikus	10,9	21,2	10,6	65	48,8	9
Zsidó	11,4	12,8	7,8	2,5	4,2	2,1
Unitárius	3,2	7,1	7,2	0,7	0,5	2,6
görög kat.	9,6	2,2	9,9	0,3	6,5	27,9
Görög ortodox	5,1	2,2	5,3	2,4	11	30,2
Együtt	100	100	100	100	100	100
% megoszlás	4,60%	5,70%	44,70%	26,30%	18,20%	14,9% ⁸

Megjegyzések az adatok forrásaihoz:

Budapesti Egyetem: A Jogi és Orvosi fakultások diplomásaira vonatkozó adatok. A Bölcsészkar tanári vizsgázóinak forrásaiban nincs mindig adat a vallásra s így kihagytuk ezeket számításainkból. A Katolikus Teológiai kar diákjai (mivel csak római és görög katolikusokról van szó) nem jöhettek számításban ebben a felekezetek-közötti összehasonlításokat célzó elemzésben.

Budapesti Műegyetem: Csak a mérnöki és a vegyészmérnöki szak hallgatói.

Kolozsvári Egyetem: Az összes beiratkozott diák és diplomás.

⁷ Magyar statisztikai közlemények, 61, pp. 392-427

⁸ Magyar statisztikai közlemények, 64, p. 85.

Németország: A főiskolákra és egyetemekre beiratkozott diákságra vonatkozó adatok 1867-1880-ra és 1895-1914-re. Forrás : Szögi László, *Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789-1919*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2001.

Bécs: A legtöbb felsőoktatási intézmény diákságára vonatkozó adatok a művészképző főiskolák kivételével. Forrás : Patyi Gábor, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1890-1918*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2004.

Ezek a motivációk könnyen objektíválhatók, ha a különböző tanulmányi zónákban tanuló diákokat vallási megoszlásuk szerint vizsgáljuk. A fentiekhez hasonló mintákban ismét nyilvánvalók az éles különbségek zsidók, nyugati- és keleti keresztények között. A zsidó diákok nagyjából mindenhol hangsúlyosan felülreprezentáltak. A evangélikusok és a római katolikusok is nagyobb százalékarányban jelennek meg az összes említett egyetemen illetve egyetemi hálózatban, összehasonlítva népességi arányukkal. A luteránusok külföldi jelenléte különösen figyelemreméltó, hiszen a Bécsben tanuló erdélyi diákoknak közel felét, a Németországban tanulóknak pedig egyenesen mintegy kétharmadát alkotják. A kálvinisták és az unitáriusok csak Magyarországon voltak felülreprezentáltak, diákjaik csak nagyon ritkán bukkannak fel az ország határain kívül. A keleti keresztények az összes kutatott tanulmányi térségben alulreprezentáltak, de a két felekezethez tartozó diákok megoszlása szignifikánsan különbözik egymástól. A görög ortodoxok viszonylag jelentős mértékben vannak jelen Bécsben (még a kolozsvári arányokat meghaladva), míg az uniátusok a kolozsvári és a budapesti klasszikus egyetemeken láthatóbbak leginkább.

Ezek a szembeszökő egyenlőtlenségek megmagyarázhatók egyfelől a kulturális és nyelvi affinitás, illetve kompetencia alapján, másfelől a nemzeti ellenszenvek és lojalitások alapján. A kettőnek a hatása persze összekapcsolódhat számos csoport preferenciájában, melyeket a 2. táblázatban említünk.

A kulturális affinitások logikája nyilvánvalóan játszott némi szerepet az erdélyi luteránusok döntéseiben (főleg százszokról van szó) a német nyelvű felsőoktatási intézmények mellett. Ennek negatív megfelelőjeként a kálvinisták és az unitáriusok (zömmel magyarok) azért is kerülhették el nagy számban ugyanezeket a külföldi egyetemeket, mert kevésbé voltak ellátva az elengedhetetlen nyelvi

készségekkel ahhoz, hogy magas fokon német nyelvű tanulmányokat folytassanak. Jóval kisebb mértékben ugyan, de ugyanez érvényes a római katolikusokra, akinek túlnyomó többsége magyar háttérű volt (1900-ban 81%-uk csak magyarul beszélt⁹), még akkor is, ha akadt közöttük német ajkú, bizonyára főleg a bánáti svábok körében.¹⁰ A német etnikum és a német egyetemre eső választás közötti kulturális-nyelvi kapcsolat tehát jól kimutatható. Német nyelvű bölcsészskaron tanulni s ugyanott tanárképzésben részesülni az erdélyi-szász luteránusok esetében nyilvánvalóan piacorientált döntés is volt. A szász luteránus diákok így készülhettek legesélyesebben arra, hogy betöltsék erdélyi gimnáziumaik meglehetősen kiterjedt hálózatának, az *Universitas Saxorum* tanári állásait.

De érdekes módon, hasonló döntésüknek egy jóval ideologikusabb motivációja is fellelhető a 2. táblázatban. Még akkor is, amikor tudtak magyarul, a szász evangélikusok azért is választhattak preferenciálisan német nyelvű tanhelyeket, hogy ezzel kivédjék tanulmányaik alatt a magyar kultúr-nacionalizmus nyomását. A modern műegyetemi tanulmányok iránti jól kimutatható beállítottságukon túl ez lehet az egyik oka annak, hogy ritkábban választották a klasszikus magyarországi egyetemeket, mint a budapesti műegyetemet – az utóbbi nem lévén vagy kevésbé lévén tipikus az ilyesfajta nacionalista azonosulásokban. De ugyanígy értelmezhetjük, talán még fokozottabb mértékben, a román vagy szláv háttérű görög ortodox diákok egyetemválasztását is. Valóban megdöbbentő, hogy az utóbbiak a relatíve legmagasabb arányban a bécsi felsőfokú intézményekben mutathatók ki, talán ezáltal is kifejezve lojalitásukat a (magyar nacionalizmussal is szembenálló) Habsburg állameszme iránt. Mindenesetre ez a választás az érintetteket eleve távol tartotta a „magyar imperializmus” akadémiai intézményeitől, melyeket közülük némelyek bizonytalansággal szívesen bojkottáltak. Ez az opció már sokkal kevésbé volt jellemző az uniátus diákokra, akik bárhogyan is éreztek a magyar nacionalizmussal kapcsolatban, vallási meggyőződésük és korábbi iskolai tapasztalataik révén is (legtöbbjük magyar nyelvű katolikus gimnáziumok érettségizőiként) az egyetemes ambíciójú katolikus egyházhoz

⁹ Vö. *Magyar statisztikai közlemények*, 16, 518.

¹⁰ Az 1900-as census 9741 római katolikust rögzít Erdélyben aki csak németül tud vagyis a térség összes római katolikusának 2,9%-át. Vö. uo.: 518, 584.

kötődtek, amelyet Magyarországon ténylegesen magyar etnikai többség dominált. A politikai és asszimilációs vagy akkulturációs affinitások tehát kimutatható hatással voltak az diákság egyetemjárásánál megfigyelhető tanulmányi helyek megválasztásában.

A külföldi tanulmányok választott szakirányai

Ebben az összefüggésben fontos megvizsgálni, hogy tulajdonképpen mit tanultak az erdélyi diákok s tanulmányi választásaikban milyen felekezeti preferenciák tükröződnek. Nem remélhető ugyan, hogy egy rövid cikk keretében minden lehetséges tanulmányi opcióra ki lehessen térni, beleértve akár csak a magyar egyetemeket. De a külföldi felsőoktatási intézmények megfigyelésével értékes támpontokat kapunk az egyetemi tanulmányok felekezetek közötti „minőségi egyenlőtlenségeit” illetően.

Ezzel kapcsolatban két adatsor áll a rendelkezésünkre: egy a Bécsben és egy a Németországban tanulókról, mindkettő az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó évtizedeinek korából. A táblázatok megmutatják, hogy a különböző tanulmányi helyek, amelyek a nemzetközi akadémiai piacnak látszólag ugyanahhoz a szektorához tartoztak, milyen mértékben lettek a migráns diákok sokszor igencsak különböző döntéseinek helyszínei.

Legelső megállapításunk az lehet, hogy Bécs, az Osztrák-Magyar Monarchia oktatási központja, egészében véve sokkal kevesebb diákot vonzott Erdélyből, mint Németország (ez kiderül a 3. és 4. táblázat utolsó sorainak összehasonlításából). A térség kálvinistái és unitáriusai gyakorlatilag nem képviseltették magukat a diákok között. Ez annál feltűnőbb, hogy a 3. táblázatban csekély részvételük miatt együtt szerepelnek. Az erdélyi zsidó diákok viszonylagos ritkaság is elég rendkívülinek tűnik, hiszen a Bécsben tanuló más magyarországi diák között igencsak erőteljes volt ugyanebben a korban a magyar-zsidó jelenlét. A birodalmi fővárosban az erdélyiek által legkedveltebb stúdium az orvosi volt, melyet a jogi és mérnöki tanulmányok követtek. Ezek a kiemelt tanulmányi opciók a legtöbb felekezeti csoportra jellemzőek voltak, kivéve a római katolikusoknál a mérnöki és az orvosi tanulmányokat és a görög ortodoxoknál a mérnököt.

3. Táblázat. Az Erdélyben született diákok tanulmányi szakirányai a Bécsi Egyetemen vallás szerint (1890-1918)¹¹

	Műnői	Bölcsész	Orvosi, gyógyszerészeti	Jog, államtudomány	Teológia	Egyéb	Össz.	N
Római-Katolikus	17	11	14	25	29	4	100	138
Uniátus (görög-kat.)	27	6	31	27	6	2	100	48
Görög-Ortodox	9	20	49	18	-	4	100	76
Református, Unitárius	11	22	33	33	-	-	100	9
Evangélikus	19,3	10,1	40,1	14,2	8,9	7,2	100	357
Zsidó	18	9	62	9	-	3	100	34
Összesen ¹²	17,8	10,9	35,6	17,8	13	5,4	100	
N =	122	75	244	122	86	37		686

A katolikusoknál az összes diszciplína közül a leggyakoribb választás a bécsi Katolikus Teológiai Fakultásra esett. Ez érthető, hiszen ez a fakultás mint a papképzésen túli teológiai szakiskola nagy presztízzsel bírt a katolikus világban az ellenreformáció évszázados folyamatában. Kevésbé evidens, hogy a korábbi századfordulón Bécs miért nem vonzott több evangélikus teológust, hiszen 1821 óta létezett egy speciális Luteránus Teológiai Fakultás, melyet a császári kormány egyenesen azért alapított, hogy a leendő luteránus lelkészek ne porosz egyetemeken keressék képzettségüket. Tehát jóllehet a nyers számok nagy felekezeti egyenlőtlenségekre mutatnak, a bécsi egyetem az összes felekezet számára több-kevesebb jelentőséggel bírtak a

¹¹. Forrás: Patyi Gábor, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon*, id. mű.

¹² Azokkal együtt, akiknek vallási hovatartozása nem ismert, ez az egésznek pusztán 3,4 %-a.

dualizmus idején, elsősorban híres orvosi iskolája miatt, másodsorban a műszaki és a jogi képzési kínálatuk révén.

4. Táblázat. Az Erdélyben született diákok szakválasztása német egyetemeken vallás szerint (1895-1918)¹³

	Mérnöki	Bölcsészeti	Orvosi, gyógyászati	Jogi, államtudományok	Teológia	Egyéb ¹⁴	Összesen	N =
Római-Katolikus	16	28	10	24	-	20	100	64
Uniátus	-	54	8	38	-	-	100	13
Görög-Ortodox	19	53	10	11	3	3	100	62
Református, Unitárius	3	30	-	12	39	12	100	66
Evangélikus	10,5	11,9	7,2	9,2	63,4	3	100	722
Zsidó	44	12	8	8	4	24	100	34
Összesen ¹⁵	10,8	18	10,2	15,6	42,2	3	100	
N = ¹⁶	263	440	250	375	1033	82		2446

¹³ Forrás: Szögi László: *Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen...*, id. mű.

¹⁴ Leginkább művészeti, mezőgazdasági és erdészeti főiskolák.

¹⁵ Azokkal együtt, akiknek vallási hovatartozása nem ismert (ezeknek aránya Németország sajnos nagyon nagy, az egésznek mintegy 61 %-a), mert a porosz egyetemek általában figyelmen kívül hagyták a vallással kapcsolatos adatokat.

¹⁶ Ahogy az előző lábjegyzetben.

Ahogy a 4. táblázatból kiderül, a Németországban tanuló erdélyiek több tekintetben a bécsieknek egyfajta ellenpólusát képviselték.

Az orvosi kezdetben elég marginális szakirány, még a filozófiai fakultásokkal szemben is (beleértve a humán bölcsészetet és a természettudományokat), illetve a jogi karokkal és a műegyetemekkel illetve (korábban) a műszaki főiskolákkal szemben. Ez utóbbi szakokban ugyanis az erdélyi diákok csak szerény mértékben képviseltették magukat. Feltűnő, hogy az összes erdélyi diák között messze a teológiára esett a legtöbb választás (több mint két harmadnál). A birodalmi Németországban, amelynek legmeghatározóbb állama a luteránus Poroszország volt, a teológia leginkább csak luteránus lehetett. Az erdélyi evangélikus szászok fentebb megfigyelt elsőprő jelenléte a német felsőoktatás magyarországi hallgatói között automatikusan megemelte az elemzett diáknépességben a teológiát választók arányát. A katolikus többségű Magyarországból származó protestáns diákok számára (beleértve a kálvinistákat és az unitáriusokat), a luteránus világ szívében teológiát tanulni sokkal többet jelenthetett egyfajta pusztán szimbolikus elégtételnél. Mivel a porosz teológiai fakultások az egyetemek szerves részei voltak, a tanulmányok négy évig tartottak s a szakon doktori címet is lehetett szerezni. Mindez további intellektuális és társadalmi előnyöket vont maga után, ami mind döntő volt a protestáns egyházi hierarchiában remélhető előmenetelben. Ezeket az előnyöket a Magyar Királyság egyszerű teológiai akadémiái nem biztosították, hiszen ezek némelyike (Debrecenben és Pécsen) csak 1919 után alakult át egyetemi fakultássá.

Érdemes megfigyelni a német bölcsészkarok jelentőségét az evangélikusok és a zsidók kivételével összes Erdélyből származó diákcsoport számára. Az előbbieknél a humán és reálbölcsészet, mint tanulmányi opció abban az időben minimális (vagy éppenséggel elhanyagolható) jelentőséggel bírt a külföldi tanulmányi lehetőségek között. A bölcsészeti tanulmányok mindenekelőtt a középiskolai tanári államvizsga megszerzéséhez volt szükséges. Mivel a tanári piac (különösen a klasszikus gimnáziumi hálózaton belül) vagy állami ellenőrzés alatt állt (mint Ausztriában) vagy többségében egyházi ellenőrzés alatt (mint a dualista Magyarországon), pozíciót találni ezen zsidó diplomások számára csak kivételes esetben lehetett. A latin nélküli reáliskolákban, amelyeket zömmel a liberális állam működtetett, már néha befogadtak zsidó diplomásokat a tanári karába,

de ez az oktatási piacnak egy kis szektorát képezte. A bölcsészeti tanulmányok ezért is maradtak a régi rendszer végéig a keresztény diákság tanulmányi választási területei. Érdemes megjegyezni, hogy a reformátusokkal és az unitáriusokkal együtt a keleti ortodoxok is viszonylag gyakrabban kerültek a német egyetemek filozófia fakultásaira, a görög ortodoxnál ez már Bécsre is igaz (lásd a 3. táblázatot). Mivel a gimnáziumi oktatás alaptantárgyainak egyike a német volt, amelyet a gimnáziumokban¹⁷ és a (latint nélkülöző) reáliskolákban¹⁸ egyaránt tanítottak, ennek a német civilizáció ölében való elsajátítása hozzájárult ezeknek a karoknak a népszerűségéhez a külföldön tanuló magyarországi diákság körében. Számos keleti keresztény, aki német tanulmányokba kezdett, azzal is igazoltnak érezhette szellemi elköteleződését a német egyetemek irányában, hogy ezzel is „semlegesíthette” vagy kiiktathatott mindenfajta elkötelezettséget az osztrák akadémiai központ irányában, nem beszélve a magyar kultúrnacionalizmussal való szembenállásának illetén való demonstrálásától.

Konklúziók

Ez a rövid vizsgálódás a felsőoktatás regionális sajátosságainak és felekezeti egyenlőtlenségeinek áttekintését érintette. Főbb eredményei éppen ezért nem terjeszthetők ki mechanikusan más régiókra és még kevésbé tekinthetők az ország értelmiségképzésének egészére érvényesnek. Ezzel is belátható azonban a téma társadalomtörténelmi fontossága a felekezeti-kulturális háttér által megrajzolt egyenlőtlen modernitás vagy modernizáció problémái szempontjából. Mégis, bármilyen “független változók” rejlenek is a felekezeti különbségek mögött, melyekből

¹⁷. Az 1899-es gimnáziumi tanterv értelmében, Magyarországon hat felsőtagozatú osztályban tanítanak németet, összesen heti 19 órában. A német tehát a negyedik legfontosabb tantárgy volt a középiskolai oktatás tanrendjében a 44 óra latin, 30 óra magyar és 26 óra matematika után. Vö. Mészáros István, *Középszerű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996-1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, 103.

¹⁸. A latin nélküli reáliskolákban átlagosan heti 24 órában a német a harmadik legfontosabb tantárgy szerepét töltötte be, melyet mind a nyolc osztályban tanítottak, az összesen 31 óra matematika és 28 óra magyar után. Vö. Uo.: *id. mű.*

többet felemlítettünk (mint a szakmai rétegzettség vagy osztályhelyzet, a tulajdon elosztása, az urbanizáció mértéke, az oktatási mobilitás sikeressége és támogatottsága, stb.), a fentiekben megfigyelt meglehetősen szisztematikus egyenlőtlenségek kétféle kérdésfeltevés relevanciáját és legitimitását igazolják. Ezeket a kortárs társadalomtörténeti szakirodalom mindezidáig nagy mértékben elhanyagolta. Először is a felekezetek eleve legalább részben független változót képeznek az iskoláztatási lehetőségek mértékének és fejlődésének szempontjából. Másodszor, a felsőoktatási kínálat szerkezete és territoriális elhelyezkedése olykor alapvetően módosíthatja a különböző jelölt aggregátumok beiskolázási és diplomázási esélyeit s ennek megfelelő stratégiáit (mint például a szakirányú tanulmányi opciókat), éppúgy mint kitűnőségi mutatóit az akadémiai javak megszerzésében. Hozzátehetjük, - bár ez nem tartozik már a jelen írás témájába -, hogy a diplomázás utáni piaci elhelyezkedés terén továbbra is hatnak a felekezetek közötti egyenlőtlenségi tényezők. A felekezeti hovatartozás tehát az iskolai és az értelmiségen belüli egyenlőtlenségek egyik legfőbb (a többfelekezetű Magyarországon talán egyenesen legfontosabb) forrása. Emellett azonban e téren soha sem elhanyagolható, sajátos szerepet játszik a diákság és a képzési hálózat eddig ritkán kutatott területi elhelyezkedése, valamint az intézmények ideológiai töltete a nemzetépítés és az iskolapolitika adott történelmi erőterében.

Karády Viktor

A Kolozsvári Egyetem orvoshallgatóinak társadalmi kiválasztása (1872–1918)

Ez¹ a munka az egész modernkori magyar értelmiséget prozopográfiai módszerekkel megragadó történelmi-szociológiai kutatás legelső termékei közé tartozik. Megszerkesztése óta az Európai Kutatási Tanács (ERC – Brüsszel) támogatásával Nagy Péter Tiborral együttműködve hasonló prozopográfiai kutatásokkal felmértük az egész honi felsőoktatás diákságát a kiegyezés és a szocialista iskolareform közötti korban, bár kutatásaink időhatárai egyes egyetemi karokon és főiskolákon a forrásanyag hiányai folytán nem estek pontosan egybe. Az 1870-es évek közepétől 1947-ig támaszkodhattunk általában egységes, összefüggő és megbízható forrásanyagra.

A második magyar egyetem medikusainak társadalmi kiválasztása, melyet egy teljeskörű, publikált adatfelvétel statisztikai kiértékelése alapján vizsgáltam, igen egyenlőtlenül tükrözte a mind vallásilag, mind nemzetiségileg szélsőségesen megosztott erdélyi társadalom-szerkezetet a dualizmus korában. Az orvosi kar rekrutációját a „nyugati keresztény” csoportok uralták, de nem jelentéktelen zsidó és román részvétel mellett. A tanulmányban részletes vizsgálat alá kerülnek a diákság felekezeti, nemzeti, regionális és osztály-szerkezeti kiválasztásának fontosabb összefüggései, melyek részben országos trendekre mutatnak, részben

¹ A tanulmány alapjául szolgáló felmérések az OTKA, az NKFP és a Közép-Európai Egyetem anyagi támogatásával készültek. Felhasználtam az European Research Council ELITES08 projektjének tervezéséhez mozgósított kutatási eredményeket is. A szöveg korábbi feldolgozása : « Multikulturális szakértelmiség a dualista korban ? - I. Felekezet és etnikum a Kolozsvári Egyetem medikusainak rekrutációs jellemzői között (1872-1918) », /A multi-cultural intelligentsia in the Dualist Era ?.Religion and ethnicity as variables in the recruitment of medical students at the University in Kolozsvár, 1872-1918/, Új Pedagógiai Szemle (Budapest), 2008/4, 72-97

azonban a feudalizmus utáni értelmiségképzés sajátosan erdélyi viszonyait világítják meg.

A honi értelmiség történelmének kutatása a paradigmaváltás helyzetében van. Az intézményes források gazdagsága eddig is ismert volt. A Habsburg Monarchia egyéb tartományaiban a modern iskolarendszer állami „szisztematizálásának” (hierarchikus szerkezetbe rendezésének) törvényes szabályozása a korai abszolutizmus alatt (1849, *Entwurf*) egyben létrehozta vagy a korábbiakhoz képest kibővítette a képzés minden szintjén az iskolázottak személyi adatainak eddig és egyebütt (talán Poroszország kivételével) nem vagy csak ritkán látott tárházát². Ezek elsőrangú társadalomtörténeti forrásnak bizonyulnak az iskolákat használó és iskolai jogosultságokat szerző népesség azonosítására a társadalmi térben. Csak az utóbbi évtizedben, az elektronikus technológiák elterjedésével indultak meg azonban azok a nagyobb volumenű empirikus feltáró kutatások, amelyek segítségével hasznosíthatók az ilyen típusú források. A teljesség igénye nélkül utalni kell az 1980-as években Vörös Károly munkái³ nyomán kibontakozó virilista-kutatásokra, a Szögi László vezette, illetve szervezte – itthon úttörő jellegű – nagyszabású adatfelvételi összeírásokra, amelyek a magyar

² Az európai felsőoktatás 19. századi modernizációja során Poroszországon kívül csak egyes – s talán nem véletlenül - protestáns kisállamokban került sor az intézményes oktatásban résztvevők személyi adatainak a Monarchiában bevezetethez hasonlóan részletes regisztrálására. Erre példa az orosz tartományként észtországi Tartu-i (Dorpat-i) német egyetem vagy az Oslo-i norvég egyetem, melyek a 19. század elejei alapításuk illetve (Dorpat-nál) újjraalapításuk óta beiratkozóiokról nagyjából ugyanolyan részletes személyi adatsort vettek fel, mint később a Monarchia főiskolái és egyetemei. Az idevágó szakiradalomból bevezetőül szolgálhatnak a következők : V. Aubert, „The Professions in Norwegian Social Structure”, in *Transactions of the Fifth World Congress of Sociology*, International Sociological Association, 1964, 243-258; Hartmut Titze, *Das Hochschulstudium in Preussen und Deutschland, 1820-1944*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. Az 1890-es évektől eloroszosított, majd 1919 után észti nemzeti egyetememmé vált Tartu-i Egyetem tudtommal az első, amely diákjainak személyi adataiból elektronikus adatbankot állított elő a világháborúk közötti korra, míg az 1889 és 1918 közötti (orosz) egyetem diákjainak standardizált életrajzi adatait szintén teljes körűen jelentette meg : *Album Academicum Universitatis Tartuensis*, 1889-1918, I-III, Tartu, 1986.

³ L. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

születésű „peregrinus” diákság külföldi főiskolákon való részvételét tárta fel a történelmi Magyarország utolsó fél évezredében.⁴ Ugyancsak hivatkozhatunk a Huszár Tibor kezdeményezésére az ELTE Szociológiai tanszékén indult elitkutatásokra a világháborúk közötti korban⁵, majd a szocialista kor „nomenklatúrájára” nézve⁶, végül egy sor egyéb, kisebb méretű prozopográfiai, azaz betűrendes névsorra alapozó vállalkozásra, amelyek tárgyai visszanyúlnak a 19. századra.⁷

⁴ Az idevágó legfőbb publikációk Szögi László sorozatában *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* címmel jelennek meg. Szögi László, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein*, I. 1790-1850, Budapest-Szeged, 1994; Kiss József Mihály, Szögi László, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1849-1867*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2003; Mészáros Andor, *Magyarországi diákok a prágai egyetemeken, 1850-1918*, Budapest, 2001; Patyi Gábor, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1890-1918*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2004; Szögi László, *Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789-1919*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2001; Szögi László, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken, 1789-1919*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2000; Bozzay Sára, Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918*, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2007; Szlavikovszky Beáta, *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526-1918*, Budapest, 2008 (megjelenés alatt). Előkészületben van az osztrák birodalmi egyetemeken tanulók diákság prozopográfiája eddig hiányzó részeinek kiadása is.

⁵ E viszonylag kicsiny volumenű s a szakmai csúcselitre vonatkozó felmérések között több megjelent. Lásd Szakály Sándor: *A magyar katonai elit, 1938–1945*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.; Gergely Jenő: *A katolikus egyházi elit Magyarországon, 1919–1945*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.; Kende Gábor – Kovács I. Gábor (1992): Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború között. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég Kiadó, Budapest, 2006. 417–506.

⁶ Ennek legutóbbi termékét lásd Huszár Tibor: *Az elitől a nomenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Corvina Tudástár, Budapest, 2007.

⁷ Erre több példát szolgáltat a Kövér György által szerkesztett kötet (*Zsombékok*, i. m.). Lásd még Hajdu Tibor, *Tisztikar és Középosztály*,

Saját munkáim e tekintetben még kísérleti állapotban vannak, de Nagy Péter Tiborral közösen irányított s most lezáruló közel három és fél éves felvételi kampányunk hozama nagymértékben kiszélesíti a további hazai értelmiségtörténelmi kutatások lehetőségeit. Egyrészt sikerült a dualista Magyarország művelődési viszonyaira egy sor feltáratlan statisztikai nyersanyagot nyilvánosságra hozni, nevezetesen az 1910-es népszámlálás máris részlegesen publikált megye- és várossoros, egyszerre nem-, kor- és vallássajátos iskolázottsági adatait,⁸ a középiskolai értesítőkben fellelhető statisztikai adatbankokat és az ugyanabból a forrásból eredő prozopográfiákban rendezett adatokat a nyolcadikos (érettségiző) középiskolás diákok érdemjegyeiről tantárgyak szerint. Másrészt a nagyrészt levéltári források elérhetősége és terjedelme adta határokon belül majdnem teljesen felmértük és prozopográfiailag dokumentáltuk az 1867 (gyakorlatilag a korábbi adathiányok miatt inkább csak az 1870-es évek) és 1948 közötti magyarországi egyetemi és főiskolás diplomások körét, valamint az ebben a korban főiskolát és egyetemet kezdő diákság nagyobb mintacsoportjait (N = kb. 210 000).⁹ Végül s ezúttal a teljesség igényével összegyűjtöttük és számítógépes adatbázisba rendeztük a Pallas Lexikon óta megjelenő nagyobb életrajzi és bibliográfiai forrásokban fellelhető 1750 után született magyarországi elit népességet (N = 26 000). A munkálatok erdélyi részlegét kitűnő román kollégám Lucian Nastasa-Kovács szervezte, illetve valósította meg. Az ő munkáját dicséri többek között a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem diákságának teljes

Ferenc József magyar tisztjei, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1999.

⁸ V. Karády – Peter Tibor Nagy: *Educational inequalities and Denominations, Database for Transdanubia, 1910, Research Paper* nr. 252, I-II. Budapest, Hungarian Institute for Educational Research, 2003, ua. *Educational inequalities and Denominations, Database for Western Slovakia and North-Western Hungary, 1910*, vol. 1. John Wesley Publisher, 2004, ua. *Educational inequalities and Denominations, Database for Eastern-Slovakia and North-Eastern Hungary*, Budapest, John Wesley Publisher, 2006.

⁹ Felmérési eredményeinknek az etnikai és felekezeti változók szerinti diákrekrutációra vonatkozó adatainak összefoglalását lásd a www.elites08.uni honlapon.

prozopográfiaja, amely közreműködésemmel publikáció alatt áll.¹⁰ Az itt következő elemzések több korábbi tanulmány mellett¹¹ ezeknek a szigorúan betűrendes névsoron alapuló munkáknak a melléktermékei.

A kolozsvári orvosi kar benépesülése és a diákság felekezeti és nemzetiségi összetétele

Magától értetődik, hogy Erdély egyedülálló multikulturális környezetében – melyhez hasonlóra a korabeli Európában tulajdonképpen egyetlen nagyobb régióban sem volt példa¹² – a hallgatók nemzetiségi és vallási összetételének alakulása különlegesen fontos. Ez képezi le a legégetőbb társadalmi egyenlőtlenségeket a diákság rekrutációja szempontjából egy olyan társadalomban, ahol a magyar nemzetállam uralkodó elitjéhez közelállóknak és a nemzeti

¹⁰ V. Karády – L. Nastasa: *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872–1918)*. Cluj, Ethnocultural Diversity Resource Center, Budapest-New York, Central European University Press, 2004.

¹¹ Lásd a következő tanulmányaimat: *Jews as Freemasons in Inter-War Transylvania and Voivodina*. In L. Diamant (ed.): *The Past of Transylvanian Jewry*. Special Issue of *Studia Judaica*, n°5, Cluj, Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History, 1997, 184–193; *Zsidó orvostanhallgatók a kolozsvári magyar egyetemen (1872–1918)*. *Múlt és Jövő*, 2000, 1. sz. 112–121. (Erdély különszám); *A kolozsvári egyetem medikusai a magyar orvosi piacon (1872–1918)*. *Educatio*, 2002. 2. sz. 237–252. („Diplomások”); *The Social Functions of Education in a Multi-Cultural and Post-Feudal Society. The Transylvanian Paradigm*, in Cornel Sigmirean (coord.), *Intellectual si societatea moderna . Repere Central-Europene*, Targu Mures, Editura Universitatii “Petru Maior”, 7-79.

¹² Az ellenreformáció óta megmerevedett felekezeti határok és az oszmán birodalom visszaszorulása utáni migrációk következtében a kialakuló európai nemzetállamokat – Hollandia és az e szempontból atipikus, mert szövetségi alapon szervezett Svájc kivételével – mindenütt gyakorlatilag az államvallások egyeduralkodója és az „államalkotónak” kikiáltott többségi etnikum tényleges hegemoniája jellemezte. Erdélyben (és Magyarországon) ezzel szemben számbelileg egyetlen felekezet vagy nemzetiségi csoport sem rendelkezett többségi népességgel, habár a magyar uralkodó rétegek 1867 után politikai dominanciára tettek szert, melyet a magyar nemzetállam kiépítésének céljaira állítottak be. 1900 körül a legnagyobb magyarországi felekezet, a római katolicizmus hívei a népesség 48%-át tették ki, míg a magyar anyanyelvet vallók arányai ekkor haladták meg először valamelyest – félévszázados asszimilációs fejlődés eredményeként – a népesség felét.

elitkultúra birtokosainak mintegy természetes előnyeik voltak az egyetemre jutásnál és az ott való érvényesülésnél.

1. táblázat: A kolozsvári orvostanhallgatók anyanyelve, nevének nemzeti jellege és vallása születési évcsoportok szerint (%)

A családnevek jellege	Születési év csoportok					
	1855 előtt	1855–1864	1865–1874	1875–1884	1885–1894	1894 után
magyar	62,2	53,6	47,7	40,6	43,4	46,7
német	26,7	21,3	27,4	29,1	28,9	28,7
román	6,7	10,8	14,8	16,4	15,8	15,6
szerb, szláv	4,4	10,8	8,0	9,8	8,1	6,5
Más ¹³	–	3,5	2,0	3,8	3,9	2,6
Összesen	100	100	100	100	100	100
Fő (nyers szám)	90	287	350	347	1180	789
Évi átlagszám		28,7	35,0	34,7	118	78,9
Anyanyelv						
magyar	80,6	83,2	71,7	68,9	71,4	76,2
német	6,5	4,2	7,8	11,3	10,9	7,8
román	8,6	10,9	19,0	16,0	15,9	15,8
egyéb	0,4	1,8	1,6	3,8	1,7	0,3
Összesen ¹⁴	100	100	100	100	100	100
Felekezet						
Római katolikus	25,5	33,0	21,9	24,9	26,6	23,7
református	36,7	29,8	25,4	21,1	18,5	19,2
evangélikus	7,8	3,9	10,0	16,7	14,3	9,8
Zsidó	13,3	18,6	19,6	17,3	20,0	27,0
görög katolikus ¹⁵	8,9	9,5	15	10,8	8,1	10,3
görög keleti	1,1	2,4	3,4	7,4	9,9	7,7
unitárius	6,7	3,1	4,8	2,1	2,5	2,3
Összesen	100	100	100	100	100	100

¹³ Beleértve a magyarosított és zsidós családneveket is.

¹⁴ Túlnyomórészt szerb.

¹⁵ Együtt az igen csekély számú örmény katolikussal.

Az orvosi kar diákokkal való benépesülése az 1. táblázat különböző jelzései szerint igencsak egyenlőtlenül történt. Kezdetben elsősorban az erdélyi társadalomban uralkodó státusú magyar anyanyelvűek és – ami talán ebben az összefüggésben még fontosabb – magyar nevűek, azaz magyar nemzetiségi háttérűek voltak abszolút többségben, míg az összes (népességileg ekkor még minden szempontból többségi) nemzetiségi csoportok képviselője a két első jelzés szerint csekélynek indult. Ez a helyzet fokozatosan változott a magyarság hátrányára. A magyar nevűek (vagy magyar eredetűek) már az 1864 után született (kb. 1882 után egyetemre kerülő) összes diák között végig kisebbséget alkotnak, s a magyar anyanyelvűek aránya is csökken egy ideig, hogy még a legfiatalabb (a háború előtt és alatt egyetemre jutó) generációkban is alacsonyabb maradjon, mint a legöregebbekben.

Ezek szerint a nemzetiségek képviselője, elsősorban a német és a román háttérűeké az idővel jelentősen felerősödött. Az itt használt kétfajta kulturális mutató tartalma és értelmezhetősége azonban nagyon eltér egymástól. A „német” háttérűek közé kell ugyanis számítani a zsidóságnak korszakonként változó nagyságú részlegeit, míg a román kötelékűek objektív definíciója (melyet a névmegoszlás közelít meg legjobban) és öndefiníciója (melyet a bevallott anyanyelvi megoszlás jelez) sokkal egyértelműbb. Ezt egyébként azon is le lehet mérni, hogy míg a „németiség” kétfajta mutatója között számottevő statisztikai eltérés mutatkozik, addig a románoknál ez alig érvényesül. Ezt mindenképp az asszimilációs késztetések és reakciók különbözőségével lehet magyarázni. A német nevűek között megtalálható zsidóság és katolikus svábság (a szászság már nem, vagy sokkal kevésbé) közismerten a magyar asszimiláció legfőbb etnikai klientúrájához tartozott. Különösen állt ez iskolai mobilitásban lévő elemeikre. A románság láthatóan messzemenő ellenállást tanúsított az asszimiláció szimbolikus (és politikai) velejáróival szemben. Ezt a különbséget érhetjük tetten adatainkban is, amennyiben egészen másképp alakult a kétfajta kulturális-etnikai tömb képviselője a kolozsvári orvosok között. Míg a „németeké” a kezdetektől fogva csak kissé emelkedett (az 1865 utáni nemzedékekig) s azután jobbra azonos, az összes diák egynegyedét meghaladó szinten stagnált, a románoké kezdetben igen szerény szintről sokkal merészebben ívelt felfelé, bár az elért mintegy egy hatod-egy hetedes nagyságrend az 1865 utáni nemzedékekben itt is stagnált. Ami a maradék

kisebbségeket illeti, itt csak a szerb és egyéb szláv háttérűek (szlovákok, bolgárok) emelkednek valamelyest ki a családnévelemzés szerint a diákság tizedét meg nem haladó arányban. Azonban a kolozsvári orvosoknak ezek a nemzetiségi részlegei erősen asszimilációra hajló aggregátumokból tevődhetnek össze, hiszen túlnyomó többségük – a románokkal ellentétben – nem vallott be kisebbségi anyanyelvet.

A nemzetiségi háttér (névanyag) jelzései mindenesetre ahhoz a konklúzióhoz vezetnek, hogy a második magyar nyelvű egyetem közönségének többsége nem magyar háttérű volt, még ha az erdélyi régió népességi erőviszonyainak ismeretében a magyar eredetűek statisztikai képviselete magasabbnak is tűnik, mint a legtöbb más etnikai-kulturális csoporté. Pontosabb becslést azonban nem lehet megkísérelni ezen a téren, hiszen a kolozsvári orvosok – mint lentebb látni fogjuk – negyed-ötödrészen (a különböző jelzések szerint változóan) Erdély határain túlról is rekrutálódtak. De a nemzetiségi mutatók tanulságait jól kiegészíti a felekezeti összetétel alakulása. Vallásuk szerint a kolozsvári orvosok három nagyobb – katolikus, református és zsidó – és két kisebb – görög rítusú és evangélikus – tömbre oszlottak, nagyjából az erdélyi városi elitcsoportok felekezeti összetételét követve. Csak éppen a fakultás benépesülésével változtak számottevően és eltérő irányban ezeknek a tömböknek a számarányai. A zömmel (mint ez lentebb is látható) magyar etnikumú reformátusok és katolikusok kezdetben a diákság kétharmadot megközelítő többségét alkotják. Az 1865 előtti nemzedékekben a többi felekezeti csoport közül csak a zsidók haladják meg (persze ők bőven) az egytizedet, mutatva, hogy a társadalmilag mobilis zsidóság régi értelmiségi hagyományainak megfelelően megalakulásától kezdve bekapcsolódott a második magyarországi orvosi fakultás használói közé. Az 1865 utáni nemzedékekben azonban a két „magyar vallás” hívei kisebbségbe szorulnak, mégpedig úgy, hogy a „tisztán magyar” hírű reformátusok számereje fokozatosan egyötödnnyire csökken, míg a katolikusoké (akik között nagyobb számú sváb-német elemek is voltak) egynegyednyi arány körül stagnál. Mindenesetre az 1865 után született nemzedékekben – mint a fentebbi elemzések is sugallják – a „nemzetiségi” felekezetek tagjai többségbe kerülnek. Közöttük a legnagyobb számerőt az egyre növekvő arányú zsidó hallgatók képviselik. Őket követik a görög rítusú hallgatók, nagyjából végig azonos – a diákság 18%-a körüli – arányban, bár éppen a fiatalabb

nemzedékekben a görög katolikusok (uniátusok) kezdetben domináns súlya jelentősen megcsappan az ortodoxok javára. Az utolsó két itt elkülönített nemzedékcsoportot összesítve itt már majdnem egyensúlyban van a két felekezet képviselője (9 és 8,6%). Ez arra mutat, hogy a két görög felekezet között nagy aránykülönbséggel az uniátus katolikusok folytattak preferenciálisan Kolozsvárott orvosi tanulmányokat, míg az ortodoxok általában elkerülték ezt, hiszen mind a népességben, mind a korabeli középiskolások és érettségizettek között a görög ortodoxia a görög rítusú katolikusokkal szemben erős többségben volt.¹⁶ Végül az Erdélyben leginkább szász-német háttérű evangélikusok képviselője fokozatosan nő a háború előtti korban, vagy a háború alatt az egyetemre kerülő generációkig, mikor is hirtelen lezuhan a diákság egytizede alá. Ez utóbbi fejleményben minden bizonnyal szerepet játszott a háború kimenetele is, amelynek során a szász népességi területek az ellenségeskedések zónájába kerültek, ami érthetően megzavarhatta nem egy onnan származó hallgató tanulmányait.

Ezek után megkísérélhetjük a 1. táblázat nemzetiségi és felekezeti mutatóinak többször említett összefüggéseit pontosabb vizsgálat alá vetni.

¹⁶ 1879-ben és 1880-ban az ortodox diákok még háromszor annyian voltak a teljes (érettségihez vezető) gimnáziumokban, mint a görög katolikusok (*MSÉ*, 1880, 57.). Az 1908/9 és 1914/15 között érettségizetteknél megfordult a helyzet, amennyiben a görög katolikusok (1701 érettségizővel) enyhe többségbe kerültek a görög keletiekkel szemben (1543). (A *MSÉ* adataiból készített összesítések.)

2. táblázat: A kolozsvári orvostanhallgatók vallása az anyanyelv és a családnév nemzeti jellege szerint (összesített % !)

A) Anyanyelv

	Magyar	Német	Román	Szláv	Más	Fő (nyers szám)	%
Római katolikus	23,6	1,3	–	0,4	0,4	786	25,7
Református	21,3	–	–	0,03	–	652	21,3
Evangelikus	4,6	7,0	–	0,1	–	356	11,7
Zsidó	20,3	0,7	–	0,1	0,1	646	21,1
Görög katolikus ¹⁷	0,7	0,1	9,1	0,1	–	304	10,0
Görög keleti	0,3	–	6,3	0,5	–	216	7,1
Unitárius	2,8	–	–	–	–	86	2,8
Fő	2253	278	471	35	18	3055	
%	73,7	9,1	15,4	1,1	0,6		100

B) A családnév jellege

	Magyar	Német	Román	Szláv és más ¹⁸	Magyarosított	%
Római katolikus	14,0	5,9	1,4	4,2	0,1	25,7
Református	18,8	1,2	0,3	0,9	0,1	21,3
Evangelikus	2,3	7,8	0,3	1,1	0,03	11,7
Zsidó	4,8	12,8	0,2	2,1	1,2	21,2
Görög katolikus	2,6	0,1	6,8	0,3	0,1	10,2
Görög keleti ¹⁹	0,7	0,03	5,8	0,8	0,03	7,1
Unitárius	2,5	0,2	0,1	0,1	-	2,8
Fő (nyers szám)	1404	860	456	297	46	3063
%	45,8	28,1	14,9	9,7	1,5	100

¹⁷ 9 örmény katolikussal együtt.

¹⁸ 32 zsidós névvel együtt.

¹⁹ Mint a 34. jegyzetben.

C) Anyanyelv és a családnév nemzeti jellege

Nevek nemzeti jellege							
Anyanyelv	Magyar	Német	Román	Szláv és más	Magyarosított	Zsidós	%
Magyar	42,6	20,1	2,2	6,5	1,4	1,0	73,8
Német	0,5	7,5	0,2	0,9	0,03	–	9,1
Román	2,6	0,2	12,4	0,2	0,03	–	15,3
Szláv	0,2	0,1	0,1	0,8	–	–	1,1
Más	0,2	0,1	0,1	0,3	–	–	0,6
%	45,9	28,0	15,0	8,6	1,5	1	100

A 2. táblázat szerkezete az összes adatot egységesen mutatja be, amennyiben a százalékokat a teljes népességre (és nem egy-egy sorban vagy oszlopban lévő alnépességre) nézve adja meg. Így minden viszonyszám abszolút értelemben hasonlítható egymáshoz, s a két változó megfelelő értéke által kifejezett számbeli súlyt jelzi a diákság összességében, míg a százalékos szélmegoszlás az egyes változók különböző értékeinek súlyát.

Anyanyelv szerint a három domináns csoportot (2/A táblázat) majdnem egyenlő, egyötödöt kissé meghaladó nagyságrenddel a magyar anyanyelvű katolikusok, reformátusok és zsidók képviselik. Utánuk következnek egytizednél kisebb arányban a román anyanyelvű görög katolikusok, a német ajkú evangélikusok és a román ajkú görög ortodoxok. Töredéknyi, de valóban tiszta magyar nyelvű kisebbségként vannak jelen az unitáriusok. Mindannyiuk mögött eltörpül (egy százalék körüli arányban) a német ajkú katolikusok és zsidók, valamint a magyar ajkú görög vallások tagjainak képviselete a diákságban. A orvosok deklarált anyanyelve szempontjából tehát ebből a képből megerősíthetők a fentebb intuitív módon előlegezett és a társadalomtörténetben gyakran emlegetett összefüggések. A kolozsvári orvosi kar klientúrája túlnyomóan magyar nyelvű vagy nyelvileg asszimiláns csoportokból állt. Ez alól a legfontosabb kivételt a görög felekezeti rítust követő románság és az evangélikus szászok jelentették. A románok között is szignifikáns eltérés látszik a sokkal több magyar nyelvűt felmutató görög katolikusok és a majdnem tisztán román vagy (szláv) nyelvű ortodoxok között. A katolikusok és a különböző szláv csoportok nem mutattak fel a orvosok között számottevő kisebbségi jelenlétet.

A nevek és az anyanyelv közös elemzése (2/C táblázat) pontosítani engedi ezt a képet. A diákság kisebbségét alkotják a mindkét szempontból magyarok. A második legnagyobb csoport a magyar ajkú, de német nevű diákokból tevődik össze egyötödnyi nagyságrenddel. Utánuk következnek a mindkét nemzetiségi meghatározás szerinti románok, az összes diákság mintegy nyolcada. Az erdélyi orvosi kar e szerint jelentős szerepet játszott egy objektív mércével nem asszimiláns román szakértelmiségi réteg képzésében. E mögött az egyetlen jelentős, egyértelműen nem asszimiláns aggregátum mögött csak kisebb más töredékeket mutatott fel az erdélyi orvosi kar közönségének etnikai mozaikja. Közöttük a két legnagyobb a „valódi németek” tömbje, amely nagyságrendileg az evangélikus szászságnak felel meg, valamint a magyar ajkú szlávok. Emellett azonban figyelemre méltó, hogy a diákság egy nem teljesen jelentéktelen, két százalék feletti részlege román nevű, de magyar ajkú, míg egy hasonló nagyságrendű másik részleg román anyanyelvet vallott, de magyar nevű volt. Ezekben a maradék népeiségekben tehát azonosítani lehet egy kistömegű asszimilált románságot, éppen úgy, mint elrománosodott magyar eredetű vagy hátterű töredékeket is. A kétfajta asszimilációs utat bejárt diákság jelenléte Kolozsváron arra figyelmeztet, hogy a domináns magyar asszimilációs mozgalom mögött – minden bizonnyal a vegyes házasságok és a lakóhelyi elvegyülés helyi változatainak köszönhetően (mint például a csángó falvakban) – ellentétes irányú asszimilációs jelenségek is lejátszódhattak a 19. századbeli Magyarországon.

Végül tanulságos a vizsgált medikusok felekezetét összevetni a névanyagukkal (a 2/B táblázat szerint), mert ez rámutat az Erdélyben képzett szakértelmiség vallássajátos nemzetiségi eredetének és esetenként a névmagyarosítással fémjelzett asszimilációs mozgalomban való részvételének markáns eseteire. Összesítve ugyanis arra a következtetésre lehet jutni, hogy a köztudatban „legmagyarabbnak” hitt felekezeti közösségekhez tartozó diákok között is változó, de nem jelentéktelen arányú allogén eredetű csoportok voltak, míg – ellenkezőleg – az „etnikai kisebbségi felekezetekhez” sorolt diákok egy része tulajdonképpen magyar hátterű lehetett.

Legjobban jellemzők ezek a megállapítások a katolikusokra és a zsidókra, csak éppen teljesen eltérő okokból. A római katolikus medikusok ugyan enyhe többségükben magyar nevűek, de ez a többség nem túlnyomó, hiszen majdnem fele arányban német és szláv

részlegek is vannak közöttük. A német csoport minden bizonnyal a bánáti és partiumi svábságnak felel meg. A szláv és egyéb részleg eredete sokkal bizonytalanabb, lehetnek közöttük a felvétel dokumentumaiban meg nem különböztetett szlovák, bolgár és más elemek is. Mindenesetre a katolikus diákok etnikai háttérének viszonylagos sokfélesége elsősorban a fakultás legfőbb meritóhálójaként szolgáló régió népességének multikulturális jellegét tükrözte. Kissé másképp lehet értékelni a görög katolikus (uniátus) diákság névanyagának összetételét, amelyben ugyan a románok dominálnak, de mellettük – negyedrészt – szerepel egy magyar nevű csoport is! Tekintve, hogy a magyar anyanyelvűek aránya ugyanott jelentéktelen, a görög katolikus egyház képezhette a fentebb jelzett elrománosodott (talán főképp csángó eredetű?) magyar töredék fogadó közösségét. A zsidó diákság névanyaga ezzel szemben a várakozásnak megfelelően többségében német, de szerepel már közöttük jelentős számú – harmad-negyedrésnyi – magyar vagy magyarosított nevű is. Tekintve, hogy a 19. század elején még csak elvétve akadt magyar nevű zsidó II. Józsefnek a német családnév felvételére vonatkozó 1787-es törvénye következtében, a magyar nevű zsidóság itteni szereplése arra vall, hogy az iskolai mobilitást kereső zsidóság nagymértékben vett részt a század utolsó évtizedében tömegessé váló névmagyarosító mozgalomban. Névmagyarosítást egyébként a felhasznált egyetemi akták gyakorlatilag majdnem kizárólag csak zsidó diákoknál jeleztek, 46-ból 38 ilyen esetet.

Említhető még a 2/B táblázat adataiban, hogy a többi „etnikai felekezet” híveinek egyes nem jelentéktelen töredékei is névanyagukkal jelzett etnikai eredetük szerint valójában kívül estek a várt etnikai határokon. Így a színmagyarnak hitt reformátusok között tíz százalék más nemzetiségi háttérűt találni, akárcsak a (persze sokkal kisebb számú) unitáriusok között. Megfordítva, a szász többségű evangélikusok közegeben nem kevesebb, mint egyharmad nem német nevű, főképp magyar. Ez még az Erdélyben zömmel román görög keletiekénél is megfigyelhető, akiknek kevesebb, mint egytizede szerb és más szláv, egy ennél kisebb töredéke viszont magyar nevet visel. Ezek a jelzések jól mutatják, hogy a kolozsvári orvosok rekrutációjában pontosan fellelhetjük a környező multietnikus társadalmi elitközégek kapcsolatának bélyegeit a magyar nemzetállammal s ennek reprezentatív csoportjaival.

A környezeti kiválasztás paradigmái: születési régió, lakhely, középiskola

A felsőbb iskolázás mindenfajta anyagi és egyéb társadalmi költségtényezői között (családi és emberi környezettől való távolság, kényszerű életmód-változtatás, városi „elidegenedés” stb.) mindig is számottevő szerepet játszik a diákság regionális háttére. A születési hely, a család lakóhelye vagy az érettségiztető iskola földrajzi elhelyezkedése képletesen szemlélteti a tanulmányi lehetőségektől való távolságot s ezen keresztül az egyetem elérhetőségének sajátos, mintegy „fizikai” nehézségeit. Ezek képezik az egyetemre jutás esélyegyenlőtlenségeinek egyik, néha döntő, mindenképpen önálló forrását. A budapesti egyetemek fejlődésében például éppen a dualista korban markánsan kifejeződik a főváros metropolisszá alakulásának közvetlen hatása. Ennek jegyében egyre nagyobb tömegű helyi beágyazottságú elitközönség képzési kereslete jelentkezett, illetve összpontosult²⁰ az 1872-ig monopolhelyzetű pesti tudományegyetemen és műegyetemen (ha a külföldi egyetemek és a vidéki jogakadémiák vonzerejétől eltekintünk²¹). A „helyi” rekrutáció erejét jelentősen növelte Budapest állandóan emelkedő súlya az egész magyarországi középiskolázás piacán, azaz az összes érettségizett „kitermelésében”. Az 1870 és 1918 között alapított 56 magyarországi gimnáziumnak, reáliskolának vagy lányközépiskolának majdnem fele (26) a főváros körzetére esett (beleértve az újpesti és a rákospalotai gimnáziumot).²² Így érthető, hogy például 1895-ben a pesti orvostanhallgatók kerek negyede budapesti (20,7%) vagy Pest megyei (4,3%) lakos.²³

²⁰ Budapest nyers népességszáma megnégyszereződött 1869 és 1920 között. Lásd *Budapest Lexikon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 2. kötet, 198.

²¹ A pesti egyetemi karoknak a dualizmus korában a kolozsvári egyetemről eltekintve csak a jogi képzésben volt számottevő intézményes vidéki konkurenciája. 1891-ben például a 2692 joghallgató kerek 35%-a az országban szétszórtnak négy állami és hét egyházi felügyeletű jogakadémia diákja volt (*Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1893, 290.). Később ezek az arányok erősen módosultak elsősorban a kolozsvári jogi kar javára. A 20. század elején a jogi képzés akkori felfutása egyre inkább a vidéki intézményeken zajlott, illetve ide tevődött át.

²² Lásd Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 357–358.

²³ A téli félév adataiból végzett számítás. *VKM jelentés*, 1896, 25. sz. 85.

Erdély fővárosa objektív adottságai szerint látszólag nem tölthetett be hasonló funkciót a diákság reprodukciójában, hiszen kulturális és politikai szerepköreinek történelmileg régtől elismert fontossága ellenére népességszámban egyáltalán nem²⁴, s még középiskolai kínálatával sem emelkedett ki különösképpen a régió nagyvárosainak hálózatából. Brassóban például több, Temesváron ugyanannyi érettségit adó iskola volt a korszak végén, mint Kolozsváron.²⁵ Ha korábban a régió nagyvárosai között ténylegesen Kolozsváron több diák koptatta a helyi középiskolák padjait, mint külön-külön a többi hasonlóan nagy erdélyi, partiumi, vagy bánáti városban, a századforduló után ezek a különbségek eltűntek vagy visszajukra fordultak.²⁶

Az erdélyi egyetem rekrutációjában tehát semmiféle különösebb „fővárosi” vagy „székvárosi” vonzáseffektusnak nem lehetett volna létjogosultsága az intézmény földrajzi elhelyezkedésének szigorú értelemben vett demográfiai logikája szerint. Ha mégis észlelni ilyen hatást, ez azért lehetséges, mert a helyi (viszonylag kicsiny) népesség- és diákszámából fakadó rekrutációs

²⁴ Nem szabad elfeledni, hogy a dualista korban Temesvár lélekszáma jelentősen (1880-ban 37 800 és 1910-ben 72 600 fővel), Nagyváradé (31 300 és 64 200 fővel) és Aradé kevéssel (35 600 és 63 200 fővel) *mindig meghaladta* Kolozsvár lakosságának számát, amely 1880-ban 30 400 és 1910-ben 60 800 volt. A korszak elején még Brassó is hasonló volt nagyságrendileg (1880-ban 29 600 lakóval) Kolozsvárhoz, ha később el is maradt a népességnövekedésben. Lásd *Magyar Statisztikai Szemle*, 1929, 2. sz. 84.

²⁵ Igaz, Kolozsváron a korszak elejétől működött három klasszikus középiskola, a piarista, az unitárius és a református gimnázium, de így volt ez Brassóban is (egy német evangélikus, egy magyar katolikus és egy román ortodox gimnáziummal), és itt ráadásul 1885-ben egy magyar állami reáliskola is megnyílt. Aradon, Nagyváradon és Temesváron csak két középiskola volt – s köztük csak egy-egy gimnázium, a többiek reáliskolák (tehát az orvosi karon elengedhetetlen latin érettségi nélkül) – az egész korszak alatt. Temesváron ugyan 1897-ben nyitottak ehhez egy állami gimnáziumot is, ez azonban első érettségizőit csak 1905-ben bocsátotta ki. Lásd Mészáros: i. m. a városok címszavai alatt.

²⁶ 1910-ben például Kolozsváron összesen 1205 középiskolást és 98 érettségizőt találni a fiúgimnáziumokban, míg Temesváron 1464 tanulót és 90 érettségizőt, Brassóban pedig 1017 tanulót és 86 érettségizőt. Lásd Mészáros: i. m. A kolozsvári gimnáziumok korábbi különleges pozíciója az érettségizetés frontján tehát eddigre felszámolódott.

előnyöket felerősítette egy sor más működési elvet követő hatástényező. Pozitív módon ilyen a magyar ajkú elit hivatalnoki és értelmiségi réteg bizonyos mértékű koncentrációja Kolozsváron, a kolozsvári kultúrközpont magas szimbolikus helyértéke az erdélyi és a környékbeli magyarság nemzeti patrimoniumában és identifikációs háztartásában, negatív módon a budapesti és egy ideig a bécsi vagy esetenként más külföldi egyetemek elszívó hatása a Kolozsvártól távolabb eső erdélyi régiók s minden bizonnyal egyes nemzetiségi elitesz csoportok (szászok, románok) főiskolai keresletére.

Mindezeknek a hatásoknak csak összetett eredményét ragadhatjuk meg a orvosok regionális kiválasztásának mechanizmusaiban. Az értelmezés könnyítésére a felhasznált regionális háttér adatok itt az érintett diákság felekezete és (a családnévvel megbecsült) nemzetiségi származása szerint külön-külön három nagy nemzedéki csoportban is összesítve vannak feltüntetve.

3. táblázat: A kolozsvári orvostanhallgatók születési, érettségi és családi lakóhelye felekezetük és családnévük nemzeti jellege szerint (%)

A) Születési hely

	Ko- lozs- vár	Ko- lozs- me- gye	Er- dély más utt	Ma- gyaror szág másutt	Kül- föld	Össze- sen	Fő (nyers szám)	%
<i>Római katolikus</i>								
magyar	12,4	2,1	52,8	31,9	0,7	100	426	14,0
Német	16,4	1,7	46,9	29,9	5,1	100	177	5,8
Más	10,7	1,1	41,8	39,0	7,3	100	177	5,8
<i>Reformát us</i>								
magyar	5,9	3,5	62,9	26,7	1,0	100	574	19,9
más	18,4	3,9	47,4	30,3	-	100	76	2,5
<i>Evangéli kus</i>								
Német	5,4	2,5	70,8	20,0	1,3	100	240	7,9
Más	8,5	-	34,7	55,9	0,8	100	118	3,9

	Ko- lozs- vár	Ko- lozs- me- gye	Er- dély más utt	Ma- gyaror szág másutt	Kül- föld	Össze- sen	Fő (nyers szám)	%
<i>Görög katolikus</i>								
Román	1,4	10,1	83,2	4,8	0,5	100	208	6,8
Más	5,3	10,6	63,8	19,1	1,1	100	94	3,1
<i>Görög keleti</i>								
Román	1,1	0,6	95,5	1,1	1,7	100	179	5,9
Más	2,7	2,7	67,6	27,0	-	100	37	1,2
<i>Más ke- resztény, unitárius</i>	10,5	3,2	77,9	8,4	-	100	95	3,1
<i>Zsidó</i>								
Magyar	6,9	3,4	57,2	32,4	-	100	145	4,8
Más	9,5	3,4	49,0	35,2	-	100	494	16,3
% együtt	8,2	3,3	59,8	26,9	1,8	100	3040	100

Születési hely nemzedéki csoportok szerint

1882 előtt	11,9	3,8	56,7	25,4	2,2	100	950
1883–1893	4,5	2,3	57,7	33,1	2,3	100	1107
1893 után	9,0	4,0	64,9	2,5	0,6	100	957

B) Érettségi helye

	Ko lozs vár	Erdély más utt	Magyar ország másutt	Kül föld	Össze sen	Fő (nyers szám)	%
<i>Római katolikus</i>							
Magyar	26,6	49,9	21,8	1,7	100	353	13,9
Német	22,0	60,0	17,3	0,7	100	150	5,9
Más	27,0	47,4	24,9	0,7	100	152	6,0
<i>református</i>							
Magyar	27,5	48,4	22,9	1,2	100	498	19,6
Más	24,6	50,7	24,6	–	100	65	2,6
<i>Evangélikus</i>							
Német	18,6	67,6	13,7	–	100	204	8,0
Más	18,0	57,0	24,0	1,0	100	100	3,9
<i>Görög kat.</i>							
Román	23,2	49,7	27,1	–	100	177	7,0
Más	28,2	40,0	29,4	2,4	100	85	3,3
<i>Görög keleti</i>							
Román	32,2	43,8	22,6	1,3	100	146	5,7
Más	16,7	36,7	22,6	1,3	100	30	1,2
<i>Más keresz- tény, Unit.</i>	26,7	45,3	22,7	5,3	100	75	2,9
<i>Zsidó</i>							
magyar	25,4	50,0	24,6	-	100	122	4,8
Más	19,8	58,2	21,6	0,3	100	388	15,2
% együtt	24,4	52,1	22,6	0,9	100	2545	100,0

Érettségi helye nemzedéki csoportok szerint

1882 előtt születettek	24,6	52,0	22,6	0,9	100	802
1883–1893-ban születettek	23,7	52,3	20,6	3,4	100	921
1893 után születettek	25,2	51,4	22,7	0,6	100	794

C) Apa lakhelye

	Ko- lozs- vár	Ko- lozs- me- gye	Er- dély más utt	Ma- gyar- ország má sutt	Kül - föld	Össze sen	Fő (nyers szám)	%
<i>Római katolikus</i>								
magyar	24,1	1,5	50,0	24,1	0,3	100	394	14,0
Német	22,1	2,5	47,2	26,4	1,8	100	163	5,8
Más	19	1,2	46,6	31,9	1,2	100	163	5,8
<i>Reform.</i>								
Magyar	14,0	4,1	57,7	23,8	0,4	100	541	19,2
Más	24,3	-	48,6	24,3	2,9	100	70	2,5
<i>Evangel.</i>								
Német	8,2	2,3	69,9	16,9	2,7	100	219	7,8
Más	13,3	-	37,2	48,7	0,9	100	113	4,0
<i>Görög katolikus</i>								
Román	4,2	9,9	80,6	5,2	-	100	191	6,8
Más	11,4	6,8	60,2	19,3	2,3	100	88	3,1
<i>Görög keleti</i>								
Román	2,4	1,2	93,4	3,0	-	100	167	5,9
Más	-	2,9	70,6	23,5	2,9	100	34	1,2

	Ko- lozs- vár	Ko- lozs- me- gye	Er- dély más utt	Ma- gyar- ország má sutt	Kül - föld	Össze sen	Fő (nyers szám)	%
<i>Más ke- resztény, unitárius</i>	16,3	3,5	77,9	2,3	-	100	86	3,1
<i>Zsidó</i>								
Magyar	16,7	2,3	53,0	28,0	-	100	132	4,7
Más	17,1	2,4	49,1	30,0	1,3	100	456	16,2
% együtt	15,1	3,0	58,2	22,9	0,9	100	2817	100

Apá lakhelye nemzedéki csoportok szerint

1882 előtt születettek	17,8	3,7	55,7	21,9	0,9	100	866
1883–1893-ban születettek	10,0	2,6	56,3	30,2	0,9	100	1033
1893 után születettek	18,5	2,7	62,4	15,6	0,9	100	896

A orvosok túlnyomó többsége mindhárom jelzés szerint erdélyi. Ezt az arányszámot ugyan már előljáróban kissé lefelé kell minősíteni, mivel nem ismerjük a kolozsvári orvosi karon pusztán „átmenő”, itt csak néhány szemesztert hallgató diákok érettségi helyét. Ezek többsége, mivel nem kötődött ide, minden bizonnyal nem is itt végezte el a középiskolát.²⁷ Ezzel a sajnos bizonyíthatatlan (de a regisztrált arányokat alapjában nem módosító) horderejű megkötéssel viszont az erdélyi hegemonia a diákok között egyértelműen bizonyítható. Közel háromnegyedük (71,3%) itt született, és ennél is számosabban tették le itt az érettségit (76,5% azok között, akikre nézve megvan ez az adat), illetve többnek lagnak itt szülei (76,3%). Mindez kezdettől fogva így

²⁷ Ennek felel meg az a tény, hogy a adatbank 3040 diáknak jelzi születési helyét, 2817-nek apja lakhelyét, de csak 2545-ről informál az érettségiztető iskoláról. Ez a körülbelül egy hatodnyi hiány főképp az „átmenő” diákoktól származhat.

volt, hiszen a nemzedékcsoportok közötti változások igen szerények ezen a téren. Születési hely és lakóhely szempontjából ugyan a számok az időben egyfajta enyhe U görbét írnak le, a középső nemzedékcsoportban valamelyes csökkenés mutatható ki az erdélyiek számarányában, habár ez továbbra is az összes hallgató kétharmada körül fluktuál. A legfiatalabb generációkban viszont annál magasabbra, minden korábbit meghaladó szintre szökik fel a régióból származók részesedése. Az érettségi helyét illetően az idővel gyakorlatilag a legkisebb változás sem figyelhető meg az erdélyi középiskolákról kikerültek hegemonikus jelenlétében. A helyi – erdélyi – rekrutáció érvényesülésének mértékét, de egyben ennek határait is jól mutatja az, hogy 1895-ben a pesti orvosi kar hallgatóinak csak 16%-a származott lakóhely szerint a tág értelemben vett erdélyi, bánáti és partiumi vármegyékből (amelyek túlnyomó része 1919 után Romániához került).²⁸ A kolozsvári orvosi kar tehát joggal minősülhetett elsősorban helyi igényeket szolgáló képzőhelynek. Adataink emellett azonban többfajta, más fontos összefüggésre is fényt derítenek.

Az első az előbbiekből adódik. A kar nem elhanyagolható szerepet töltött be Magyarország többi részéről származó diákság képzésében is, hiszen ezeknek mintegy negyede a korabeli földrajzi meghatározással a Királyhágón inneni megyékből jött. Ezek nagy része azonban bánáti vagy partiumi volt. A karnak mindenesetre volt szerepe a szűken vett erdélyi régió túl kereslet kielégítésében is, és mint ilyen, bár szerény mértékben, de ténylegesen a budapesti testvérintézmény konkurenseként is működött. Csak külföldi publikuma volt teljesen elenyésző.

A második érdekes – és a székváros hatása fentebb említett gyengességének feltevése szerint igencsak váratlan – jelenség, hogy a Kolozsvárról (és talán egész Kolozs megyéből) származók kimutathatóan túl vannak képviselve a diákságban. Egy kilencedük a megyében született, vélhetőleg több mint egy hatod (az apák lakóhelye szerint) itteni lakos is volt, míg egy negyed egyenesen Kolozsváron érettségizett. Ha, mint fentebb láttuk, 1895-ben a budapesti orvosi karon a diákok negyede volt fővárosi vagy Pest

²⁸ Igaz persze, hogy az így számba vett 133 kelet-magyarországi származású orvostanhallgató Pesten önmagában is megközelítette a korabeli erdélyi orvos (141) összes számát. Lásd *Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter jelentése a kormánynak, 1896.* 125–126, 85–86.

megyei (valószínűleg családi lakhely szerint számítva), akkor a kolozsvári arány mindenképpen rendkívül magas. Különösen a helyi érettségizettek aránya után lehet már a székhely igen nagy hatását feltételezni, hiszen a három kolozsvári gimnázium a régió érettségizőiből ennek a számaránynak csak töredékét bocsáthatta ki. Ha pontos számítást a kolozsváriak reprezentációs többletéről nemigen lehet, illetve érdemes végezni az orvosi kar teljes földrajzi vonzáskörzetének bizonytalan terjedelme folytán, kétségtelen, hogy a kolozsváriak, különösen az érettségizők, a többiekénél sokkal nagyobb eséllyel folytathattak helyben orvosi tanulmányokat. Hozzávetőlegesen illusztrálva: Erdélyben az 1890-es években összesen 26 gimnázium működött és a Tiszántúlon (a Tisza folyó és a történelmi Erdély határai között) 25.²⁹ Ez nagyjából lefedte a kolozsvári orvosi kar területi merítőhálóját. Még ha feltételezzük is, hogy a legtöbb gimnázium egyedileg kevesebb diákot érettségiztetett a korszak egésze alatt – például feleannyit – mint a három régi kolozsvári klasszikus középiskola, ez utóbbiakra az érettségizők 12-13%-a jutna csak. Márpedig kétszer annyi az arányuk az orvosi karon. Ez a hatás nemcsak közvetetten, a már érettségizettekre, de közvetlenül a kolozsvári gimnáziumokba beiratkozókra is érvényesülhetett, abban az esetben, ha igaz, hogy ezek egy részét a szüleik minden bizonnyal azzal a stratégiai szándékkal küldték Kolozsvárra, hogy érettségi után jobb helyismerettel és szélesebb helyi kapcsolatokkal rendelkezve mehessenek tovább egyetemre.

A harmadik feltűnő jelenség a diákság területi mobilitásával kapcsolatos. Egyrészt a születési helyek szóródása valamivel szélesebb Erdély határain kívül is (29%), mint a lakóhelyeké (24%) vagy az érettségizető iskoláké (23,5%). Tehát a diákoknak 5-6%-nyi töredéke születése után beköltözött Erdélybe (talán több is, ha a régiók közötti lakosságcserét, tehát az Erdélyből kiköltözőket gondolatban számba vesszük). Másrészt ennél sokkal látványosabb a konkrétan Kolozsvár város felé vándorló diákok, illetve családjaik aránya, hiszen itt csak a orvosok 8 %-a született, míg 18%-uk családja helyi lakos, és 24%-uk itt is érettségizett. Ez a migrációs hatás kezdetben gyenge volt, hiszen a Kolozsváron születettek és az itt lakó családok aránya közötti különbség az 1894 előtti generációkban nem haladta meg az 5,5-6%-ot. A legfiatalabb orvosok között azonban az ilyen típusú mobilitás már majdnem minden tizedik diákot (9%) érintette. Ha a

²⁹ Mészáros: i. m. 308.

kolozsvári születésűek és ott érettségizettek közötti aránykülönbséget tekintjük, ezek sokkal nagyobbaknak (16,6%) bizonyulnak, és az idővel inkább növekedő tendenciát mutatnak a legelső, 1883 előtt született diáknemzedékekhez képest. A diákság egyes, nem jelentéktelen csoportjai tehát stratégiai urbanizáció következtében kerültek a kolozsvári orvosi karra.

Mindezeknek az eredményeknek sajátos változatait fedezhetjük fel a vallással és a név etnikai jellegével meghatározott nemzetiségi csoportok regionális háttéradataiban.

Születési hely szempontjából jól kirajzolódnak a nagyobb nemzetiségi csoportok regionális beágyazottságának ismert képletei. Az ortodox (97%) és görög katolikus (95%) román diákok majdnem mind erdélyiek éppen úgy, mint a jobbra unitárius „egyéb keresztények” túlnyomó hányada (92%), valamint a német evangélikus szászok (79%), sőt a magyar és más reformátusok (70–72%) jó része is. Nem áll ez azonban a orvosok között a többi evangélikusra, az egyetlen nemzetiségi aggregátumra, amelynek többsége (57%) Erdélyen kívüli születésű, sőt a szláv és román nevű katolikusokra sem, akiknek csak alig több mint fele (54%) a régió szülöttje. Sokkal kevésbé gyakori az erdélyi származás – bár azért náluk is kétharmad körüli többségű – általában a katolikus (akiknek jó része láthatóan bánáti) és a zsidó diákoknál, különösen az idegen nevű többségnél, akiknek 38%-a Erdélyen kívülről települt be az egyetemre jutáshoz. Ezeken a nagyobb összefüggéseken belül figyelemre méltó, bár nem váratlan, hogy a görög katolikusok tizede Kolozsváron kívüli, Kolozs megyei és a német (18%) és magyar katolikusok (14,5%), valamint a nem magyar reformátusok (22%) és az unitárius többségű „egyéb keresztények” között (14%) is viszonylag magas a helyi születésűek aránya. Csakhogy ez utóbbiak között egyenesen a kolozsváriak voltak túlképviselve a 8%-os átlaghoz képest, a nem magyar reformátusoknál 18% és a német nevű katolikusoknál 16% erejéig. Mindezeket az összefüggéseket csak részletesebb helytörténeti kutatásokkal lehetne értékelni, a rokonnépeségek korabeli pontos földrajzi elhelyezkedésének ismeretében.

A szülők lakhelye, mint láttuk, még nagyobb erdélyi és kolozsvári koncentrációt mutat. A nemzetiségi csoportok ezen belüli szóródása teljesen a születési helyek megoszlásának megfelelő képletet rajzol meg. Erdélyen kívül lakó szülők itt is csak a nem német evangélikusok (50%), a szláv és román katolikusok (33%) és az idegen nevű zsidók között (31%) fordulnak elő az átlagot (23%)

jelentősen meghaladó arányban. A görög katolikus diákok között viszont kevesebbnek lakik az apja Kolozs megyében, mint ahányan itt születtek. A Kolozsváron lakók számából a katolikusok s közöttük is leginkább a magyar nevűek (24%) haladják meg az átlagot (15%), egy szinten a nem magyar reformátusokkal. Megjegyzendő azonban, hogy a zsidó diákok családja is az átlagnál gyakrabban (17%) lakott Kolozsváron, és a diákok kolozsvári születési helye és családi lakhelye gyakoriságának aránykülönbségeivel mért urbanizációs mobilitásban a magyar nevű zsidók (9,8% erejéig) a magyar nevű katolikusok után (11,7%) a legtöbbször vettek részt. Elképzelhető, hogy az erdélyi orvosi tanulmányok választása az iskolai mobilitásban lévő magyarországi zsidóság túlnyomó többségének a fővárosi opciójával szemben, a zsidóság e már objektívaltán (hiszen magyar nevű) elmagyarosodott töredékének sajátos nemzeti identifikációs stratégiájába illeszkedett bele. A par excellence „magyar” jellegű kolozsvári orvosi kar, egyebek közt azért is, mivel használóinak mértékadó többsége magyar vagy vidéki nemzetiségi háttérű volt (azaz nem zsidó vagy német, mint Budapesten³⁰) alkalmasabbnak mutatkozhatott az asszimiláció jelöltjei számára nemzeti elkötelezettségük szimbolikus megerősítésére. Ugyanez sváb és szláv asszimilánsoknál³¹ is szerepet játszhatott a kolozsvári tanulmányok melletti kitartásban, annál is inkább, hogy ez utóbbiak még

³⁰Felmérési eredményeim jól demonstrálják 1900-ban a budapesti orvosi kar diákságában a zsidók (47%) és a német nevűek (14%) dominanciáját, szemben a magyar nevűek szerény arányával (26,5%), akik között pedig ekkoriban már számos magyarosított nevű szlávot és németet is feltételezni lehet. Nem meglepő, ha ez a rekrutációs modell erősen „kozopolita” jelleget kölcsönzött a fővárosi intézménynek. Különösen így lehetett ez a kolozsvári orvosi karral összehasonlítva, ahol a zsidó (21%) és német háttérűek (15%) együttes aránya a fenti 3/B táblázatból számított jelzések szerint csak kissé haladta meg a diákság harmadát. A számítások adatbázisát lásd *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)* című könyvemben. Replika-könyvek, Budapest, 1997, 200.

³¹Ha a 3/A és 3/B táblázatból kiszűrjük a német háttérű katolikusokat és a különböző szlávokat, kiderül, hogy a két aggregátumhoz tartozó diákok túlnyomó része megfelel az asszimiláció itt objektívált kritériumainak. A 7,5% nem zsidó, szláv vagy egyéb nevűből csak 1,1% vallotta magát másnak, mint magyar anyanyelvűnek, míg az 5,9% katolikus német nevűből csak 1,4% volt egyben német anyanyelvű is. Mindkét csoport túlnyomó része tehát nyelviileg asszimilált magyarként iratkozott be az egyetemre.

„idegennek” vagy „kívülállónak” is érezhették volna magukat a pesti fakultás „kozmozopolita” légkörében.

Ami az érettségi helyét illeti, ezen a téren sokkal kisebbek a kontrasztok a táblázatokban elkülönített csoportok között, ugyanis majdnem mindegyik számszerű jellemző kissé felnagyítva a lakóhelyek megoszlásának logikáját követi. Így minden csoportban nagy mobilitás észlelhető a születési hely és az érettségi helye között, különösen a kolozsváriaknál és majdnem mindegyikben a családi lakóhely és az érettségi helye között is. A magyar reformátusok, a német evangélikusok és az unitáriusok („egyéb keresztények”) egytizedet meghaladó százalékkal többen érettségiztek például Kolozsváron, mint ahánynak a szülei itt laktak. Még a magyar nevű zsidó diákok földrajzi mobilitása (egy kolozsvári gimnázium felé) is megközelíti ezt az arányt. Az ilyen típusú mozgás mégis leginkább a görög rítusú egyházak híveit jellemzi legerősebben, főképp a román nevűeket. Még ezen belül is határesetet képeznek a román ortodoxiához tartozók. Ez utóbbiak ugyanis csak igen ritkán voltak kolozsvári születésűek (1,1%) vagy lakosok (2,4%), mégis majdnem egyharmaduk (32%) itt járta ki a gimnáziumot. Ezek az eltérések egyedülálló mobilitási pályát tükröznek. Az egyetem székhelyén működő iskolák a szokásosnál sokkal erősebb szerepet játszottak abban, hogy közvetítsék a felsőbb tanulmányok elérésének esélyét, mivel egy olyan csoportról van szó, amely számára már a magyar érettségi elnyerése is (Kolozsváron csak magyar gimnázium működött) kivételes, legalábbis ritka teljesítmény, tehát akiknek jó része másképp – ennek a hely(zet)i előnynek a híján – nem jutott volna egyetemre.

Rétegszerkezet és társadalmi kiválasztás

Eljutottunk a orvosok társadalmi hátterének, szelekciójának kérdésköréhez. Itt is meg kell próbálnunk az eddigi tárgyalásainknál perdöntőnek bizonyuló felekezeti és etnikai háttértényezőket összevetni a diákok réteg szerinti eredetére vonatkozó információkkal.

A diákság rétegháttér szerinti profilja háromfajta főbb felekezetsajátos modellre bontható, amelyeken belül azonban észlelni lehet nem jelentéktelen másodlagos differenciáló tényezők hatását is. A három modell a nemzetállamban uralkodó és (mint lentebb is látni fogjuk) magyar többségű, „nyugati keresztény” aggregátumokat

(katolikusok és protestánsok) különíti el egyrészt a román és szláv hívőket tömörítő görög rítusú keresztényektől, másrészt a zsidóktól. A különbségek alapja itt elsősorban az igazolt műveltséggel rendelkező rétegekből származók aránya és (ami nem független ettől) az iskolai mobilitásra való beállítottság mértéke.

4. táblázat. A kolozsvári orvosok felekezete apjuk foglalkozása szerint (%)

	Ró- mai kato- likus	Re- for- mát- us	Eva- n- géli- kus	Zsi- dó	Gö- rög kato- likus ³²	Gö- rög- ke- leti	Uni- tá- rius	Fő	%
Föld- Műves	4,5	10	5,4	5,2	17,5	31,4	13,9	258	9,5
Mun- Kás	4,2	3,2	3,8	2,8	1,5	3,0	1,4	87	3,3
Kis köz hiva- tálnok	5,0	3,4	1,9	2,1	0,7	3,4	5,4	85	3,1
Kisipa- Ros	3,8	5,8	8,2	3,7	1,1	1,0	4,1	115	4,2
Kiske- res- Kedő	11,1	3,2	10,7	44,6	1,1	5,4	2,7	400	14,7
(Ma- gán) Tiszt- vis.	12,8	9,3	6,6	8,0	4,8	3,9	10,8	238	8,8
Magas közhiva- tálnok Tiszt	18,7	14,4	11,4	2,6	12,4	8,6	16,2	330	12,1
Pap	1,6	9,2	9,7	1,4	34,3	24,4	9,5	253	9,3

³² 8 örmény katolikussal együtt.

	Ró- mai kato- likus	Re- for- mát- us	Eva- n- géli- kus	Zsi- dó	Gö- rög- kato- likus ³³	Gö- rög- ke- leti	Uni- tá- rius	Fő	%
Tanár Tanító	11,1	14,3	14,7	4,2	11,4	10,6	13,5	293	10,8
Orvos	11,3	10,0	13,5	8,7	2,6	0,5	5,4	241	8,9
Más (szabad fogl. értelmi ségi)	5,1	5,6	5,0	2,7	3,0	2,0	2,7	115	4,2
Vállal- kozó, tulaj- donos	10,9	11,3	9,1	14	9,8	7,6	12,2	301	11,0
Össze- sen	100	100	100	100	100	100	100		100
Fő	684	589	318	572	274	205	74	2716	

Az „uralkodó” keresztények csoportjait mindenekelőtt az jellemzi, hogy közöttük magas a művelt és/vagy vagyonos középosztályi kategóriák számaránya, s ennek megfelelően alacsony a nem feltétlenül (szakmai okokból legalábbis nem) iskolázott kispolgári és „alsóbb” kategóriák részesedése. Ha az előbbieket (magán- és magasabb közhivatalnokok, papok és oktatók, értelmiség és vagyonos elit) összesítjük, a katolikus és protestáns kategóriájú diákok szüleinek mindig közel háromnegyede (az unitárusok 70%-a és a reformátusok 74%-a közötti értékkel) ezekben a miliókben született. Röviden az „uralkodó” felekezetek által kibocsátott medikusok túlnyomóan az „uralkodó” osztályokból vagy legalábbis a közhatalmak szárnyai alatt működő vagy gazdaságilag privilegizált rétegek leszármazottjai voltak. Bizonyos értelemben az itt elkülönített kis közhivatalnokokat (közületi altisztek, hivatalszolgák, pedellusok) is ide lehet számítani, akik az „uralkodó” rétegek mezsgyéjén, ezek alárendeltjeiként, de egyben klienseiként nemritkán részesülhettek

³³ 8 örmény katolikussal együtt.

(konkrétan iskolai felvételre való „beajánlás”, anyagi támogatás, „napokat evés”, ingyen konviktus, tandíjelengedés, ösztöndíj formájában) az „uralkodó” osztályok helyzetéből adódó előnyökben gyermekeik iskoláztatási esélyei szempontjából. Az „uralkodó” felekezetekhez tartozó orvosaink között ugyan csekély a számarányuk (2–5%), de globálisan (különösen a katolikusoknál és az unitáriusoknál) mégis több mint kétszerese a többi felekezethez tartozók közöttinek. Ebben a rekrutációs paradigmában viszonylag a legfeltűnőbb a szabadértelmiség (10–18%) s ezen belül az orvos apák (az unitáriusok kivételével 10% fölötti), a magas közhivatalnokok (11–19%), a tanítószemélyzet (11–14%) és valamelyest a magánhivatalnokok (6–13%) részvétele a diákok családfenntartói között. Ezek tulajdonképpen a korabeli úri középosztály legfőbb kategóriái, ha eltekintünk a birtokos dzsentri rétegtől, amelyet prozopográfiai felvételi anyagaiban nem lehetett sem a címeivel, sem a foglalkozási kategóriáival megkülönböztetni, olyan elenyészőnek bizonyult a jelenlétük a kolozsvári orvosok társadalmi hátterének adataiban.

Három tényező osztja meg többé-kevésbé szignifikánsan ezt az „uralkodó keresztény” rekrutációs modellt. Először is a papság, illetve az egyházi szolgálatban álló tisztviselők számaránya természetszerűleg erősen változó, hiszen a katolikus részleg itt csak elenyésző lehetett, míg a protestánsoknál mindenütt majdnem tíz százalékos volt. Másodsorban a földműves apák jelenléte sokkal ritkább a katolikusok, mint a protestánsok (különösen a reformátusok és az unitáriusok) között. Az erdélyi magyar paraszti réteg gyermekei tehát szerény mértékben (az összes református diák 10%-a, a kisszámú unitáriusok 14%-a erejéig) eljutottak a kolozsvári orvosi karra is. Végül a kispolgári önállók (kisebb részben az iparosok és még inkább a kereskedők) a katolikus (15%) és az evangélikus (19%) apák között szintén számottevő arányban vannak jelen, ami talán leginkább a régióban erős sváb és szász-német kispolgárság nem elhanyagolható iskolai mobilitási készségére utal.

Összefoglalva: az „uralkodó keresztények” rekrutációs paradigmája tág értelemben elsősorban „önreprodukciós” funkciójú volt, szűkebb értelemben a művelt középosztályok és a gazdasági önállók gyermekeinek többé-kevésbé „horizontális” (az úri osztályon belüli) mobilitását, átrétegződését szolgálta a modern szabadértelmiség e korban egyik legszélesebb és leggyorsabban fejlődő szakmai piacán.

Egészen más és voltaképpen sokkal egyszerűbb társadalmi háttérszerkezetet mutat a két görög rítusú vallás híveiből összetevődő diákság. Mindkét aggregátumnak domináns eleme ugyanis a nemzetiségi kisértelmiség, azaz a papság (a görög katolikusok 34%-a és az ortodoxok 24%-a) valamint az oktatószemélyzet (11%), összesen tehát a diákság több mint harmada és közel fele közötti arányban. Mellettük azonban, talán paradox módon, feltűnően nagy a nemzetiségi földműves réteg képviselője is, a görög keletiek majdnem harmadának (31%), s az uniátusok hatodának (17,5%) szintjén. A kisértelmiség és a földműves réteg két nagy kibocsátó közege önmagában is a görög rítusú diákság közel kétharmadát szolgáltatta (63–66%), szemben az összes többi felekezethez tartozó medikus 22%-ával. Mögöttük a többi foglalkozási kategória mindegyikének csak igen szerény hely maradt a diákság körében. Közöttük még viszonylag jelentős a magasabb közhivatalnokok fiainak jelenléte, különösen az ilyen pozíciók eléréséhez szükséges asszimilációra jobban beállított görög katolikusoknál (12%), valamint az önálló vagyonos réteg leszármazottjaié (8–10%). Feltűnő azonban az érdekelt felekezetek viszonylag széles rétegét alkotó kispolgári középosztály majdnem teljes hiánya. A román és a szerb kereskedők és kisiparosok gyermekei (2–6%, átlagosan 3,8%) összesen harmadánál is ritkábban kerültek be a kolozsvári orvosi karra felekezeti közegükből, mint a többi keresztények megfelelő kategóriáinak a fakultáson egyébként szintén nem nagyon erősen képviseltetett fiai (13%).

Összefoglalva: a görög felekezetek rekrutációs paradigmája a tárgyalt diákközegben számottevő „felfelé” irányuló mobilitásra vall a paraszti és kisértelmiségi rétegekből kiindulva. Ennek háttérében bizonyosan nem elhanyagolható intézményesen „szervezett mobilitás” hatásmechanizmusai működtek (például a másutt tárgyalandó ösztöndíjrendszer közvetítésével), de valószínűleg többféle, egymással szorosan összefüggő, alapvető társadalomtörténelmi adottságé is. Mindenekelőtt a görög egyházak hívei a régióban való népességi többségükhöz képest (ami persze a középosztályokban már kisebbséget takart) globálisan igencsak alul voltak képviseltetve a kolozsvári orvosi karon. Aki mégis ide került közülük, már csak azért sem tartozhatott a középosztálybeli közönséghez, mint a többi keresztény kategóriában, mivel éppen a művelt középosztályok rendkívül gyengék voltak, majdhogynem hiányoztak a görög felekezetek híveinek köréből. Ez alól kivételt képezett a kisértelmiség, innen ennek magas számaránya a diákságban. Végül itt nincs mód

oknyomozó vizsgálattal kitérni a preferenciális mobilitási trendek érvényesülésének hatására, amelynek értelmében az orvosi mesterség – különböző kulturális és piaci vonzások és választások összjátéka következtében – ha nem is tartozott a mobilis görög vallású csoportok legfontosabb társadalmi célmesterségei közé (szemben például magával a papsággal), paradox módon gyakrabban vagy legalább ugyanolyan gyakran keltette fel a görög egyházakból származó érettségizők érdeklődését, mint az átlag érettségizőket.³⁴

A harmadik társadalmi rekrutációs képletet a zsidó diákság illusztrálta. Ez felel meg legjobban egyfajta „polgári mobilitási” paradigmának, hiszen a zsidó diákok abszolút többsége a klasszikus értelemben vett önálló polgári rétegekből származott, tehát elsősorban a kiskereskedők (45%) és a vállalkozók, valamint a tulajdonosok (14%) köréből, kisebb mértékben a szabadértelmiségből (11%) és a magánalkalmazottak (8%) közegeiből. Feltűnő itt a kisiparosság (4%) és valamelyest a papi-oktatói gárda (5%) gyermekeinek ritka előfordulása. Az előbbieket mobilitási készsége talán nem érte el a kereskedők leszármazottjaiét, és persze sokkal kevesebben is voltak a régió aktív zsidó népességében. Az utóbbiak mobilitási preferenciája valószínűleg máshová vezetett (papság, tanárság, humán szabadértelmiség). Még érdekesebb, hogy a zsidó medikusok között ritkábban találni (9%) orvosok gyermekét (pedig a korabeli

³⁴ A századelő érettségizőinek pályaválasztására vonatkozó felvételem szerint közel minden második görög katolikus (48%) teológiára ment. Ennek megfelelően orvosi egyetemet mintegy feleannyian választottak csak (5%) mint az átlag (10%). Jól megfelel ennek az eredménynek a diákok iskolatípus szerinti pályaválasztására vonatkozó adat az *Magyar Statisztikai Évkönyvekből*, amely szerint 1898/9 és 1907/8 között (csak ezekre az évekre van hasonlóan részletes bontásban ilyen adat) a görög katolikus gimnáziumok diákjainak 43,4%-a papi szemináriumba készült, szemben az összes korabeli érettségizett 15,1%-ával, míg orvosnak 10% ment, tehát kissé több, mint az összes diák 9%-os átlaga. A felvételi mintában sajnos súlyosan alulképviselt görög ortodoxoknak ugyanakkor 12%-a lett pap és 11%-a orvos. Ez az utóbbi eredmény azonban kérdéses értékű, hiszen a mintában mindössze 131 ortodox érettségiző szerepelt – az összes 1,2%-a – szemben 1009 uniátussal – az összes 9,3%-a. Lásd *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*. I. m. 204. A görög keleti gimnáziumokban mindenesetre 23% volt a teológusjelöltek aránya, de 14,4% az orvosi karokra jelentkezőké 1898/9 – 1907/8-ban. (*Magyar Statisztikai Évkönyvek* adatokból számított arányok.)

doktoroknak körülbelül a fele zsidó volt), mint az „uralkodó keresztény” aggregátumok diákjai között (13%). A többi szabadértelmiségi kategória leszármazottai – amelyeknek harmada-negyede a kor végén már szintén zsidókból áll – az előbbi keresztényekhez képest (5%) ugyancsak ritkábban vannak jelen közöttük (3%). Mindez csak megerősíti azt az általános következtetést, hogy a zsidó rekrutációs modellben csak marginálisan folyt a műveltséget hordozó rétegek „önreprodukciója”. Ezzel ellentétben elsősorban a „feltörekvő” polgári és kispolgári önállók gyerekeinek átrétegződése történt egy presztízses és súlyos szellemi befektetéseket igénylő szabadértelmiségi foglalkozásban. Mindent összevéve, a szülők feltételezhető szellemi tőkéjére való tekintettel (amely tőke Magyarország keleti régióinak korabeli zsidó polgárságában, különösen a kispolgárságban még nagyrészt a hagyományos vallási intellektualizmust tükrözte) a zsidó orvosok valószínűleg sokkal gyakrabban hajtottak végre magas szintű szellemi mobilitást, mint keresztény társaik, különösen az „uralkodó keresztény” felekezetekhez tartozók.

E társadalmi rekrutációs modellek időbeli módosulásait a 8. táblázat érzékelteti. A születési nemzedékcsoportok szerinti elemzés megerősíti az előbbieken vázolt összképet.

Az „uralkodó keresztény” csoportban ugyan az idővel először nő, de a legfiatalabb diáknemzedékekben viszonylag alacsonyra csökken a szabadfoglalkozású szülők aránya (bár ezeken belül az orvos apáké a legfiatalabbaknál is – az összes 9,2%-ával – éppen azonos arány).

5. táblázat: A kolozsvári orvosok szüleinek összevont foglalkozási kategóriái felekezeti és nemzedéki csoportokban (%)

„Uralkodó keresztények”³⁵

	Földműves	Munkás	Köz- hivatalnok	Kispolgári önálló	Magán hivatalnok	Pap Tanár Tanító	Szabadfogl.ért elmiség	Nagypolgári önálló	Összesen
1882 előtt	7,8	3,3	18,2	12,8	10,5	17,0	16,3	14,0	100
1883–93	6,8	4,4	16,5	13,8	9,4	19,8	18,8	10,6	100
1893 után	6,5	3,2	24,3	13,1	11,2	21,5	12,4	7,5	100

Görög katolikusok és ortodoxok

	Földműves	Munkás	Köz- hivatalnok	Kispolgári önálló	Magán hivatalnok	Pap Tanár Tanító	Szabadfogl.ért elmiség	Nagypolgári önálló	Összesen
1882 előtt	22	2,8	21	1,4	3,5	40,6	3,5	4,9	100
1883–93	28	1,6	7,6	5,4	4,3	40,0	3,2	9,7	100
1893 után született	18	2,0	12,2	4,8	5,4	42,8	6,1	10,9	100

³⁵ Katolikusok, reformátusok, evangélikusok és unitáriusok.

Zsidók

	Földműves	Munkás	Közhivatalnok	Kispolgári önálló	Magán hivatalnok	Pap Tanár Tanító	Szabadfogl. ért elmiség	Nagypolgári önálló	Összesen
1882 előtt	6,8	6,1	4,1	42,2	2,7	6,8	8,8	21,6	100
1883–93	6,5	1,0	4,0	49,2	7,0	7,0	16,6	8,5	100
1893 után	3,2	2,3	5,9	50,0	12,7	3,2	9,1	13,6	100

A „művelt középosztálybeliekhez” számíthatók³⁶ összaránya rendre csak emelkedik 62%-ról 64,5%-ra majd 69,4%-ra. A középosztálybeli „önreprodukció” itt tehát csak erősödik az idővel elsősorban a vagyonos polgári rétegek kárára, amelyeknek részaránya a diákság legidősebb és legfiatalabb korosztályai között mintegy felére csökken.

A görög felekezetekhez tartozó diákság rétegháttérének szerkezete szintén igen nagy állandóságot mutat ugyanakkor, amikor a kisértelmiség viszonylagos hegemoniája a legfiatalabb generációkban valamelyest erősödik. Az egyetlen jelentősebb fejlődési tényező a magas paraszti képviselő csökkenése (de csak a legfiatalabbaknál) és a kis- és nagypolgári önállók képviselőtének rendszeres emelkedése 5%-ról először 15%-ra, majd 16%-ra. Szintén emelkedett, de alacsony szinten, a szabadfoglalkozásúak aránya. Mindent összevéve a görög rítusú felekezetűeknél megmaradt a többségi kisértelmiségi és valamelyest a paraszti rekrutáció, de a diákság az időben egyben kissé el is „polgárosodott”.

A zsidó diákoknál szintén alig módosult az időben az alapvetően „polgári” rekrutáció dominanciája. A kis- és nagypolgári elemek aránya a legfiatalabb nemzedékekben pontosan ugyanannyi (64%) mint a legidősebbekben. A legfiatalabbak „polgári” háttérét

³⁶ Köz- és magánhivatalnokok, szabadfoglalkozásúak, papok, tanárok, tanítók.

viszont lényegesen felerősíti a magánhivatalnok apák részarányának megötszöröződése. Az így kialakult „polgári” vagy „középpolgári” részvétel a legfiatalabbaknál már meghaladja az összes diák háromnegyedét a tulajdonképpeni értelmiséghez tartozó háttérűek részesedésének egyidejű csökkenésével. Más szóval a zsidóknál megfigyelt értelmiségi „önreprodukció” gyengesége az idővel tovább fokozódott.

Jól lehet pontosítani a társadalmi rekrutációra vonatkozó előbbi észrevételeket, ha a vallási és foglalkozási kategóriákat az etnikai, nemzetiségi eredet legszignifikánsabbnak ítéltető csoportkategóriáival vetjük össze, mint ahogy ez a 6. táblázatban történik.

A katolikus diákság kiválasztásában az etnikai háttér különbségei elsősorban a sváb-német tömböt állítják szembe a magyar és a szláv tömbbel. A németek között jelentősen nagyobb súllyal van képviselve a kereskedő és iparos kispolgárság, valamint a magánhivatalnokok (összesen 36%) mint a többiekénél (25%) és főképp a szabadértelmiség (23% szemben 14,6%-kal). Ezzel szemben a német katolikusok társadalmi profiljában sokkal ritkábban jelennek meg a közhivatalnokok (12%) mint a többiekénél (27%) és a nagypolgári önállók is (7% 12%-kal szemben). A nem magyar vagy német háttérű katolikus diákok között a földműves réteg önmagában szerény képviselete (8%) kétszerese a többi katolikusnál tapasztaltnak (3,6%). A szláv és egyéb katolikusok között a legmagasabb egyébként az egyházi s főképp az oktatói személyzet részaránya is (15 % szemben a többiek 12%-ával).

Összefoglalva: a német-sváb háttérű diákok szelekciójának osztálybázisát a kis- és középpolgári és az értelmiségi csoportok viszonylagos túlsúlya jellemzi, míg a többi, többségében magyar háttérű katolikusét a réteg negyedét kitevő közhivatalnokoké és valamelyest a nagypolgárságé.

A dominánsan magyar eredetű reformátusoknál a szláv és egyéb csoportok kis képviselete megkérdőjelezi az etnikai háttér szerinti összehasonlítás statisztikai érvényességét. Bizonyos kontrasztok a kétfajta nemzetiségi háttérű tömb között azonban elég könnyen értelmezhetők. A kisebbségi nem magyar nevések, akik jórészt – feltételezhetően – asszimilációs készlet nyomán csatlakoztak a „magyar valláshoz”, sokkal gyakrabban származtak a kis- és a nagypolgárságból (27% szemben 19,5%-kal), a magánhivatalnokok (15% szemben 9%-kal) és a szabadértelmiség

köreiből (24% szemben 14,5%-kal) mint a magyarok. Orvos család a magyarok körében fele olyan gyakran sem fordult elő, mint a nem magyaroknál (9% szemben 20%-kal.) Az utóbbiak osztályprofilja tehát sokkal „polgárabb” volt, mint a magyaroké. Az előbbieket még a papi és oktatói réteg kiugró képviselte (25% szemben 9%-kal) is jellemezte, ami önmagában is illusztrálta a magyar református orvosok társadalmi háttérének kevésbé „polgári” jellegét.

6. táblázat: A kolozsvári orvosok szüleinek összevont foglalkozási kategóriái vallási és nemzetiségi aggregátumok szerint (%)³⁷

	Földműves	Munkás	Közhivatalnok	Kispolgári önálló	Magánhivatalnok	Pap/Tanár/Tanító	Szabadfogl értelmiség	Nagypolgári önálló	Összesen
<i>Római katolikus</i>									
Magyar	3,9	3,4	28,7	13,8	12,8	11,5	13,9	12,0	100
Német	2,7	5,4	12,2	19,6	16,2	13,5	22,9	7,4	100
Más	7,8	5,2	22,2	13,1	9,2	15,0	16,3	11,1	100
<i>Református</i>									
Magyar	11,1	3,3	18,2	8,4	8,6	25,2	14,5	11,1	100
Más	3,0	3,0	18,2	13,2	15,2	9,1	24,2	13,6	100
<i>Evangelikus</i>									
Német	4,3	3,8	12,4	21,0	8,1	25,7	15,7	9,0	100
Más	7,4	3,7	14,8	14,8	3,7	22,2	24,1	9,3	100

³⁷ A nemzetiségi hovatartozás vagy származás kategóriáit becslésszerűen a családnévvel jellegével határoztuk meg. A szélmegoszlás nyers adatait és százalékeit itt helyhiány miatt elhagytuk. Ezeket az adatokból adódó kis eltérésekkel meg lehet találni a foglalkozási kategóriákra nézve fentebb a 4. táblázat utolsó oszlopában és a felekezeti és nemzeti aggregátumokra nézve a 3. táblázat utolsó két oszlopában. A megfigyelt esetek nyers összértéke N = 2716.

	Földműves	Munkás	Közhivatalnok	Kispolgári önálló	Magánhivatalnok	PapTanárTanító	Szabadfogl értelmiség	Nagypolgári önálló	Összesen
<i>Görög katolikus</i>									
Román	19,9	1,6	9,4	2,6	3,7	46,6	6,8	9,4	100
Más	12,0	1,2	21,7	1,2	7,2	43,4	2,4	10,8	100
<i>Görög ortodox</i>									
Román	33,3	3,6	9,1	5,5	1,8	37,0	3,0	6,7	100
Más	21,9	-	18,8	9,4	12,5	25,0	-	12,2	100
<i>Más keresztény</i>	12,2	1,2	26,8	7,3	11,0	20,7	8,6	12,2	100
<i>Zsidó</i>									
Magyar	3,1	1,6	6,3	36,7	13,3	8,6	14,8	16,4	100
Más	5,9	3,2	4,3	51,4	6,6	4,6	10,7	13,2	100

Az evangélikus diákságban kissé hasonló eltolódást találni, bár itt a különbségek nem olyan markánsak, és a „polgáribb” oldalt a német-szász evangélikusság képviselte. Ennek megfelelően a kispolgári és a magánhivatalnoki réteg sokkal több diákot bocsátott ki német (29%), mint más háttérrel (18,5%). Az „üribb” rétegnek számító szabadfoglalkozású és közhivatalnok értelmiség a más (magyar és szláv) háttérűek között viszont számottevően gyakrabban volt jelen (38%) mint a német eredetűek között (28%).

Mindkét görög rítusú egyházhoz tartozó diákságban a többségi román vagy a kisebbségi egyéb (szerb, más szláv, magyar) etnikai háttér jelentős és hasonló értelmű különbségek forrását képezte, ugyanakkor, amikor a görög katolikusok társadalmi profiljában globálisan az ortodoxokhoz képest lényegesen nagyobb súlyt kapott a kisértelmiség és a középosztályi rétegek (még a szabadértelmiség, a magán- és közhivatalnokok is). A románokat viszont a többitől mindkét vallásban elhatárolta éppen a kisértelmiség (47% és 37% szemben 43%-kal és 25%-kal) és a paraszti réteg (20% és 33% szemben 12%-kal és 22%-kal) megkülönböztetetten magas és valamelyest a szabadfoglalkozásúak viszonylag kevésbé elhanyagolható (7% és 2% szemben 3%-kal és nullával egyenlő)

képviseltetettsége. A nem románok ezzel szemben a közhivatalnokok (22% és 19% szemben 9%-kal mindkét csoportban) és a magánhivatalnokok között (7% és 12,5% szemben 4%-kal és 1%-kal) mutattak fel jelentősebb részarányt a diákok szülei körében. Ez utóbbi jelzések elképzelhetően a nem román görög vallásúak viszonylag magasabb asszimilációs szintjére (illetve a magyar háttérűek nagyobb részesedésére) utalnak, ami az érintett szülők számára megkönnyíthette a köz- és magánhivatali pozíciók megszerzését. Illetve – ellenkezőleg – az olyan pozíciók várományosait (pl. a névmagyarosításokkal) erősebben motiválhatta a magyar asszimiláció elfogadására a társadalmi erőviszonyok egy olyan konfigurációjában, ahol mind a nemzetállam, mind az iparosítás és a gazdasági modernizáció apparátusát magyar vagy magyar asszimiláns (zsidó, német, szláv) személyzet vezette.

Hasonló kontraszthatást fedezhetünk fel a nyíltan asszimilációra beállított magyar (azaz magyarosított) és más nevű zsidó diákcsoport összehasonlításakor. A sokszorosan többségi német és egyéb családnevet hordozók szüleinek túlnyomó részét a leghagyományosabb kispolgári (52% szemben 37%-kal), sőt földműves és munkásrétegekben (9% szemben 5%-kal) találni. Ezzel szemben a formálisan igazolt elmagyarosodottak között rendre magasabb a köz- és magánhivatalnokok (19% szemben 11%-kal) és a többi középosztálybeli értelmiségi (23% szemben 15%-kal), de még a nagypolgári önállók (16% szemben 13%-kal) részaránya is. A német és más nevű zsidó diákságban valósult meg a legtipikusabban mindaz, amit a „polgári mobilitási” funkcióról fentebb megállapítottunk, míg a magyar nevű zsidó orvosokat inkább a műveltebb középosztályi rétegeken belüli átrétegződés jellemezte. Ez utóbbiak így már közelebb kerültek az „uralkodó keresztény” paradigmához, persze avval a megkötéssel, hogy a kereskedő és iparos kispolgárság az ő „asszimilált” köreikben is a diákság statisztikailag legnagyobb (s a keresztény társaiknál legalább távolról megközelítő mértékben csak a német katolikus – sváb – és a német evangélikus – szász – miliókben működő) kibocsátó közege maradt.

* * *

A jelen munka esettanulmány, mely a honi értelmiségtörténet egy sajátos szeletére, a Kolozsvári Egyetem egy fontos részlegének, az Orvos Kar diákságának rekrutációjára világít rá. Első

megfogalmazásakor kísérletnek szántam annak felmutatására, hogy milyen gazdag összefüggések rendszerét lehetséges feltárni egy szakértelmiségi csoport társadalmi kiválasztására nézve akkor, amikor egy intézmény teljeskörű prozopográfiai anyagának statisztikai kiértékelése felett rendelkezünk. Az azóta összegyűlt egyetemi prozopográfiák lehetővé teszik a továbblépést s az itt szerzett tapasztalatok komparatista kiterjesztését egyrészt a kolozsvári egyetem többi karára,³⁸ másrészt a dualista kor többi egyetemére és főiskolájára,³⁹ végül a korabeli, ugyan az egész értelmiségképzésben csökkenő arányszámú de még mindig jelentékeny számú külföldön tanuló honi diákra.⁴⁰ Ennek következtében, mint ahogy a bevezetőben utaltam erre, a honi értelmiségtörténet paradigmaváltása nem csak „társadalomtörténelmi fordulatnak”, de „történelmi-szociológiai fordulatnak” is minősíthető.

³⁸ Dr Lucian Nastasaval, Nagy Péter Tiborral és Biró Zsuzsanna Hannával most készítjük kiadásra a kolozsvári magyar egyetem humán-, reálbölcész valamint gyógyszerész karának és jogi karának diákjaira vonatkozó köteteket.

³⁹ Aminek empirikus lenyomatát a fenti 8. jegyzetben jeleztem.

⁴⁰ Ahogy erre Szögi László kutatócsoportjának a fenti 3. jegyzetben idézett publikációi feljogosítanak.

Karády Viktor

A hallgatók pályájának szakmai jellemzői a Kolozsvári Egyetem Orvosi karán (1872-1918)

Az¹ előző tanulmányban vizsgáltam a kolozsvári orvosok rekrutációs jellemzőit a felekezeti, nemzetiségi és társadalmi réteg szerinti kiválasztás szempontjaiból.² Érdekes azonban követni ezeknek a rekrutációs jellemzőknek konkrét hatását az iskolai pálya alakulására a középiskolai tanulmányoktól az orvosi diplomáig. Kezdjük az előbbiekkal.

A középiskolai felkészülés körülményei

Mindeddig már két jelzést nyertünk az adatfelvételtől az érettségizető iskola jellegéről és az érettségit letevők életkoráról. A prozopográfiai lista elvben lehetővé teszi legalább még egy igen fontos jelzés megragadását, az érettségi érdemjegyét, vagy ennek híján a nyolcadik osztályban elért érdemjegyekét az érettségi minden egyes tárgyából, sőt a többiből is (pl. testnevelésből). Ez a rendkívül értékes adat – amely bizonyíthatóan hozzájárult a tárgyalt korban az egyetemre kerülés esélyeinek és a tanulmányi ág választásának

¹ A tanulmány alapjául szolgáló felmérések az OTKA, az NKFP, a Közép-Európai Egyetem és a European Research Council anyagi támogatásával készültek. A szöveg korábbi verziója : „Multikulturális szakértelmiség a dualista korban ? – II. A kolozsvári Egyetem orvosainak tanulmányi pályaképe a rekrutációs jellemzők tükrében (1872-1918)”, *Új Pedagógiai Szemle*, (Budapest), 2008/5, 74-96

² Multikulturális szakértelmiség a dualista korban? Felekezet és etnikum a Kolozsvári Egyetem orvosainak rekrutációs jellemzői között (1872–1918), *Új pedagógiai szemle*, 2008.

³ A tanulmány a kolozsvári egyetem orvostanhallgatóira vonatkozó s Dr Lucian Nastasa által összeállított nagyszabású prozopográfia statisztikai kiértékelésére épült. L. közös könyvünket : *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872–1918)*. Cluj, Ethnocultural Diversity Resource Center, Budapest-New York, Central European University Press, 2004.

meghatározásához⁴ – sajnos nem szerepel a feldolgozott levéltári forrásokban, s csak igen nagy munkával állítható elő az egyes középiskolák értesítőiből. (Ezek mindig tartalmazzák a tanulók érdemjegyeit osztályonkénti névsorban és néha – kb. minden negyedik iskolában – az érettségi eredményeket is a jelöltek bizonyos névszerinti adataival együtt). Technikai okokból ezt a feladatot csak mind a négy kolozsvári kar prozopográfiájának lezárása után kísérelhetjük meg elvégezni. Itteni vizsgálódásainkhoz a felekezeti és nemzetiségi mutató kombinációit használjuk, annál inkább, mivel az egyetemre kerülő érettségizők túlnyomóan (négyötödrészen) valamelyik egyházi hatóság felügyelete alatt álló gimnáziumban nyertek jogosultságot az egyetemi polgárságra.

A 1. táblázat fő adatai látszólagos komplexitásuk ellenére azt az igen egyszerű iskolaválasztási képletet mutatják, hogy a diákság többsége szigorú felekezeti szegregáció szerinti középiskolában tanult. Az érettségizető iskolák jellegét elsősorban messzemenően a vallási affinitások – a saját vagy a saját felekezethez „közelálló” felekezeti iskolák preferenciája – határozta meg. Ezt az elsődleges elrendezést módosították valamelyest különböző asszimilációs esélyek és stratégiák (tehát a magyar nemzetiséggel fenntartott viszony) a nemzetállamban „nem uralkodó” etnikai csoportok tagjai számára. A zsidó diákok e tekintetben egyedi határesetet képviselnek, hiszen, mint ismeretes, a korszakban nem rendelkeztek saját hitközségi gimnáziummal. Tehát minden érettségizető iskolával rendelkező s itt megkülönböztetett felekezeti aggregátum tagjai (a román ortodoxok kivételével) többségükben saját, vagy velük bizonyos rítusközösségben álló felekezet gimnáziumában érettségiztek. Ez a többség a protestánsoknál volt a legnagyobb, meghaladta az érintett diákok négyötödét, és a görög keletieknél a legkisebb, hiszen csak viszonylagos és nem abszolút többségről volt szó, kissé az érintettek fele alatti arányban. A katolikusok a két véglet között helyezkedtek el: valamivel kevesebb, mint kétharmaduk érettségizett sajátjának tekinthető iskolában. Ebből a domináns összefüggésből máris

⁴ Lásd erre nézve felvételi eredményeimet a század első másfél évtizedében érettségizőkről, amelyekben azonban csak az általános szakirányokat lehetett elkülöníteni, de nem a pesti és a vidéki (nevezetesen kolozsvári) tanulmányok közötti választást: Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika-könyvek, Budapest, 2000. 193–221.

kibontakozik a korabeli felekezetek közötti egyenlőtlen középiskolai szegregáció egyebüttl azonosított rendszerének néhány vonása.⁵ A protestánsok elleni objektivált szegregáció a legerősebb, illetve ők „zárkóznak” be leginkább a saját, viszonylag nagyon széles iskolahálózatuk bástyái mögé. Ez még a kicsiny unitárius felekezetre is igaz, amelynek pedig csak egy érettségit nyújtó gimnáziuma volt⁶ (de ez éppen Kolozsváron). A katolikusok már jobban széteszlanak az iskolai piacon, a társadalmi és rituális térben tőlük távol álló protestáns iskolákban is, amelyek ezek szerint sokkal kevésbé gyakoroltak diszkriminatív felvételi politikát. Végül a keresztény diákságban a görög rítusúak szétszóródása a legnagyobb, mert ezeknek mindig csak kisebbsége került ki saját iskolából. Egy részüket a rokon görög rítusú iskola képezte (annál is inkább, hogy itt a többség számára közös román nyelven oktattak), illetve a görög katolikusokat a velük hitközösségben álló római katolikus intézmények. Érdeemes külön-külön részletesebben is megvizsgálni a 1. táblázatban megkülönböztetett vallási-etnikai kategóriák diákjainak iskolaválasztását.

⁵ Lásd tanulmányaimat: Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944); Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945. 169–192.; Felekezeti szegregáció a magyar iskolai piacon (1867–1944); Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam - egyház - iskola - társadalom a 20. században. Bp., Új Mandátum, 2000. Szerk.: Nagy Péter Tibor. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 209–232..

⁶ Működött ugyan Székelykeresztúron egy másik, mégpedig régi unitárius gimnázium is, de csak ötosztályos „algimnáziumként”, amelyet a korszak végén fejlesztettek ki (1915/16-tól) érettségit adó főgimnáziummá L. Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1906–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 260. A prozopográfiában szereplők közül azonban nem kerültek már ki belőle diákok.

1. táblázat: A kolozsvári medikusok felekezete és nevének nemzeti jellege az érettségiztető iskola státusa szerint (%)

Gimnázium - Felekezet	Állami	Kir. Kat	Erdélyi Katolikus	Katol. Rendi	Református	Evangélikus	Unitárius	Görög kat.	Görög ortodox	Más	Összesen
<i>Római katolikus</i>											
Magyar	17	6,5	21,6	37,0	9,2	6,2	1,9	-	-	0,5	100
Német	25,5	4,3	18,0	33,5	8,1	5,6	3,1	0,6	-	-	100
Más	15,9	6,2	16,6	42,1	9,7	5,5	4,1	-	-	-	100
<i>Református</i>											
Magyar	9,6	0,8	3,7	1,8	73,3	8	2,3	0,2	-	0,4	100
Más	10,0	2,9	4,3	4,3	70,0	2,9	5,7	-	-	-	100
<i>Evangélikus</i>											
Német	6,1	1,9	1,4	0,9	11,7	70,9	6,1	-	-	-	100
Más	9,0	2,0	-	5,0	24,0	57,0	3,0	-	-	-	100
<i>Görög katolikus</i>											
Román	28,9	1,1	-	7,8	2,8	4,4	1,7	47,2	6,1	-	100
Más	25,9	1,2	3,7	21,0	3,7	7,4	4,9	30,9	1,2	-	100
<i>Görög keleti</i>											
Román	35,7	0,7	4,3	1,4	4,3	7,1	0,7	19,3	25,7	0,7	100
Más	13,8	-	3,4	6,9	24,1	-	-	13,8	37,9	-	100
Más	14,5,	-	1,2	2,4	16,9	1,2-	64-	1,2		-	100
<i>Zsidó</i>											
Magyar	32,2	1,7	5,9	14,4	26,2	7,6	10	0,8	-	1,6	100
Más	27,7	4,4	3,9	14,5	22,3	13,2	12	-	-	1,3	100
% együtt	18,9	2,9	7,4	14,7	26,5	14,5	6,5	5,6	2,3	0,6	100
Fő	489	75	191	381	687	376	168	146	59	16	2589

A katolikusok tehát viszonylag nyílt iskolaválasztási modellt követtek, még akkor is, ha az ún. „királyi katolikus”, de valójában állami gimnáziumokat is a római egyházi hálózathoz számítjuk. (Ez adminisztratív szempontból egyáltalán nem indokolt, annyiban azonban igen, hogy legfőbb közönségük ténylegesen a katolikus

maradt⁷). A „nyíltság” elsősorban azt jelentette, hogy a katolikus diákok ötöde állami iskolába járt, sőt a német nevűek több mint negyede, amit talán a régió svábságában dívó magyar asszimilációs beállítottsággal is lehet magyarázni. Ebben az összefüggésben a legfeltűnőbb az, hogy a római egyházat követő medikusok egy hatoda protestáns gimnáziumban érettségizett. Ez a diákság tehát nem találkozhatott (még) radikális diszkriminációval, és nem gyakorolt számottevő önelkülönítést az iskolai piacon.

Mindez, amint jeleztük, a protestánsokra nem jellemző. A koncentráció még az egyetlen iskolával rendelkező unitárius diákokra is érvényes („más keresztények”), akiknek közel kétharmada járt a felekezet kolozsvári gimnáziumába, míg a maradék majdnem kizárólag az állami (14%) és a református szektor (17%) között oszlott meg. Az iskolai elkülönülés különösen markáns volt a református többségű magyar nevűeknél, akik katolikus iskolát alig frekventáltak (6%), közel háromnegyedük saját intézményben és további egytizedük más protestáns gimnáziumban érettségizett. Az evangélikusoknál kissé megoszlottak a választások az etnikai háttér szerint, amely a magyarországi luteránusokat közismerten egymástól viszonylag elkülönült tömbökre osztotta. A németek gyakrabban (71%) tanultak saját helyi (főképpen német nyelvű) gimnáziumaik egyikében, nemritkán más protestáns iskolában (18%), sokkal ritkábban államiban (6%), de a katolikus intézmények látványos elkerülése mellett (4%). A magyar és szláv evangélikus diákok ritkábban jártak saját intézménybe (57%) (talán azért is, mert ezek jó része a régióban számukra nyelvileg idegen volt), ezzel szemben többször kerültek ki rokon felekezeti iskolából (27%) és valamelyest államiakból is (9%). A katolikus iskolákba azonban ők is a legritkábban tértek be (7%). Az egymás viszonylatában nem teljesen kölcsönös mértékű protestáns-

⁷ Mint ismeretes, a királyi katolikus intézmények a II. József által szekularizált katolikus rendek birtokainak jövedelméből fenntartott állami iskolák voltak, akárcsak a szekularizáció idején különálló „erdélyi római katolikus státus” iskolái. Ám rekrutációjuk még az itteni adatok szerint is markánsan katolikus maradt (bár nem annyira, mint az erdélyi testvérintézeteké), hiszen a kir. kat. gimnáziumból kikerülő kolozsvári medikusok 53% -a római katolikus, szemben a katolikus orvostanhallgatóknak az összes medikus felénél is kevesebb (26%-os) arányával. Az „erdélyi római katolikus státus” intézményeiből kikerülő kolozsvári medikusok kerek 70%-a volt római katolikus.

katolikus iskolai szegregáció tehát a kolozsvári orvosoknál is jól kimutatható.

A görög rítusú diákok megoszlása a legösszetettebb. Ennek egyik – a számításból soha ki nem hagyandó – oka saját gimnáziumi hálózatuk gyengesége is volt. Az érintett diákok e tekintetben a korszak elejétől mindössze négy teljes (érettségit adó) román intézményre számíthattak, de közülük csak a balázsfalvi görög katolikus és a brassói görög keleti gimnáziumok jelennek meg kolozsvári orvosokat kibocsátó iskolák listáján.⁸ Az (ön)szegregációnak számukra persze a román nyelvi képzés lehetősége is fontos tényezője lehetett. Ennek megfelelően már az is jelentős szegregációs hatásra vall, hogy a görög katolikusok kétötöde saját gimnáziumban érettségizett. Számukra azonban a hitközösség révén a többi katolikus iskola is nyitva állt, amelyet a román nevűek ritkán (9%), a többi görög katolikus (akik között magyar többség volt) sokkal gyakrabban (25%) vett igénybe. Több mint negyedrészüik azonban állami gimnáziumban érettségizett. Az állami iskolák használata még tipikusabbnak bizonyult a román ortodox diákoknál, akik közül sokkal többen jártak állami (36%) mint a saját, román nyelvű gimnáziumba (26%) vagy a görög katolikusokéba (19%), nem beszélve arról, hogy a többiek protestáns (12%) vagy néha római katolikus intézményt (6%) látogattak. A kisszámú nem román (főképp szerb) ortodoxoknak szintén a kisebbsége járt saját iskolába, de közöttük a református gimnáziumok diákjai (24%) is gyakran előfordultak a rokon görög katolikus (14%), az állami (14%) és a római katolikus iskolák végzettjei (10%) mellett. Paradox módon a görög keleti orvosok iskolaválasztásának „nyíltsága” azt sugallja, hogy náluk az így demonstrált iskolai asszimilációra való beállítottság fontos szelekciós dinamizmust jelentett az erdélyi orvosi karra jutáshoz. E szerint a nemzetiségileg semleges vagy „idegen” (magyar vagy német) középiskolai érettségi megnövelte a magyar nyelvű orvosi tanulmányok végzésének esélyét. Más szóval a román

⁸ Ezek a balázsfalvi (első érettségi 1853-ban), a belényesi (első érettségi 1853-ban) és a naszói (első érettségi 1871-ben) görög katolikus és a brassói görög-keleti gimnázium (első érettségi 1866-ban). Brádon csak algimnáziumot tartott fenn a görög ortodox egyház 1869-től (lásd Mészáros István, i. m. a megfelelő városok címszava alatt). A korszak végén, 1914/1915-ben, Brassóban még egy román „nem teljes” reáliskolát is jelez a hivatalos forrás (*Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1915, 266), de ennek latin nélküli érettségije úgysem képesített volna orvosi tanulmányok végzésére.

felekezeti gimnáziumok inkább irányították a náluk végzeteket más pályára, elsősorban teológiára, míg a magyar (vagy német) gimnáziumok román érettségizettjei gyakrabban kerültek a kolozsvári orvosi fakultásra. A magyar és német középiskolák így az asszimilációs funkció mellett egyfajta „modernizációs” szerepet is elláttak a román és szerb diákság képzésében, amennyiben ezeket a román gimnáziumoknál sokkal gyakrabban készítették olyan „modern” pályára, mint az orvoslás.

A zsidó diákok iskolai háttere saját képzési hely híján szükségképpen is változatosabb az előbbieknél, mivel számukra az iskolaválasztás talán még az asszimilációra hajló többi kisebbségi csoporttörődékben kimutathatónál is döntőbb lépés volt a társadalmi befogadás esélyei szempontjából. Történt ez egy olyan korban, amelyben Európa-szerte (talán legelőször éppen Magyarországon, Istóczy 1875-ös parlamenti fellépésével) kibontakoztak a modern politikai antiszemitizmus szervezett mozgalmi, és 1882–83-ban végigsöpört az országon a tiszaezlári vérvád-rágalomper pogromkísérletekkel terhes vihara. Ebben a történelmi összefüggésben szignifikánsnak tűnik, hogy a zsidó orvosoknak csak kisebb töredéke került ki a felekezetenként semleges állami gimnáziumokból (29%), nem sokkal többen, mint katolikus iskolákból (23%) míg majdnem fele (46%) protestáns intézményekből. A zsidó diákság magyar asszimiláns orientációjára jellemző, hogy román nyelvű érettségizett gyakorlatilag közöttük sem akadt, és hogy a régióban többségi német evangélikus gimnáziumokban is alul voltak képviselve, különösen a magyar nevűek. Evvel szemben a „magyar felekezetek” hírében álló reformátusok és unitáriusok gimnáziumaiban olyan messzemenő túlképviseltek voltak, hogy az ott érettségizett zsidó orvosok aránya (35%) jóval meghaladta magukon a reformátusokon és az unitáriusokon kívül a táblázatban megkülönböztetett összes többi csoportét, nevezetesen (a reformátusokkal a 19. században gyakran még templomközösséget is fenntartó) evangélikusokét is (21%). Röviden, a kolozsvári zsidó orvosok az összes nem magyar háttérű diák között messze a „legasszimilánsabb” iskolaválasztási stratégiáról tanúskodtak.

Az érettségi kora mint az előképzettségi kitűnőség mércéje

Ezeket a konklúziókat hasznos kiegészíteni az egyetlen olyan rendelkezésünkre álló jelzéssel, amely legalább közvetetten rámutat a csoportsjátos tanulmányi kitűnőség hatásmechanizmusaira. Sajnos sem az érettségin nyert érdemjegyre (mint már említettem), sem az orvosi tanulmányok alatti vizsgaeredményekre nem sikerült személyesített adatokat találni a prozopográfiai feldolgozás levéltári forrásaiban. Az egyetlen számba jövő mutató az érettségi letelésének korára vonatkozik. Erről viszont szerencsére más kutatásokból tudjuk, hogy eléggé szoros és egyenes korrelációban áll az érdemjeggyel. A dualista korszak végének érettségizőit vizsgáló felmérés szerint minél fiatalabban érettségiztek a diákok, annál jobb jegyátlagot mutattak fel.⁹ Ennek értelmében igazolható az, hogy az érettségizők kormegoszlását óvatosan felhasználjuk az iskolai kitűnőség megközelítőlegesen (ha nem is tételen pontos) becslésére. Az érettségi kerekített koréveinek csoportsjátos szóródása azonban önmagában is fontos mutatója lehet annak, hogy a diákok milyen körülmények között kerültek az orvosi karra : fiatalon vagy idősebben, „elkéssetten” vagy „jó időben”.

Az érettségizés kora szempontjából medikusaink jól hierarchizált kategóriasort formálnak. Messze a legkorábban végeztek közöttük a zsidók, akiknek közel kétharmados többsége a „normális” korban (18 év) vagy annál is fiatalabban érettségizett. Utánuk következnek elég nagy eltéréssel a német és más szláv háttérű katolikusok, akiknek enyhe többsége (54–55%) szintén fiatal korban hagyta el a középiskolát, valamint szorosan mögöttük egyes protestáns kategóriák (a nem magyar reformátusok, az unitárusok és a nem német evangélikusok) 50% körüli fiatallal. A felekezetükben többségi magyar katolikusok és még inkább a német evangélikusok ennél lényegesen alacsonyabb arányban tartoztak a „fiatal” érettségizőkhöz. Végül a görög vallások hívei egyértelműen a „sereghajtók” ebben a rangsorban az ortodox román diákokkal a legvégén, akiknek mindössze egynegyede végezte a középiskolát fiatalon. Ha az

⁹ Lásd *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i.m. 206–208. Ugyanerre az összefüggésre női és férfi diákok viszonylatában lásd még egy másik könyvem utalásait: *Iskolarendszer és társadalmi egyenlőtlenségek*, Budapest, Replika Kör, 1997, 64.

2. táblázat: Az érettségi kora kerekített években a kolozsvári orvosok vallása és családnévének etnikai jellege szerint

A) Az érettségi kora években

	17 és ez alatt	18 év	19-20 év	21 és több	Összesen	Fő	%
<i>Római katolikus</i>							
magyar	6,4	40,3	43,4	9,8	100	357	14,1
német	8,9	44,9	44,3	1,9	100	158	6,3
Más	10,1	44,9	38,4	6,5	100	138	5,5
<i>Református</i>							
magyar	6,0	42,5	44,8	6,7	100	504	20,0
Más	4,3	47,8	44,9	2,9	100	69	2,7
<i>Evangélikus</i>							
német	2,0	40,6	53,5	4	100	202	4,1
Más	4,1	45,4	45,4	5,2	100	79	3,8
<i>Görög katolikus</i>							
Román	5,1	26,1	54,5	14,2	100	176	7,0
Más	6,5	29,9	48,1	15,6	100	77	3,0
<i>Görög ortodox</i>							
Román	4,4	21,3	54,4	19,9	100	136	5,4
Más	10,3	24,1	48,3	17,2	100	29	1,1
<i>Más ker. unitárius</i>	3,7	46,7	42,7	7,3	100	82	3,2
<i>Zsidó</i>							
magyar	13,7	51,3	27,4	7,7	100	117	4,6
Más	12,0	47,8	32,4	7,8	100	383	15
% együtt	7,1	41	43,5	8,3	100		100
Fő	180	1036	1099	210		2525	

B) Az érettségi kora nemzedéki csoportok szerint

	17 év és ez alatt	18 év	19–20 év	21 és több	Összesen	Fő
1883 előtti	7,7	30,5	50,9	10,9	100	768
1883–1893	6,2	35,2	48,6	10,1	100	970
1893 után	7,8	58,6	30,1	3,6	100	787

„elkészt”, 20 évesnél idősebb érettségizettek összetételét tekintjük, a fenti hierarchia durva fordítottját találjuk, hiszen a görög vallást követő diákok legalább kétszer olyan gyakran szerepelnek ebben az aggregátumban, mint a többiek. Ez utóbbiak között azonban már nincs olyan egyszerű rangsor, ugyanis „fiatalsági létrán” magasan álló csoportokban – például a zsidók, a szláv katolikusok vagy az unitáriusok között is – átlagos arányú „elkészt” érettségizőt lehet azonosítani. Ezeket az összefüggéseket pontosítani lehet, ha az elemzésbe bevonjuk a diákok szüleinek helyzetét a foglalkozási vagy társadalmi rétegszerkezetben (6. táblázat).

Ezeknek az eredményeknek az értelmezéséhez mindenképp arra kell utalni, hogy más országos adatokból is igencsak hasonló hierarchia bontakozik ki a tanulmányi kitűnőség szempontjából. Egyrészt a zsidó és az evangélikus diákok jegyátlagai rendre meghaladják a többiekét, másrészt a görög rítusúak a rangsor alján helyezkednek el.¹⁰ A két véglet tökéletesen megfelel ennek az összefüggésnek, csupán a hierarchia közbülső zónáiban borul fel a rangsor, mivel az evangélikusok közül csak a kisebbségi szlávok és a magyarok mutatnak fel jelentősebb előnyt a viszonylag korai

¹⁰ Az idevonatkozó eredményeket nyilvános és országos adatok alapján több helyütt bemutattam már. Lásd például *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon*, i.m. 22, 96. Saját felvételi eredményeimet budapesti és egyéb helyi mintákon (lásd uo. 84. és *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i.m. 206–207.). Hasonló felvételi eredmények még a főbb középiskolai tantárgyak szerint is rendelkezésre állnak. Lásd. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, i.m. 120., 140. és *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i.m. 186.

iskolavégzés terén. Az érdemskálának ezt a komplex közbülső „szürke zónáját” nehéz lenne pontosabban elemezni. Az egymással szembenálló, kiemelkedően magas zsidó és a viszonylag leggyengébb átlagteljesítményt nyújtó görög rítusú diákok pozícióját a rangsorban azonban jól lehet értelmezni a két aggregátum iskolai piaci helyzetének számbavételével. Az egyik minden bizonnyal az asszimilációs kompenzáció sikerére, a másik az asszimilációs nehézségek hatására szolgáltat példát.

Persze nem csak arról van itt szó, hogy a zsidóság iskolai sikerei általánosságban „asszimilációs élmények” is voltak, és „belülre” is, „kívülre” is bizonyítékul voltak felmutathatók az asszimilációs elvárások beváltására, éppen az asszimilációs feladatok „túlteljesítése” révén (nyelvi és kulturális elmagyarosodással, a keresztény középosztályok műveltségi jegyeinek – latin, nemzeti irodalom stb. – átvételével). És nem is csak arról, hogy éppen az érettségizéssel konkrét törvényes jogosítást is nyertek a középosztályokba való formális betagolódásra (szalon- és párbajképesség, „úri” elnevezés, katonai „önkéntesség” és tartalékos tiszti rang). A korai érettségi a „nehéznek” ismert orvosi tanulmányokra való rátermettséget, készséget is igazolta¹¹, ami az orvosi szakma mintegy felét ekkoriban már elfoglaló zsidóság orvosjelöltjeinek családjában fontos adunak számíthatott. Itt érdemes megjegyezni, hogy hasonló kompenzációs mechanizmus nyomait könnyű felfedezni a többi felekezeti aggregátumnál is, az ezeken belül kisebbségi helyzetű nemzetiségeknél, tehát nem feltétlenül csak allogén csoportoknál. A katolikus németek és szlávok, a nem magyar reformátusok és nem német evangélikusok, a nem román görög katolikusok és ortodoxok akárcsak a magyar nevű zsidók átlagosan rendre korábban érettségiztek, mint többségi hittársaik. Elképzelhető, hogy ezekben a nem markáns, de szignifikáns teljesítménybeli eltérésekben a kisebbségi létformát kompenzáló magatartások eredőjét érhetjük tetten. Ennek egyik formája az lehetett, hogy a felekezeten belüli kisebbségek vagy – akárcsak a zsidóság – a többséghez idomuló asszimilációs stratégiája keretében igyekezett iskolai teljesítményét optimalizálni. Amikor konkrét akkulturációs

¹¹ A korabeli érettségizőkre vonatkozó országos reprezentatív felvételben a bölcsészkarok és a Műegyetem után az orvosi és a jogi karok jelöltjei érettségiztek legfiatalabban (lásd *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i.m.. 209.).

nehézségekkel kellett megküzdenie, például nem anyanyelvén oktató iskolában, itt a siker kulcsa a különleges erőfeszítésekkel elért „túlteljesítés” volt. Ez azonban nem mindenki számára volt elérhető. A görög rítusú felekezetek diákjai valószínűleg azért is kerültek ki átlagosan sokkal később a középiskolákból itt is, mint máshol¹², mert jó részük (fentebb láttuk) magyar gimnáziumban végzett, ahol nyelvi és kulturális asszimilációs nehézségeiket – hiszen túlnyomó többségük nemcsak román vagy szerb nevű, de román vagy szerb anyanyelvű is volt – csak bizonyos idővesztés árán tudták meghaladni. Az ilyen típusú asszimilációs gátak áthidalása ugyanis nemcsak tehetségen és elszántságon múlik. Ez gyakran a magyar iskolázás eleve későbbi elkezdését, osztályismétlést, esetleg még az érettségi ismétlését is magával vonta, ami elkerülhetetlenül az érettségi átlagkorának kitolódásával járt.

Ezért érdekes ebben az összefüggésben követni az érettségi átlagkorának állandó csökkenését a nemzedéki csoportok szerint, különösen a legfiatalabb beiratkozóknál. Az 1883 előtt születettek átlagéletkora még 19,1 év volt, az 1883–1893 között születetteké alig alacsonyabb, 19 év, míg a náluk fiatalabbaké már 18,4 évre sülyedt. A háború előtti és alatti években felduzzadt számú orvosok tehát már sokkal „normálisabb” életkorban, túlnyomó többségükben (66%) 17-18 évesen hagyták el a középiskolát. Feltűnő azonban, hogy a felekezeti csoportok közötti fentebb bemutatott rangsor az idővel alig módosult. Majdnem mindegyik diákkategória abszolút értelemben is „előre lépett” a korszakán (pontosabban megfiatalodott), a nélkül azonban, hogy helyzete a többiekhez viszonyítva jelentősebb elmozdulást szenvedett volna. A legfiatalabb nemzedékben például a zsidó diákok, az unitáriusok és egyéb kis keresztény vallás híveinek 77%-a végzett 18 évesen vagy ennél fiatalabban, a „nyugati” keresztények 62–68%-a, a görög katolikusok 56%-a, de a görög keletieknek továbbra is mindössze 26%-a. Ez azt mutatja, hogy az érettségi átlagos életkorában kifejezett teljesítményskála széthúzódott, és míg a többség középiskolai tanulmányi körülményei „normalizálódtak”, a leghátrányosabb helyzetűek elmaradása jórészt fennmaradt.

¹² Az előbbi jegyzetben idézett felvételben is azonos az érettségi korára vonatkozó rangskála. A görög rítusú vallások tagjainak átlagéletkora az érettségi idején 19,1 év volt szemben a magyar nevű zsidók 18,2 éves átlagával. A többiek itt is e két véglet között helyezkedtek el.

Mint láttuk, az érettségi korának legfőbb meghatározója medikusaink körében a vallás. Ennek az alapvető változónak működését azonban jelentősen módosíthatta a családok társadalmi helyzetét, vagyoni és jövedelmi viszonyait, sőt a gyerekek beiskolázási és iskolai sikeresélyeire nézve különösen döntő hatását „művelődési tőkéjét” is messzemenően meghatározó réteghelyzet, amelyet a felhasznált prozopográfiai összeállításban sommásan az apák foglalkozásával lehet megközelíteni. Ebben az összefüggésben csak a réteghelyzet különleges hatására érdemes figyelni. A réteg, vallás és nemzetiség szerinti kiválasztás mechanizmusaira a következő alfejezetben részletesebb adatokkal kell még visszatérnünk.

A 3. táblázat egyértelműen demonstrálja, hogy a korai érettségi elsősorban osztályprivilegium, pontosabban a szakmai pozíciók mögött feltételezhető családi művelődési tőke nagyságával korrelál. Ez az összefüggés nem szünteti meg, de alaposan átminősíti a fentebb azonosított felekezetsajátos különbségeket. Elsősorban az „alsóbb” osztályok, másodsorban az ún. „polgári rétegek” fiai, akik túlnyomóan a kispolgárságból származtak, s mint ilyenek, „újoncok” voltak az iskolázás frontján, rendre később, nemritkán (mint például a protestánsok vagy a görög vallások követői) kifejezetten késve jutottak csak el az érettségiig. Mindenütt az értelmiségi és közhivatalnoki családok gyerekei érettségiztek átlagosan a legfiatalabb korban. Ráadásul a réteg szerinti kontrasztok az egyetem előtti szellemi teljesítmények így mért skáláján sokkal nagyobbak, mint a nemzetiségi csoportok vagy (a nyugati keresztények viszonylatában) a felekezetek közötti. A katolikusoknál még csak 33% és 57% között szóródnak az 18 éves vagy ennél fiatalabb érettek arányai, ha az „alsó” és a legjobban szereplő értelmiségi kategóriát hasonlítjuk össze. A protestánsoknál már 27% és 57% közötti ugyanez a szóródás, a zsidóknál ennél magasabb szinten 40% és 73% közötti. A görög felekezetű diákoknál azonban már 15% és 60% között húzódnak a megfelelő értékek.

3. táblázat: A diákok életkora kerekített években¹³ az érettségi idején a kolozsvári medikusok összevont vallási és szüleik foglalkozási kategóriája¹⁴ szerint (%)

Az érettségizők életkora (években)

	17 év és alatt	18 év	19–20	21 és több	Összesen	Fő	%
<i>Római kat.</i>							
Alsó	4,1	28,6	59,2	8,2	100	49	2,1
Polgár	5,9	34,0	51,0	9,2	100	153	6,7
Értelmiség	8,6	48,5	38,0	4,9	100	163	7,1
Közhivatal	9,6	47,7	37,0	5,0	100	218	9,5
<i>Protestáns</i>							
Alsó	1,9	24,8	59,0	14,3	100	105	4,6
Polgár	1,5	36,9	54,9	6,7	100	195	8,5
Értelmiség	6,1	51,4	37,3	5,2	100	212	9,2
Közhivatal	6,8	47,2	43,8	2,3	100	352	15
<i>Görög rítusú</i>							
Alsó	3,0	11,9	59,4	25,7	100	101	4,4
Polgár	2,3	25,0	54,5	18,2	100	44	1,9
Értelmiség	11,4	48,6	37,1	2,9	100	35	1,5
Közhivatal	6,1	30,7	49,5	13,7	100	212	9,2
<i>Zsidó</i>							
Alsó	11,4	28,6	37,1	22,9	100	35	1,5
Polgár	12,5	47,8	33,6	6,2	100	289	13
Értelmiség	16,3	57,0	23,3	3,5	100	86	3,7
Közhivatal	12,2	61,2	20,4	6,1	100	49	2,1

¹³ Az éveket a születés és az érettségi évszámának különbségével, kerekítve kódoltuk.

¹⁴ Egyszerűsített kategóriarendszerben, amelynek kódolása a következő alkategóriákra támaszkodik: „alsó” = földműves, birtokos földműves, munkás, szakmunkás, művezető. „Polgár” = kisiparos, kiskereskedő, nagyiparos, tulajdonos, magánzó. „Értelmiségi” = tisztviselő, magánhivatalnok, magas magánhivatalnok, orvos, ügyvéd, mérnök, más szabadfoglalkozású értelmiségi. „Köztisztviselő” = kis közhivatalnok, magasabb közhivatalnok, tiszt, pap, tanár, tanító.

Az „öreg” (20 évnél idősebb) érettek arányai nagyjából ugyancsak a rétegsajátos teljesítmények logikáját követik. E legmagasabb negatív értékeket a protestáns „alsó” (14%), a görög rítusú „alsó” (26%) és polgári (18%), valamint (kivételesen) a tisztviselői rétegek (14%) fiai könyvelték el. Hozzájuk tartozott azonban a néhány zsidó „alsó” osztálybeli diák is, akiknek szintén nem kevesebb, mint közel negyede (23%) érettségizett előrehaladottabb korban. Elképzelhető, hogy mind a nagyszámú görög rítusú tisztviselő, mind a kisszámú zsidó földművelő és munkás gyerekének viszonylag gyakori kései középiskolázása hasonló okokkal, a felekezeti művelődés konkurenciájával magyarázható. A görög érintettek jó része nemzetiségi papok és tanítók vagy (ritkábban) tanárok leszármazottja¹⁵, akiknek műveltségi tőkéje elsősorban teológiai irányultságú s nemritkán a tudományos írásbeliségnek csak szerény fokán állt. Ha ők román vagy szerb gimnáziumba mentek, tanulmányaik mellett még az egyetemre jutáshoz szükségesnek ítélt világi (és a magyar nyelvű tanulmányok távlatában) magyar művelődési elemeket is el kellett sajátítaniuk, ami sokuknál késleltethette az érettségi formális letételét. Az is előfordulhatott, hogy egyesek apjuk nyomdokait követve papi szemináriumban kezdtek tanulmányokat, mielőtt átváltottak volna az orvosi karra. Akik (láttuk, viszonylag sokan) magyar gimnáziumba kerültek, azokat a fentebb tárgyalt iskolai akkulturációs nehézségek tarthatták vissza középiskolai pályájuk gyors lezárásától. Egyes hagyományos életmódot folytató zsidó földműves vagy munkás családokban alapjában a világi műveltséghez való viszony szempontjából hasonló idegenséget és távolságot lehet feltételezni. Ilyen környezetben a fiúkat legfeljebb polgári iskolába küldték, utána esetleg felső kereskedelmibe, de nem gimnáziumba, éppen a családtól és a közösségtől való a művelődés- és kultuszbeli elidegenedés veszélyének minimalizálása érdekében. A fiatal férfiak egy része ezzel szemben gyakran hosszú éveket töltött el jesivában (felsőbb talmudiskolában) is, mielőtt szakma után nézett volna, és elkezdte volna a felnőtt életet. Az így felgyülemlett világi iskolázottsági hiányokat a gimnáziumi tananyag elsajátítása terén persze be lehetett

¹⁵ Lásd az 1. jegyzetben idézett tanulmányomat. Az ottani 4. táblázatban szereplő adatok szerint kolozsvári orvosi karra járó görög katolikus diákok majdnem felének (46%) és a görög keletiek több mint harmadának is (35%) pap, tanár vagy tanító volt a felmenője.

hozni, de csak elkésett érettségizés árán. Ezt tükrözik minden bizonnyal az itteni adataink is.

Az egyetemi tanulmányok néhány jellemzője

Adatainkból egy sor jelzést lehet kiszűrni, amelyek medikusaink egyetemi pályájának egyes sajátosságait világítják meg. Ezek azonban nem feltétlenül a legfontosabbnak tűnő mutatók, például nincsenek utalások sem a diplomák minősítésére (pl. a végszigorlat érdemjegyére) sem az esetleges későbbi szakosodásra, sem persze a szakmai karrierre. A meglévő adatbázis azonban a későbbi ilyen irányú kutatásokhoz biztos empirikus alapot nyújt.

A kolozsvári fakultáson tanulók egy része nem helyben kezdte tanulmányait, illetve nem helyben fejezte be. Minden bizonnyal az is előfordult, hogy miután diplomázás előtt elhagyták az erdélyi alma matert, másutt nem is folytatták tanulmányaikat. Végül bizonytalan, hogy a tanulmányok kezdetére és másutt való folytatására meglévő levéltári bejegyzések milyen arányban nyújtanak támpontot arra, hogy kik honnan jöttek és hova távoztak. A tanulmányok kezdetére vonatkozó adat megbízhatóbbnak látszik, hiszen az új beiratkozóknak elvben mindig meg kellett jelölniük korábbi tanulmányaik helyét és intézményét, legyen az gimnázium vagy főiskola. Az eltávozókra vonatkozó adatról csak azt lehet bizonyítani, hogy messzemenően hiányos. Összesen 108 medikusról lehet ugyanis tudni, hogy más egyetemre ment Kolozsvárról, holott Kolozsváron csak a diákok mintegy harmada (1072 fő) nyert doktorátust. A közel kétezer többi medikusról nem szól a fáma, azaz némák a levéltárak, az előbbieket kivételével, akiknek legtöbbje végbizonyítványt kért eltávozáskor. Így került róluk bejegyzésre, hogy hova igyekeznek. Mint látható, ezek alig minden huszadik diákot jelentik az ismeretlen egyetemi sorsúak között. Mivel a Kolozsváron kívüli egyetemi tanulmányokat kezdő vagy folytató medikusaink az összes diáknak mindenképpen csak töredéknyi kisebbségét képviselik, elégedjünk meg a jelenség felekezetek szerinti bontásának bemutatásával.

4. táblázat: A kolozsvári orvosok felekezete szerint, hogy hol kezdtek, esetleg folytatták-e tovább másutt tanulmányaikat (%)

	Kolozsvár	Budapest	Külföld	Más ¹⁶	Összesen	Másutt továbbtanulók % ¹⁷
Római katolikus	87,9	9,5	2	0	100	2,2
Református	91,7	6,3	1	1	100	1,7
Evangélikus	83,5	8,1	8	1	100	13,8
Zsidó	80,4	16	4	-	100	6,4
Görög katolikus	92,1	6,9	0	1	100	6,6
Görög keleti ¹⁸	80,6	18	1	1	100	19,1
Unitárius	96,5	3,5	-	-	100	-
Összesen	88,5	8,6	2	0	100	7,3
Fő	2657	310	56	13	3061	108

A fakultás diákjai között tehát alig több mint minden tizedik kezdte tanulmányait másutt mint az erdélyi egyetemen, ezek legtöbbször is főképp Budapesten. Még ritkábban ismert az, hogy tovább tanultak-e egybűtt azok, akik diploma nélkül távoztak. Külföldről elenyésző töredékeik kerültek át Kolozsvárra, és még kevesebbről tudjuk, hogy oda mentek tovább. A külföldről jövők túlnyomó része Bécsből került Kolozsvárra (56-ból 50 esetben), ami jól beleillik a korábbi tanulmányomban rajzolt képbe a bécsi orvosi kar uralkodó helyzetéről a határokon túl tanuló magyarországi orvosjelöltek képzési piacán.¹⁹ Mindez megerősíti azt a fentebbi megfigyelést, hogy az erdélyi fakultás közönsége zömmel helyi beágyazottságú volt a középiskolai háttér szerint, ami eléggé megmagyarázza, hogy miért kezdtek a legtöbbször helyben a tanulmányaikat. Elképzelhető, hogy a budapesti

¹⁶ Más karon Kolozsváron vagy egybűtt.

¹⁷ A Kolozsváron doktorátust nem szerzők arányában, minden bizonnyal hiányos jelzések alapján !

¹⁸ 9 örmény katolikussal együtt.

¹⁹ L. *Educatio*, 2002. 2. sz. 237–252.

orvostanhallgatók között ugyanebben a korban kevésbé ritka a modern peregrinus, de erre a valószínű feltevésre egyelőre nincs tárgyi bizonyíték.

A felekezeti egyenlőtlenségek e téren valamelyest megvilágítják a jelenség kolozsvári ritkaságának árnyoldalait. Különösen kevés volt ugyanis az Erdélyen kívül tanulmányt kezdő hallgató a reformátusoknál, az unitáriusoknál, valamint a római és a görög katolikusoknál, jelentősen több viszont az evangélikusok, a zsidók és a görög ortodoxok között. Mindkét utóbbi csoport többsége, amely nem Kolozsváron indult az egyetemre (az összes zsidó diák 16%-a és az ortodoxok 18%-a) Budapesten kezdett, míg az előbbieket éppoly gyakran külföldön, mint a magyar fővárosban (8%). Ez nem meglepő a zsidókra nézve, hiszen a főváros volt az országban a legnagyobb települési központjuk (ezen belül a vagyonos, világi műveltségű és erre aspiráló középrétegeik még inkább itt központosultak), de annál érdekesebb a dominánsan román (s ritkábban szerb) görög keletiek és az evangélikusok viszonylatában, akiknek rokonnépessége zömmel Erdélyi volt. A görög ortodox hallgatók ötöde-hatoda talán azért kezdett a fővárosban tanulni, hogy az ottani „kozmetopolitább” légkörben (amelyet a pesti diákközönségben a nem magyar etnikai háttérűek fentebb említett túlsúlya is fémjelzett) elkerüljék az erdélyi egyetem magyar nacionalista atmoszféráját. A szász többségű evangélikusoknál is hasonlóról lehetett szó, de náluk az is könnyen érthető, hogy ezek a jórészt német ajkú orvosjelöltek gyakrabban választották a bécsi és más német nyelvű egyetemeket tanulmányaik kezdőhelyéül. Felvételünkben mellékes jelentőségű, de releváns történelmi paradoxon az a tény, hogy a prozopográfiában jelzett magyarosított nevű s többségükben zsidó hallgatónak (az összes mindössze 1,5%-a) már negyede kezdte Budapesten és további 9%-a külföldön a tanulmányait, vagyis aránylag több mint bármely más kategóriában. A névmagyarosítással kifejezett voluntarista asszimiláció legtöbbször a zsidóság és más allogén csoportok társadalmilag legmobilisabb elemeit érintette, akik még a többenél is sokkal erősebben koncentráltak Budapesten²⁰, és akiknek az iskolai mobilitás terén is

²⁰ Ez még felvételi eredményeinkből is kiderül, hiszen például a kolozsvári zsidó diákjainknak csak 23% volt magyar nevű, míg 1900-ban a budapesti zsidó orvosoknak 40%-a. Lásd *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek...* i. m. 200. A korabeli névmagyarosítók viszonylagos

gyakran maximálisak voltak az igényeik, ezzel magyarázhatók a gyakori külföldi tanulmányok.

Az egyetemi adminisztráció valószínűleg megbízhatóan regisztrálta azt, hogy a prozopográfiában szereplők hány szemesztert töltöttek a fakultáson. A 5. táblázatban közlünk erről egy (szintén csak felekezetsajátos) adatösszesítést, a nélkül azonban, hogy az eredményeket közelebbről értelmezni lehetne a szemeszterszámmra ható közbülső tényezők ismerete nélkül. Ezen a téren ugyanis éppúgy szerepet játszhattak a „lemorzsolódás” vagy – ellenkezőleg – a gyors helyi diplomaszerezés szokásos körülményei, mint rendkívüli történelmi hatástényezők. Ilyenek: a tanulmányok abbahagyása; átváltás más egyetemre vagy más karra, illetve a más orvosi karokon eltöltött szemeszterek száma (amelyeket Kolozsváron beszámíthattak az abszolválandó tanulmányi időbe); a tanulmányok betegség miatti felfüggesztése vagy haláleset is (ami ebben a korban egyáltalán nem volt ritka még a háborún kívüli időszakban sem); bevonulás katonai szolgálatra 1914-ben vagy utána (ami sokaknak így vagy úgy a kolozsvári tanulmányok végét jelentette); majd 1919 végén a magyar egyetem folytonosságának (és a szemeszterek általa történt regisztrációjának) megszűnése, ami – mint láttuk – a háborút megelőző és az utolsó háborús félévekben megsokszorozódott számú diák zöménél szintén tanulmányai megszakításához vezetett. Minderre nincs külön információnk, így a szemeszterek számának változásait pontosabban még a rendelkezésre álló változók szerinti bontásban (nemzetiségi vagy felekezeti háttér stb.) sem tudjuk pontosabban értékelni.

Miután az 1875-ös szabályzat 5 évben (10 szemeszterben) határozta meg a kötelező orvosi képzési időt, a magas (8 feletti) szemeszterszám arányának össze kellett függenie a megszerzett doktori diplomák arányával az érintett diáknépességben. Azonban ez az összefüggés is legfeljebb csak nagyságrendi lehetett, hiszen annak is függvénye volt, hogy az érintettek esetenként milyen gyakran jöttek át más egyetemről és ott hány szemesztert abszolváltak, valamint annak is, hogy a kötelező szemeszterszám abszolválása után milyen gyorsan tették le a végszigorlatot. Ez például a háború előtt vagy alatt végző diákoknál könnyen elhúzódhatott, illetve elmaradhatott az

budapesti túlsúlyára nézve lásd Kozma István: Családnév-változtatás és történelem, 1894–1956. *Századok*, 1997, 383–452; Karády Viktor, Kozma István, *Név és nemzet*, Budapest, Osiris, 2002, 85-90.

5. táblázat: A kolozsvári orvosok felekezete a helyben végzett szemeszterek száma és a doktorátus megszerzésének gyakorisága szerint (%)

A) A kolozsvári egyetemi szemeszterek száma

	1–2	3–7	8 és több	Összesen
Római katolikus	31	32	37,6	100
Református	25	28	47,3	100
Evangélikus	35	36	29,9	100
Zsidó	34	23	42,7	100
Görög katolikus	29	24	47,4	100
Görög keleti ²¹	28	26	46,2	100
Unitárius	28	30	41,9	100
Összesen	30	29	41,5	100
Fő	921	866	1269	3056

B) A doktorátusok számaránya²² a felekezeti és a születési nemzedékcsoportokban (%)

	1883 előtt	1883–1893	1893 után	Együtt
Római katolikus	44,9	30,7	6	27,7
Református	42,7	38,1	4	29,4
Evangélikus	48,4	34,2	8,1	30,2
Zsidó	40,4	41	31,7	37,1
Görög katolikus	48,3	57,4	48,9	50,7
Görög keleti ²³	47,4	66,7	63,8	61,6
Unitárius	53,8	33,3	-	36
Összesen	44,7	40,5	20,9	35,3
Doktorátusok száma	428	450	194	1075

²¹ 9 örmény katolikussal együtt.

²² A születési nemzedékcsoportokhoz és az érintett felekezethez tartozó összes diák százalékában.

²³ 9 örmény katolikussal együtt.

ismert okok miatt (halál, katonai szolgálat, az egyetemi tanulmányok felfüggesztése). A szemléltetés kedvéért mindenesetre a szemeszterszámra és a doktorátus megszerzésének rátájára vonatkozó adatokat egymás mellett közli a 5. táblázat.

A 5. A. táblázat jól mutatja a diákok által Kolozsváron töltött szemeszterek számának szóródását. A legalább nyolc szemesztert a fakultáson tanulók számaránya összességében meghaladja a doktorátust szerzők százalékát, de egyes felekezeti csoportokban nem. Erre további kutatásokkal lehet csak pontos magyarázatot találni. Mindenképpen szem előtt kell tartani, hogy a doktorátust helyileg meg lehetett szerezni akkor is, ha az érdekeltek bizonyos számú szemesztert másutt hallgattak. Mindenképpen fontos eredmény, amely szerint a diákok kétötödnél nem nagyobb kisebbsége járta ki az egyetemet Kolozsváron – a levéltári bejegyzéseket alapul véve –, és még kisebb részük tette le helyben a diplomához szükséges végszigorlatát. Ez utóbbi valószínűsége sokkal magasabb volt (s még a háborús években tanulóknál sem csökkent) a görög vallások híveinél, mint a többinél. Ez a megállapítás arra mutathat, hogy a hallgatóságnak ez a zömmel a régióban beágyazott román és szerb részlege gyakrabban maradt helyben a diplomája megszerzése érdekében, semmint hogy más egyetemekre vonuljon. Ebben az eredményben benne foglaltatik a 4. táblázat utolsó oszlopán feltüntetett adatok kritikája is. Mint jeleztük, igencsak bizonytalan értékű (mert valószínűsíthetően súlyosan hiányos) a Kolozsvárról máshova távozókra vonatkozó felekezetsajátos kimutatás. A helyben diplomázók arányaiból, amely megbízhatóbb forrás terméke, inkább arra lehet következtetni, hogy az „eltávozók” között sokkal gyakrabban fordulhattak elő az „uralkodó” keresztény felekezetek tagjai és a zsidók, mint a többiek.

Pontos jelzéseink vannak a doktorátust megszerzők életkoráról is. Ezek igen szignifikánsan változnak, főképp a felekezet és a rétegháttér szerint, mint ahogy a 6. táblázat mutatja. Egyben alkalmunk adódik annak ellenőrzésére, hogy a kolozsvári doktorátus megszerzésének valószínűsége összefügg-e a társadalmi kiválasztás nagyobb „önálló” tényezőivel.

6. táblázat: A kolozsvári orvosok doktorálásának átlagos életkora és a diploma megszerzésének valószínűsége összevont felekezeti és társadalmi rétegek kategóriái szerint (%)

	Doktorátusok számaránya ²⁴	Doktorátus kora kerek években ²⁵			
		24 és alatta	25–26	27 és több	Együtt
<i>Római kat.</i>					
Alsó	20,0	41,6	33,3	25,0	100
Polgár	26,7	42,6	25,5	31,9	100
Értelmiség	35,7	47,9	22,5	29,6	100
Közhivatal	26,1	44,6	29,2	26,2	100
<i>Protestáns</i>					
Alsó	31,9	29,0	44,7	26,3	100
Polgár	33,9	38,1	38,2	23,7	100
Értelmiség	29,9	44,5	31,9	23,6	100
Közhivatal	29,9	42,4	37,3	20,3	100
<i>Görög rítusú</i>					
Alsó	59,2	12,6	42,3	45,1	100
Polgár	50,8	19,4	35,5	45,2	100
Értelmiség	48,8	40,0	25,0	35,0	100
Közhivatal	58,0	30,1	33,6	36,2	100
<i>Zsidó</i>					
Alsó	41,3	31,6	26,3	42,1	100
Polgár	37,4	40,1	27,3	32,6	100
Értelmiség	38,4	51,1	34,9	14,0	100
Közhivatal	32,2	68,4	21,1	10,5	100
Összesen	36,2	37,8	32,6	29,6	100

²⁴ Az egyes kategóriákhoz tartozó összes beiratkozott diák százalékában.

²⁵ A számítások alapja a doktorátus megszerzésének életkora kerekített években a születés és a doktorálás évszáma közötti különbség alapján.

Ami a doktorátus megszerzésének adatainkból kimutatható valószínűségét illeti, semmiféle összefüggés nem tapasztalható a rétegháttér és a helyi diplomázás gyakorisága között. A legmagasabb százalékot éppen a görög vallású és a zsidó diákok alsóbb származási rétegeihez tartozók érik el felekezeti kategóriáikon belül, de viszonylag magas arányokkal szerepel itt a protestáns „polgári” (főképp kispolgári) csoport is. A legfőbb meghatározó ezen adatok szerint is elsősorban a vallás, a nélkül azonban, hogy pontosabban meg tudnánk ragadni hatásmechanizmusa működésének összetevőit.

Egészen más a helyzet a doktorátus korát illetően. Ezen a téren mind a vallás, mind az osztályháttér nagy hatóerejű determinánsként jelenik meg azoknál, akik Kolozsváron diplomáztak. A felekezetek szempontjából hármas paradigmát lehet azonosítani. Legkorábban doktorálnak a zsidó orvosjelöltek, utánuk következnek az „uralkodó keresztény” csoportok tagjai, végül a legidősebb („elkészt”) diplomázók a görög vallások hívei. Ez a hármas elrendezés messzemenően megfelel a 2/A táblázaton megfigyeltnek az érettségi korára vonatkozólag és minden bizonnyal szorosan össze is függ vele. A korábban érettségizők több eséllyel szerzik meg fiatalabb életkorban a diplomájukat is, ha helyben diplomáznak. (A többiekről persze nem lehet tudni.) De erős korreláció figyelhető meg a 6. táblázatban – megint csak az érettségi korához hasonlóan – a sommásan mért réteghelyzet és a diplomázás életkora között. Minél „alacsonyabb” ez, annál később diplomáznak az érintett diákok. Különösen fiatalon végzik el az egyetemet az értelmiség gyermekei, akik minden felekezeti aggregátumban (a zsidók kivételével) a legfiatalabban nyerik el végbizonyítványukat. A zsidó kivétel itt annak tudható be, hogy a köztisztviselői karhoz tartozó kevés érintett – ha az aggregátum gazdaságilag nem legprivilegizáltabb részlege is – , mindenképpen azt az asszimilált művelt középosztályi kultúrideált testesíti meg, amelyben a tanulmányok „rendes időben” való elvégzése kötelező elvárás. Így a zsidó „alsó” rétegekből jövő doktorálók között feleannyian sem végzik el tanulmányaikat 24 évesen vagy ennél korábban, mint a zsidó köztisztviselő apák érintett fiai. Ugyanez a doktoráló kategória azonban a zsidó „alsó” osztályokhoz tartozóknál viszont két és félszer gyakoribb, mint a görög rítusúak „alsó” társadalmi kategóriájú jelöltjeinél.

Az ösztöndíjak vagy a támogatott tanulmányi mobilitás rendszere

A tanulmányi körülményekre vonatkozóan még egy fontos mutatóval rendelkezünk. Ez az ösztöndíjak gyakorisága és jellege. Mint a bevezetőben már volt szó erről, Kolozsváron Budapesthez képest egyáltalán nem ritkán kaptak ösztöndíjat a hallgatók. Ez része lehetett az új egyetem benépesítésére indított kormányprogramnak, de természetesen másfajta magánjellegű, alapítványi és közösségi (egyházi stb.) kezdeményezések is hozzájárultak az erdélyi orvosi karra telepített ösztöndíjak szaporodásához. Nem lehet kizárni, hogy ezenkívül is léteztek magán vagy közösségi támogatást élvező hallgatók (például a gazdag polgárság, az arisztokrácia vagy egyházi gyülekezetek révén), akik ezt nem jelentették be. A levéltári forrásokból ismert ösztöndíjak megoszlása a diáknépességben mindenesetre igen erős egyenlőtlenségeket mutat a fontosabb társadalmi háttérváltozók szerint.

A 7. táblázat adatai között mindenekelőtt az ösztöndíjak tulajdonképpeni ritkaságára kell felfigyelnünk, hiszen átlagosan mindössze minden hatodik diák számíthatott anyagi támogatásra a tanulmányaihoz. Ráadásul az idővel ez is egyre ritkult. Míg az első diáknemzedékek közel negyede ösztöndíjas volt – ez megfelelt a kezdeti „benépesítési politikának” –, a század első évtizedében a fakultásra kerülők csupán ötödének jutott formális pénzügyi segítség, míg a háború előtti és alatti felduzzadt (s csak átmenetileg megcsappant) tömegű hallgatóság közül már pusztán minden huszadik részesült ilyenben. (Az ilyen összefüggések értelmezésénél azonban nem lehet kizárni azt, hogy a ténylegesen kiadott ösztöndíjak egy részét egyszerűen nem regisztrálták irattárban, így nem tudunk ezekről.)

De a főbb eltérések a valláscsoportok között észlelhetők, és az így korán kialakult egyenlőtlenségek szerkezete mind az ösztöndíjak megszerzésének esélyeit, mind ezek jellegét illetően az időben alig változott.

7. táblázat: A kolozsvári orvosok felekezete az ösztöndíjak jellege és gyakorisága szerint (%)

A) Az ösztöndíjak jellege

	Állami	Naszódi	Római	Katona- orvosi	Magyar más	Német más	Szám szerint	Megoszlás	Ösztöndíj+ sok ²⁶
Római katolikus	26,7	3,6	1,8	39,6	41,7	35,0	114	23,1	14,5%
Református	37,6	3,6	2,7	27,0	15,3	5,0	97	219,7	14,80%
Evangélikus	8,9	3,6	-	18,2	5,6	20,0	47	9,5	13,10%
Zsidó	16,8	3,6	-	4,4	2,8	15,0	30	6,1	4,70%
Görög katolikus	3,0	78,6	20,4	11,9	29,2	15,0	91	18,5	29,90%
Görög keleti ²⁷	2,0	7,1	75,2	5,0	4,2	5,0	98	29,9	45,40%
Unitárius	5,0	-	-	3,8	1,4	5,0	13	2,6	15,10%
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	16,10%
Ösztöndíjak száma	101	28	113	159	72	20	493		
%	20,5	5,7	22,9	32,3	14,6	4,1	100		

B. Az ösztöndíjak gyakorisága nemzedéki csoportok szerint (%)

	Születési év			
	1883 előtt	1883–1893	1893 után	Összesen
Római katolikus	9,3	17,4	5,6	14,5
Református	17,1	22,2	7,1	14,8
Evangélikus	19,1	15,7	-	13,1
Zsidó	8,4	6,0	0,8	4,7
Görög katolikus	52,6	21,3	10,0	29,9
Görög keleti ²⁸	67,6	55,0	18,8	45,4
Unitárius	27,5	17,4	3,1	15,1
Összesen	23,0	19,6	5,4	16,1
Ösztöndíjak száma	221	218	52	491

²⁶ A megfelelő kategóriákhoz tartozó összes beiratkozott százalékában.

²⁷ 9 örmény katolikussal együtt.

²⁸ 9 örmény katolikussal együtt.

Az esélyek terén ismét hármasképp paradigmát találunk. Messze a leggyakrabban kaptak ösztöndíjat a görög rítusú vallásokhoz tartozó diákok, közöttük is elsősorban a román etnikai hátterűek (itt táblázatosan nem közölt eredmények szerint) és az ortodoxok. A román görög keleti vallású hallgatóknak kerekén fele (49,4%-a) volt ösztöndíjas, míg a többi ortodoxnak „csak” 27%-a, az uniátus román hátterűeknek összesen 34%-a, a többi görög katolikusnak „csak” 23%-a. Ennek nyilvánvaló oka, hogy az alapítványok nagy része a román nemzetiségű értelmiség támogatását tűzte ki célul és többen preferenciálisan az erdélyi román érettségizettek számára legkönnyebben elérhető kolozsvári egyetemre küldtek diákokat.²⁹ A híres Gojdu alapítvány által támogatott diákok több mint negyede is a kolozsvári egyetemre iratkozott be.³⁰ Azt lehet tehát mondani, hogy a görög egyházak tagjai a fakultáson kiemelt gyakorisággal nyertek támogatást. Ez a tétel természetesen többszörösen is megfordítható vagy átfogalmazható. A görög egyházakból származó érettségizettek jó része csak akkor tudott beiratkozni az erdélyi orvosi karra, ha külső anyagi támogatást nyert; az érintetteket csak ilyen előny fejében lehetett rábírní arra, hogy a kolozsvári fakultáson folytassanak tanulmányokat; vagy az érdekeltek csak megfelelő (s hasonló értékű) támogatás ellenében voltak készek az orvosira „átváltani” más tanulmányi ágakról (például a papiról), ahol eleve biztosítva lett volna számukra az ösztöndíj. A pontos motivációs összefüggéseket csak részletesebb kutatásokkal lehet tisztázni.

Mindenesetre a görög vallások hívei két-háromszor gyakrabban jutottak ösztöndíjhoz, mint a többi keresztények, akiknek dotációs rátája 10 és 15% között ingadozott. Az „uralkodó keresztények” támogatottsági esélyei között azonban már kicsik a „belső” különbségek etnikai hátterük szerint, bár ezek teljesen nem hiányoznak. Viszonylag leggyakrabban nyertek anyagi segítséget a magyar (15%) és a német hátterűek (14%), akik persze úgyszólván ezeknek a felekezeti aggregátumoknak a többségét alkották.

²⁹ L. Cornel Sigmirean: Fonds et fondations de subsides pour les étudiants roumains de Transylvanie à l'époque moderne. *Colloquia, Journal of Central European History*, Cluj University Press, 2000. vol. III–IV., n° 1-2. 184–202, különösen 188–189.

³⁰ A becsléshez lásd az ösztöndíjasok prozopográfiáját : Cornel Simirean, *Fundatia „Gojdu”, 1871-2001*, Targu Mures, Editura Universitatii 'Petru Maior', 2002.

Végül a zsidó hallgatók messze a legritkábban kaptak nyilvános forrásból segítséget a tanulmányaikhoz. Ezt a tényt azonban hiba lenne egyszerűen és általánosságban valamiféle zsidóellenes diszkriminációnak tulajdonítani, bár egyes ösztöndíjak megítélésénél nem zárhatjuk ki esetenként ezt a lehetőséget sem. Nem szabad figyelmen kívül hagyni ugyanis, hogy a korabeli nem állami – azaz többségében felekezeti és etnikai szempontból sem semleges – dotációk nagy része bizonyos célnépességnek volt szánva. Az egyházi ösztöndíjak általában a saját felekezet tagjainak, illetve néha – éppen a zsidó vagy más vagyonos rétegek univerzalista ideológiai töltésű asszimilációs stratégiája keretében – kifejezetten a saját és más vallású diákoknak jutottak, amit az alapítók legtöbbször *expressis verbis* kiemelték adományleveleikben. Például a Gojdu-féle ösztöndíjakat elsősorban erdélyi görög keleti diákoknak szánták.³¹ A zsidók diákok ritka támogatása inkább úgy értelmezhető, hogy ez a többenél jóval „polgáribb” háttérű egyetemi polgárság kevésbé is igényelte az ösztöndíjakat, vagy mert vagyonosabb volt vagy/és azért is, mert a zsidó családok gazdasági háztartásában az iskolai befektetéseknek s általában a leszármazottak jövőjébe való befektetésnek különösen nagy szerepe volt. Az orvosi tanulmányok a minden szempontból legelőnyösebbnek tekintett értelmiségi átrétegződési területnek számítottak, egyaránt megfelelték a legmodernebb és a leghagyományosabb zsidó kis- vagy középpolgárság által fiaiknak szánt jövőtervnek, ezért a családok gyakran minden áldozatot vállaltak megvalósításáért még akkor is, ha az érintettek nem tartoztak a diákság krémjéhez.³²

Egyébként az ösztöndíjak különböző fajtáinak elosztásánál pontosabban lehet értékelni az egyes dotációk etnikai-felekezeti megkötöttségét. Az állami ösztöndíjakat oktrojálták láthatólag a legkiegyensúlyozottabban, bár ezekből a „magyar” vallások hívei (reformátusok és unitáriusok) bőven a diáknépességben elfoglalt arányaik feletti mértékben részesültek és a görög rítusúak sokkal

³¹ L. Cornel Sigmirean, *Fundatia „Gojdu”*, i.m. 210.

³² Az érettségizettek szakmai választásairól rendelkezésre álló felvételi eredményekben talán ezért találni azt, hogy a zsidó diákságban az érettségi jegytől függetlenül egyformán sokan (24%) készülnek orvosi karra, ezekre a „nehéz” tanulmányokra, ahova a többi diák már eleve ritkábban jelentkezett (felekezetektől függően csak 7- 8%), illetve éppen annál gyakrabban ment, minél jobb minősítéssel érettségizett. Lásd *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i.m. 204.

ritkábban, de jutott belőlük elég sok zsidóknak is, majdnem a diákságban lévő részarányuk szintjén. A kevés német nevű alapító ösztöndíjából, amelyet inkább katolikusok és evangélikusok nyertek el, zsidó diákok szintén viszonylag arányosan részesültek. A magyar nevű alapítványoktól származóknál már markáns részrehajlást lehet tapasztalni a római és görög katolikusok és a reformátusok irányában. Ilyen zsidóknak vagy görög ortodoxoknak csak kivételesen jutott. Végül a Naszód-i (volt határőrvidéki) görög katolikus alapítvány kedvezettjei (valamint a Balázsfalva-i, Lugos-i stb. szintén uniátus alapítványoké) majdnem kizárólag (több mint három-negyed részükben) saját vallásúak voltak, a sokfajta többi román alapítványé (köztük a legfontosabbak a nagyszebeni ortodox egyházéi és a Gojdu-féle) hasonlóan magas arányban ortodoxok.³³ A görög rítusú diákoknak szánt ösztöndíjak elég nagy száma (az összes 29%-a) talán kedvezőtlenül érinthette a román vagy szerb kérvényezők elbírálását az állami és más magyar és német alapítványok dotációinak megítélésénél. Ez kevésbé játszhatott szerepet az összes közel harmadát kitevő katonai orvosi ösztöndíj szétosztásánál. Itt azonban valószínűleg a kérvényezők megoszlása mutatott fel felekezeti egyenlőtlenségeket a magyar és a nemzetállammal (s ennek hadseregével) azonosuló nem magyar miliók javára. Románok vagy szerbek alig, de még zsidó diákok is csak elég ritkán szándékoztak a honvédségi pályán keresni a boldogulásukat. Az előbbieket bizonyosan elsősorban politikai megfontolásból, a magyar állam apparátusától való elhatárolódás szándékától vezetve. Az utóbbiak inkább azért, mert szokásrendjüktől, történelmi tapasztalataiktól idegen volt a katonáskodás szemben a szabadpiaci pályával, amelyen mindig is nagy számban működtek zsidó orvosok.

Az ösztöndíjak szétosztásának másféle, rejtett szociológiai dimenzióira vet fényt utolsó táblázatunk. Ezek ismét csak arra mutatnak rá, hogy az iskolai és társadalmi kiválasztási folyamatok legeslegvégén is – amelyek egy fiatalok népe parányi töredékét ebben a korban az érettségihez és az egyetemi tanulmányok küszöbéig eljuttatta – még mindig működtek a legalapvetőbb származási, családi, környezeti meghatározók hatásmechanizmusai. A jelen összefüggésben, az ösztöndíjak megszerzésének, illetve szétosztásának feltételeit illetően, persze a háttér-meghatározóknak találkozniuk kellett az ösztöndíjat megítélő intézmények gyakran

³³ Cornel Sigmirean, *Fonds et fondations...* i.m. 190–193.

kifejezetten politikai preferenciákon alapuló szelekciós gyakorlatával. Más szóval ösztöndíjat nem (csak és nem feltétlenül) az kapott, akinek anyagilag szüksége volt erre és aki ilyenről tudott, ezért ilyet kért, hanem az, akinek nemzetiségi vagy osztályprofilja megfelelt az intézmények nemegyszer az alapító okiratokban is rögzített elvárásainak.

8. táblázat: A kolozsvári ösztöndíjas orvosok arányai szüleik foglalkozása és felekezetük összevont kategóriái szerint (%)

	Ösztöndíj fajták			Összes hallgató	Ösztöndíjas diákok ³⁴
	Általános ³⁵	Román ³⁶	Katonaorvosi		
<i>Római katolikus</i>					
Alsó	4,5	-	2,7	2,2	20,0
Polgár	5,1	0,8	3,4	6,5	8,0
Értelmiség	8,5	1,5	7,5	7,3	13,6
Közhivatal	14,8		13,0	10,4	18,9
<i>Protestáns</i>					
Alsó	5,1	-	8,2	4,4	17,6
Polgár	9,1	0,8	8,9	8,3	13,3
Értelmiség	6,3	-	11,0	8,9	11,2
Közhivatal	16,5	3,1	23,3	14,6	17,0
<i>Görög rítusú</i>					
Alsó	1,1	36,6	2,1	4,4	44,2
Polgár	1,7	5,3	2,1	2,2	21,3
Értelmiség	2,8	5,3	6,1	1,5	29,3
Közhivatal	12,5	45,8	13,7	9,5	39,7
<i>Zsidó</i>					
Alsó	1,1	-	-	1,7	4,3
Polgár	5,7	0,8	3,4	13,0	4,5
Értelmiség	2,2	-	0,7	4,1	4,5
Közhivatal	2,8	-	-	2,2	8,5
Összesen	100	100	100	100	16,7
Fő	176	131	146	2712	

³⁴ Az egyes felekezeti és rétegg kategóriákon belül.

³⁵ Állami, német és magyar nevű alapítások.

³⁶ A naszódai görög katolikus és más görög keleti és katolikus román alapítványok.

Ha elmélyedünk a 8. táblázat részleteiben, jól láthatunk kétfajta fontos összefüggést az ösztöndíjak megítélésének erősen „osztályfüggő” jellegéről és a támogatási rendszer három itteni típusának eltérő elosztási rendszeréről. A táblázat utolsó oszlopának százalécai a különböző felekezeti és rétegek kategóriákhöz tartozó diákok ösztöndíjjal való ellátottságának általános gyakoriságát fejezik ki. Ezek megerősítik a fentebbi megállapításokat az elosztás felekezetsajátos egyenlőtlenségeiről, de kiviláglanak a társadalmi eredetből fakadó egyenlőtlenségek is. Minden felekezeti aggregátumban az „alsó” rétegek és a köztisztviselők (köztük a papok és a tanítók) gyerekei jutottak a legtöbb eséllyel ösztöndíjhoz. A szabály alól az amúgy is elenyésző arányú zsidó ösztöndíjasok képeztek részleges kivételt, amennyiben náluk csak a kisszámú köztisztviselő fiai nyertek a többenél majdnem kétszer kevésbé ritkán támogatást. A réteg szerinti arányeltérések mindenesetre majdnem olyan drasztikusak, mint a felekezetek közöttiek. Mind a katolikus, mind a görög rítusú „polgári” háttérű orvosok kevesebb mint fele arányban élveztek támogatást mint „alsó” osztálybeli vagy köztisztviselői háttérű hittársaik. A szabadértelmiségi eredetűek is feltűnően ritkán, de a „polgároknál” azért valamivel gyakrabban voltak a kedvezményezettek között. Ha az „alsó” rétegek érettségizettjeinek ellátása szociális szempontból lehetett indokolt („vagyontalanság” „szegénység” miatt), a tisztviselők leszármazottjainak viszonylagosan privilegizált kezelése már a középosztályi kapcsolatháló működésére utal (hiszen az alapítványok intézőbizottságaiban is „hivatalnokok”, nemegyszer egyenesen köztisztviselők – papok, tanárok, bírák – ültek). Továbbá arra is utal, hogy egyes alapítványok kifejezetten ennek a tisztviselő rétegnek (például a papok vagy tanítók gyermekeinek) tartották fenn a támogatásaikat.

Ezek a különbségek maguk is erősen változtak ösztöndíjtípusok szerint. A 8. táblázat három ösztöndíj-kategóriájának megoszlását a diákoknak a negyedik oszlopban jelzett összmegoszlásával összevetve lehet értékelni. Ha az összehasonlításban az ösztöndíjasok ritkábbak, mint az összes diák között, az érintett társadalmi kategória alulképviseltségéről, ellenkező esetben felülképviseltségéről van szó.

A nem román „általános” (azaz magyar vagy német nevűek által alapított) ösztöndíjak kezdeményezettjei között az „alsó” rétegek

csak a katolikusoknál és a protestánsoknál vannak kissé felülképviseelve, a köztisztviselők gyermekei viszont mindenütt. Ez még a zsidó és a görög rítusú hallgatókra is érvényes, akik az ilyen típusú ösztöndíjakban általában ritkán részesültek. Úgy tűnik tehát, hogy itt az ösztöndíjak megítélésének legfontosabb rendezőelve a középosztályi nexusok és osztályszolidaritás volt. Ezt a gyakorlatot az állami szervek is támogatták, nemegyszer arra hivatkozva, hogy a köztisztviselőket (különösen alacsony szinten – pl. a tanítókat) nem fizetik képzettségüknek, értelmiségi hivatásuknak és középosztályi státusuknak megfelelően. A gyerekeiknek adományozott ösztöndíj így valóságos kiegészítő juttatásnak volt felfogható, amely „kijárt” az érdekelteknek, nem beszélve arról, hogy a magyar nemzetállam hivatalnokainak támogatása a „nemzetfenntartó” elemek erősítését is szolgálta. (Ez persze a görög egyházaknak a táblázatban ebbe a hivatalnok kategóriába sorolt papjaira nemigen vonatkozott.)

A katonaoorvosi ösztöndíjak megítélése kissé hasonlóképpen történt, azzal az eltéréssel, hogy ezek megszerzésénél a keresztény felekezetekben a szabadértelmiségi, sőt a protestánsoknál és a görög felekezetűeknél még a „polgári” háttérű diákok is valamelyest túl voltak képviselve.

Végül a román ösztöndíjakon a 8. táblázat szerint is a görög uniátus és ortodox hallgatóság osztozott, mégpedig úgy, hogy ezeknek minden társadalmi rétege túl volt képviselve: legerősebben (kilencszeresen) az „alsóbb” kategória, legszerényebben (alig két és félszeresen) a „polgári” eredetű diákok.

* * *

Elemzéseink egyértelműs fontos tanulsága csak megerősíteni tudja azt a belátást, hogy a honi értelmiség történelmi kialakulásának legfontosabb meghatározói között nem lehet elhanyagolni – mint ahogy ezt történetírásunk a legutóbbi időkig messzemenően gyakorolta – a vallási és az etnikai eredet vagy háttér tényezőit. Az persze jogos (de másutt tárgyalandó) módszertani aggályokat vethet fel, hogy ezek a tényezők mennyire objektíválhatók az itt használt empirikus jelzésekkel (a családnév nemzeti jellege mint a nemzetiségi háttér mutatója, vagy az anyakönyvi felekezet – a vallásosságra vonatkozó adatok és az esetleges vallásváltások ismerete nélkül). Az is kérdéses lehet, hogy mennyire ‘függetlenek’ ezek a statisztikai változók, azaz mennyire határolhatók el a regionális eredet (pl. a

‘törzsökösség’, a helyi társadalmi beágyazottság és kapcsolatháló), a család gazdasági-társadalmi helyzete (apa foglalkozása, vagyon, nemesi státus), valamint a szintén családirag felhalmozott (vagy hiányolt) műveltségi tőke hatástényezőitől. Mindezekre a kérdésekre további kutatásokban kell keresni a választ.

Karády Viktor

A diplomás értelmiség 'népi' rekrutációjának alakulása 1945 előtt és után

A¹ Horthy-korszak nyilvános vitáinak egyik fontos tárgyát képezte a művelt középosztály helyzete a Trianon után összezsugorodott, de ugyanakkor soknyelvűből dominánsan magyar nyelvűvé vált országban. Ennek kapcsán az uralkodó közvéleményben, azaz mind a mindennapi, mind a szakosított médiák nyilvánosságában egyéb rendszeresen felbukkanó toposzok mellett – ilyen volt a 'zsidókérdés' és a 'svábkérdés', az értelmiségi 'túltermelés' és munkanélküliség, a dzsentrimentalitás továbbélése, az értelmiség megosztottsága alkalmazotti és szabadpályás státus vagy az állami és a magánszektorhoz való tartozás szerint, a keresztény kurzus 'urbánus' és a 'népies' ellenzéke által felállított társadalomtervek és politikai prioritások konfliktusa, az Edei-féle 'kettős társadalomstruktúra' előzetes tematizálásai – egyre nagyobb súllyal szerepelt az értelmiség megújulásának témája. Ezen a téren a forradalmak utáni évek publicisztikájában a zsidó 'túlsúly' problémája nyert különös szerepet, s ezt a régi rendszer végéig napirenden tartotta az 1920 őszen bevezetett s 1928-ban csak formálisan enyhített egyetemi *numerus clausus* törvény, a formálódó vagy berendezkedett keresztény középosztály antiszemita mozgalmi ('ébredők', zsidóverések) majd később 1938-tól kezdve a 'zsidótörvényekkel' hivatalossá váló politikai fasizálódás folyamata. A gazdasági krízis utáni években azonban erőre kapott a 'megújulás' igényének egy másik megfogalmazása, melyben a kulcsszerepet a 'népi' származású középosztályi elemek ritkasága, az értelmiség felé irányuló alulról

¹ A kutatásban felhasználtam az Európai Kutatási Tanács (European Research Council) által támogatott ELITES08 projekt eredményeit. A szöveg korábbi megjelenése : „A 'demokratizálódás' kérdése az értelmiség újtermelésében 1945 előtt és után a beiskolázási statisztikák tanúsága szerint“, /The problem of 'democratization' in the reproduction of the intelligentsia before and after 1945/, in *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*, /Memorial volume to honor the 80th anniversary of Zsuzsa L. Nagy/, Debrecen, 2010, 123-134

jövő mobilitás gyengesége alkotta. Ennek a problematikának baloldali, klasszikus megfogalmazását nyújtotta a rövid, tragikus életű Földes Ferenc ismert könyve, *A munkásság és a parasztság iskoláztatása Magyarországon*, de a korabeli jobboldalon, sőt a rendszert szélsőjobbról bíráló körökben is felhánytorgatták a magyar iskolarendszer rekrutációjának erősen antidemokratikus jellegét.

A jelen tanulmánynak nem célja ezeknek az ideológiai, politikai indíttatású, de nem ritkán a korabeli társadalomtudományok nyelvén is megfogalmazott vitákról beszámolni. Ellenkezőleg, kizárólag a vitáknak tápot adó társadalomtörténeti valóságot kísérem itt meg görcső alá venni, amennyiben megpróbálom – mintegy Földes Ferenc könyvének folytatása és részben újraértelmezése gyanánt – a korabeli beiskolázási adatok segítségével bemutatni, hogyan alakultak ki és át az „utak felfelé”, az ’alulról jövő’ vagy ’népi’ iskolai mobilitás a világháborúk között a régi rendszer végén és az 1945-ös rendszerváltás első, a kommunista hatalom megszilárdulásáig ívelő éveiben.

Ezt a fejtegetést néhány elengedhetetlen technikai megjegyzéssel kell bevezetni a forrásokra, illetve a ’népi elemekre’ alkalmazható fogalmakra vonatkozólag.

A honi iskolázás már korán átvette a Habsburg Monarchia egészét érintő ’iskolai rendszerépítésnek’ („szisztematizálás”) az 1849-es általános iskolareformmal megvalósított főbb elemeit, többek között azt a minket itt közvetlenül érdeklő kötelezettséget, hogy az oktató intézmények beiratkozott közönségükről különböző anyakönyvek formájában évről évre többé kevésbé egységes nyilvántartást vezessenek, sőt azt is, hogy ezeknek összesített statisztikai eredményeit a nyilvánosság elé is bocsássák. Így alakult ki az iskolai intézmények publikumát bemutató statisztikai publikációk gyakorlata az iskolai évkönyvekben (melyeket a középiskolák a háborús évek kivételével rendszeresen kiadtak 1946/47-ig, néha még azután is) és az állami illetve fővárosi statisztikai kiadványokban kezdve a Vallás és Közoktatási Miniszter 1870-1895 közötti éves jelentéseivel, 1893 óta a statisztikai évkönyvekkel és más szakosított kiadványokkal). Ezek a publikus források rendre tartalmaztak összesítéseket a diákság anyanyelvéről vagy deklarált ’fő’ nyelvéről, vallásáról, életkoráról, származási vagy lakhelyéről és a szülők foglalkozásáról. Hangsúlyozni kell, hogy bár ez az adatszolgáltatás osztrák, illetve ezen keresztül eredetileg porosz mintát követett, minőségileg, igényessége és részletezettsége szempontjából a honi

iskolastatisztikák már korán meghaladták külhoni modelljeiket. A 20. század elejétől a kommunista hatalomátvételig bezárólag a magyar iskolahálózatról biztos állítható, hogy valószínűleg egész Európában páratlan minőségű információkat produkált képzettjeiről. Különösen áll ez a diákság társadalmi kiválasztására vonatkozó adatokra – ilyen volt az anya- vagy főnyelvvél azonosított nemzetiség, a felekezet és a „szülők társadalmi állása vagy foglalkozása” - melyeket a iskolázást felügyelő minisztérium rendszeresen finomított, pontosított és egységesen aggregált formában tett közzé.

Mégis, a számunkra hasznos adatközlések a diákok „társadalmi származásáról”, bármily raffináltnak tűnő kategorizálás eredményeit is mutatják, több szempontból csak fenntartásokkal, vagy legalább is megfelelő minősítések árán használhatók. Az 'szülők foglalkozására' vonatkozó információk, melyeket a beiratkozáskor a szülőktől vagy a diákoktól begyűjtöttek, értelemszerűen elsősorban az érintettek öndefinícióján, önbecslésén alapulnak, melyeket az ügykezelő tanár vagy iskolaigazgató saját belátása szerint helyez el a számára előírt kategóriarendszerben. Az önbecsléssel a tapasztalat szerint egyrészt gyakran 'felfelé' értékelődik az osztályhelyzet, másrészt s általánosabban elmosódhatnak azok a különbségek, melyek a társadalomtörténeti elemzésben kulcsfontosságúnak tekinthetők. Az előbbire példa a proletársorsú kézműves (ön)besorolása az 'önálló iparos' kategóriába, mely elkülöníti őt a munkássághoz tartozóktól, vagy a háztáji kerttel rendelkező törpebirtokos napszámos bekerülése a 'kisbirtokosok' közé. A másodikra tipikus példa a 'hivatalnok' megjelölés, melyben eltűnik a régi rendszerben perdöntő eltérés a közalkalmazott és magánalkalmazott értelmiségi vagy más középosztályi elemek társadalmi státusza között. Ezen túl, az ilyen besorolások hitelességét természetesen lehetetlen ellenőrizni, amellet, hogy az alkalmazott mégoly pontosan meghatározott kategóriák is egy sor más, a tényleges réteghelyzetet alapvetően módosító különbségeket és egyenlőtlenségeket takarnak, például a vagyonosság, a jövedelmi szint, a lakóhelyi környezet, a lakásviszonyok, a rendi (nemes, honorácior, stb.) vagy kvázi-rendi háttér (vallás, etnikum) szempontjaiból. Ezekre nézve több változót egyszerre felmutató, kombinált jelzések a publikált statisztikákban csak kivételesen állnak rendelkezésre.²

² Közülük kiemelkedik Laky Dezső, *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930*, (Budapest, 1931, 28-29), mely az egyetemi diákság

Ráadásul a központi adminisztráció rendszeresen változtatta a diákság rétegszerkezetének megragadására előírt kategóriák rendszerét. A 20. században ez utóbbi legalább négy nagyobb átalakítást szenvedett el, ami az adott bizonytalanságok mellett még külön megnehezíti az fejlődés irányainak idősoros értelmezését. Tudatában kell tehát lenni annak, hogy az iskolai adminisztrációk objektívnak vélhető és sok szempontból átgondoltan szerkesztett rétegbeosztásai csak megközelítőleges képet nyújthatnak a diákság társadalmi kiválasztásának alakulásáról az időben.

Ennélfogva elemi módszertani óvatosság diktálja azt, hogy elemzéseinkben csak a legnagyobb időbeli eltérésekre és a legfontosabbnak számító kategoriális eltérésekre koncentráljunk, míg az adatolt kisebb változásokat illetően fenntartsuk a kódolási, besorolási bizonytalanságokhoz kötött kétségek vélelmét.

Ami kutatásunk időhatárait illeti, azért maradtam a Horthy-korszak utolsó és az 1945 utáni rendszerváltás első éveinek jelzéseinél, mert ezekre nézve találtam meg a leginkább összefüggő adatokat. Csábító lett volna visszanyúlni az 1919 előtti évtizedekre, melyekre nézve már jó minőségű információkkal rendelkezünk, de ezek egy sokkal nagyobb és egészen más szerkezetű – többek között soknemzetiségű – társadalomra utalnak. Igaz ugyan, hogy a hasznos források még a világháborúk közötti évtizedekben sem állnak minden évre az összes elitképzésben résztvevő intézményre rendelkezésre. Az 1942/43 és 1945/46 közötti évekre egyáltalán nincs országos adat, míg Budapestre ez a hiány 1943/44-re és 1944/45-re szorítkozik. A hiányzó évek természetesen a bécsi döntésekkel 1939 óta megnagyobbodott országrészekre vonatkoznak s ez a jelentős terület-változást az adatok értelmezésénél gondolatban számba kell venni. Most folyó kutatásaink azonban remélhetőleg ezeket a hiányokat részben fel fogják számolni és lehetőséget adnak, hogy az érintett diákság társadalmi kiválasztásának folyamatait egyebütt el nem érhető regionális metszetekben világítsák meg. Az ilyen típusú, a lakóhelyi (rezidenciális) környezethez kapcsolódó trendeket azonban máris lehetne a releváns budapesti vagy más nagyvárosi adatokon keresztül vizsgálni, ahol is az idősorban elhelyezkedő adatok 1939 előtt és után nagyjából (sokkal inkább, mint országos megfelelőik) azonos

különböző kategóriáinak társadalmi rétegezettségét a szülők foglalkozása szerint többek között felekezeti csoportonként tárgyalja.

bázisnépessegre vonatkoznak. Helyhiány miatt az ilyen megközelítéstől itt el kell tekintenem.

Tekintve, hogy témánk központi kérdése a 'népi' tömegek részvétele az elithez vezető iskolázásban, még - szintén előzetesen - tisztázásra szorul egyrészt az 'elitképzés' intézményeinek fogalma, másrészt azoknak a 'népi' kategóriáknak pragmatikus meghatározása, melyeket adatainkban a 'népi származású' diákságra nézve elkülönítünk.

Intézményesen az elitképzésben résztvevőknek vettük mindazon képzési fórumok diákságát, melyek felsőfokú végzettséghez vezettek. Közéjük tartoztak értelemszerűen az egyetemek, jogakadémiák és egyéb szakfőiskolák, melyeknél a beiratkozás feltétele az érettségi volt. De ide soroltuk az érettségit nyújtó középiskolákat és – esetenként - azokat az alsóbb középiskolákat is (tanítóképző, polgári iskola), melyekből különbözeti vizsgával át lehetett kerülni az elitképzés klasszikus pályáira is. Ez azért tűnt fontosnak, mert jól érvelhető munkahipotézis szerint a 'népi' eredetű iskolai mobilitás először a szerényebb szintű képzési utakon jelentkezhetett s csak később indulhatott meg – részben ez előbbieik közvetítésével – a közvetlen, hagyományos iskolai mobilitási csatornák gyakoribb kihasználása.

A 'népiség' fogalmának meghatározása kutatásunkban szigorúan a meglévő adatforrásokban alkalmazott kategóriákhoz kötődik. 'Népinek' minősítettem minden olyan statisztikai aggregátumot a felhasználható adatsorokban a diákság társadalmi kiválasztására nézve, amelyek gyengének minősíthetők a társadalmi ranggal vagy a gazdasági és szellemi tőkével való ellátottság szintje szerint. Gyakorlatilag ezek közé kétfajta csoportot lehetett besorolni. Egyrészt a korabeli összes aktív népesség közel felét meghaladó tömegű agrárnépesség³ közismerten legnincstelenebb kategóriáit – a kis- és törpebirtokosokat valamint a gazdasági munkásokat, napszámosokat és cselédeket⁴ -, másrészt a hivatalosan nem tulajdonosként aktív vagy hivatalnoki minőségben tevékeny

³ A népszámlálások szerint 1930-ban az aktív népesség 50,8 %-a és 1941-ben is még 48 %-a az 'östermelésben' tevékenykedett. (L. és *Magyar statisztikai közlemények* 86, 55* és *Magyar statisztikai évkönyv* 1943-46, 21.)

⁴ A 10 hold alatti birtokosok és bérlők az aktív népesség 12,7 %-át és a mezőgazdasági munkáskategóriák további 16,6 %-át tették ki 1941-ben. L. *Magyar statisztikai évkönyv* 1943-46, 22-24.

'segédszemélyzetet' az iparban, bányászatban és kohászatban⁵, a kereskedelem és a hitel szektorában⁶, a közlekedésben⁷ és a közhivatalokban és szabadpályákon⁸ alkalmazottak között. Az utóbbiak közé tartoztak a személyes szolgálatot végzők⁹, az altisztek illetve a fegyveres erők tiszthelyettesei és más személyzete¹⁰. Ezeket még a 'külön meg nem nevezett napszámosok'¹¹ kategóriája egészítette ki. Összesítve, a vizsgált 'népi' rétegek a korabeli honi társadalom abszolút többségét, az aktív lakosságnak legalább kerek 60 %-át képviselték. Valamivel talán többet is, azaz az össznépességnek közel két-harmadát, ha az inaktívakat is számba vesszük - de ez már nehezen számszerűsíthető -, tekintettel az 'alsóbb' néprétegeknek ekkor még nem ritkán a többinél magasabb születésszámára. Különösen így van ez, amennyiben – mint az itt bemutatott számításokban – elhanyagoljuk a társadalmi háttérük után nem definiálható csoportokat, az árvákat, a foglalkozás nélkülieket és az 'egyéb' kategóriához tartozókat, amivel valamelyest mechanikusan megemelkednek a jól meghatározott kategóriák népességének számarányai.

A fenti számokat fejben tartva máris felmérhetjük az 1. táblázat adatai alapján a középszínű képzés rekrutációjában megnyilvánuló alapvető társadalmi egyenlőtlenségeket.

Itt is, akárcsak a többi táblázatban, az 'alsó' társadalmi rétegek közé a következő a forrásokban felbukkanó (de nem egységesen szereplő) kategóriákat soroltuk : kisbirtokos, kisbérllő, egyéb földműves, mezőgazdasági napszámos, munkás és cseléd, ipari, kereskedelmi és közhivatali v. értelmiségi segédszemélyzet, altiszt és szolgál, tiszthelyettes, külön meg nem nevezett napszámos, házicseléd.

⁵ Az aktív össznépesség 18,4 %-a 1941-ben. L. *Magyar statisztikai évkönyv* 1943-46, 22.

⁶ Az aktív népesség 1,8 %-a 1941-ben. L. uo.

⁷ Az aktív népesség 2,3 %-a 1941-ben. L. uo.

⁸ Az aktív népesség 1,5 %-a 1941-ben. L. uo.

⁹ A házicselédék az aktív népesség 3,5 %-át képezték 1941-ben. L. uo.

¹⁰ Ezek számaránya 1941-ben 2,6 % volt az aktív népességben. L. uo.

¹¹ 1941-ben az aktív népesség 0,95 %-a. L. uo.

1. táblázat

Az 'alsóbb' társadalmi-foglalkozási kategóriákból* származó diákok %-ának alakulása a magyarországi középiskolákban (1925/6-1948/9)¹²

	Polgári iskolák	Tanítóképzők	Lány középiskolák	Felső kereskedelmik	Összes klasszikus középiskola ¹³
1925-26	40,9	24,1	7,6	37,4	20
1930-31	50,0	24,1	6,9	27,6	22,2
1937-38	51,8	25,1	7,5	31,1	18,5
1941-42	58,5	26,7	11,7 ¹⁴	36,7	25,3
1948-49	-	28,6	-	39,5	24,4

Az 1945-ben megszüntetésre kerülő négyosztályos polgári iskolák társadalmi szelekciója volt az egyetlen az egész tárgyalt korszak alatt, amelyben az alsóbb néprétegek viszonylag magas arányban, a régi rendszer végén már majdnem össznépszerűségi súlyuk szerint képviseltették magukat. De ez az iskolatípus tipikus zsákutcát jelentett az elitképzés szempontjából, hiszen elvégzése után csak bonyolult különbözeti pótvizsgák letevése árán lehetett átkerülni főiskolára vezető iskolai pályára. Az 1925/6-os tanévben például a végzős tanulók kicsiny töredéke – 4,1 %-a – tervezte csak, hogy középiskolában tanul tovább, míg a fiúk túlnyomó többsége (55 %-a) kereső pályára lépett és a lányok közel két-ötöde (39 %-a) egyszerűen 'otthon maradt'.¹⁵ 1932/3-ban a középiskolában tanulni szándékozók aránya már csak 3 %-nyi volt.¹⁶ Ugyanakkor az 1868-as népoktatási törvénnyel megalapított polgári iskolák az ország legdinamikusabban fejlődő és messze legnagyobb képzési intézményhálózatát alkották. Ezért is voltak, többek között, legjobban elérhetők a népi rétegek fiai és főképp lányai számára (mely utóbbiak az 1919 utáni években mindig többségben voltak). Már a korabeli társadalomstatistikusok is kiemelték, hogy az 'alulról' indulók arányszáma a háborúk közötti

¹² Forrás : *Magyar statisztikai évkönyvek*. A számítások itt is, akárcsak a további táblázatokban az 'ismeretlen', 'egyéb' és 'árvaházi' kategóriák kihagyásával készültek.

¹³ Melyek egyetemi tanulmányokra feljogosító érettségit adtak. Ezek voltak az időben változó számszerű arányban a gimnáziumok és a reáliskolák.

¹⁴ Lánygimnáziumok.

¹⁵ L. Asztalos József, „Polgári iskoláink az 1925/26-os évben”, *Magyar statisztikai szemle*, 1927, 940.

¹⁶ Jánki Gyula, „A polgári iskolák”, *Magyar statisztikai szemle*, 1934, 1, 27.

években fokozatosan nőtt, mint ahogy ezt táblázatunk is jól mutatja. A 'demokratizálódás' folyamata ezen a szinten tehát egyértelműen tetten érhető, de ez nem az elitbe vezetett jelentősebb népi rétegeket, legfeljebb a 'kisértelmiségnek' a középosztályok alsóbb szegélyén elhelyezkedő pozícióiba, ide azonban egyre többet.

A 'kisértelmiség' legfontosabb kategóriája a tanítóság volt, amelyhez a korabeli középiskolai képzéssel párhuzamos, de ennél alacsonyabb iskolai és társadalmi presztizsű tanítóképzőkön keresztül vezetett az út. Az 1. táblázat tanúsága szerint ezekben azonban már csupán egy-negyednyi kisebbségben lehetett társadalmilag 'alulról' feljutó elemeket találni. A 'népi' származásuk aránya ráadásul az egész vizsgált korban lényegében stagnált vagy csak csekély emelkedést mutatott. Ráadásul ennek a képzési szintnek a befogadó készsége a világháborúk közötti években erős kilengések közepette stagnált, illetve tendenciálisan csökkent. 1921/22-ben még 4103 növendéke volt a tanító- és tanítónőképzőknek¹⁷, 1940/41-ben a máris megnagyobbodott országban csak 3535.¹⁸ A tanítóképzők az elitképzés szempontjából szintén iskolai zsákutcát képeztek, hiszen nem adtak semmiféle érettségit (ellentétben például a felső kereskedelmikkel) s evvel együtt sem iskolai, sem társadalmi képesítést az elitbe jutáshoz.

Érdekesebb képet mutatnak a kereskedelmi középiskolák a tárgyalt szempontból, amennyiben ezeknek közönsége az egész vizsgált korszakban mintegy harmadrészt népi elemekkel töltődött fel, bár itt is számottevő időbeli ingadozásokkal és kilengésekkel. A 'felső kereskedelmik' ugyan jórészt szintén iskolai zsákutcát képviseltek, hiszen csak igen kevés főiskola végzéséhez (ilyenek voltak a kereskedelmi és gazdasági akadémiák) nyújtottak továbbképzési jogosítványt. Mégis, az általuk kibocsátott érettségi bizonyítvány már elnevezése folytán is biztosított a társadalmi térben egyfajta szerény de mégis 'úri' státuszt s a férfi végzetteknek ennek megfelelő katonai ('önkéntesség' és tartalékos tiszti rang) és a középosztályi érvényesüléshez fontos szimbolikus jogosítványokat (mint a párbaj- és szalonképeség). A 'népi' elemek részvétele ebben a középiskolai képzésben tehát mindenképp felfelé induló mobilitást jelentett, de az időben hosszú távon is korlátozott mértékben. Az 'alulról' jövők arányai nem nőttek számottevően és a képzési forma expanziója is

¹⁷ L. *Magyar statisztikai évkönyv* 1919-1922, 180.

¹⁸ L. *Magyar statisztikai évkönyv* 1941, 182.

korlátozott maradt. 1920/21-ben 2.084 tanuló nyert kereskedelmi érettségit¹⁹, 1929/30-ban 2.181²⁰ és 1938/39-ben is csak 2.589.²¹

Látható az 1. táblázatban, hogy egészen más volt a helyzet az egyetemi felvételt biztosító érettségit nyújtó intézményekben, a hagyományos középiskolákban, melyek között a vizsgált korban még majdnem végig elkülönültek a lány és a fiú középiskolák.

A lányiskolákban hosszú ideig minimális volt a 'népi' elemek részvétele. Ez csak az ország területgyarapodásának éveiben haladta meg az összes diáklány tizedét. A korábban fiúknak fenntartott, de már a Horthy-korszakban egységesített, egyetemre vezető középiskolák közönségében, melyben a fiúkkal együtt egyre több lány is szerepelt, jóval kevésbé látványos demokratizálódási trendet lehet csak azonosítani. A világháborúk között a 'népi' elemekből jövők részaránya az összes diák egy ötöde körül ingadozott, majd a megnagyobbodott országban szignifikáns (mintegy ötöd résznyi) emelkedésnek indult, de ezt az összességében egy negyedes számarányt a kommunista hatalomátvétel utáni évben sem haladta meg. Ezen a valóban az elitbe vivő képzési szinten tehát ténylegesen kimutatható egy emelkedő irány a régi rendszer végén, de csak igen korlátozott mértékben s horderővel, mivel a klasszikus középiskolai oktatás közönségének expanziója is mérsékelt maradt. 1921/22-ben az érettségit adó középiskolákban 56.005²² tanuló tett osztályvizsgát, 1936/37-ben 69.770.²³ 1946/7-ben az egységes de már csak négy osztályos gimnáziumokban ugyan csak 51.217 diákot mutattak ki,²⁴ de ebből kimaradtak az 1945-ben kialakított általános iskolai hálózat felsőbb osztályos – azelőtt már gimnazistának számító – diákjai. Itt tehát nemigen lehet pontosabb becsléshez jutni a középiskolák társadalmi promóciós szerepének alakulásáról az 1945 utáni években anélkül, hogy adataink lennének az általános iskolák felsőbb négy osztályainak létszámáról.

Mindenesetre megállapítható az 1. táblázat adataiból, hogy jelentősebb, de még áttörésnek nem minősíthető elmozdulás a 'demokratizálódás' irányában a hosszú iskolai pályát előkészítő

¹⁹ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 216.

²⁰ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 232.

²¹ L. *Magyar statisztikai évkönyv* 1939, 188.

²² *Magyar statisztikai évkönyv* 1919-1922, 185.

²³ *Magyar statisztikai évkönyv* 1937, 302.

²⁴ L. Doroszlói Gyula adatait, *Magyar statisztikai szemle*, 1947/48, 9-10. szám, 355.

középiskolákban csak a II. Világháború alatti és utáni években figyelhető meg. Ennek értelmezése azért nehéz, mert az idevágó jelzések nem azonos diáknépességre vonatkoznak a háború előtt végbemenő átmeneti területnövekedések következtében. Minden egyéb tényező mellett fel lehet tételezni, hogy a 'népi' eredetű diákságnak a korábinál mintegy ötödével gyakoribb megjelenése a gimnáziumok padjain annak is betudható, hogy a visszatért területek alsóbb rétegeinek beiskolázási esélyei jobbak voltak a honiakéinál. Ezt a feltevést megerősíteni látszik az a tény, hogy az ismét csak a trianoni területre vonatkozó első háború utáni év megfelelő jelzése a háborús évek 'népi' átlagától valamelyest elmarad. Igaz, hogy ez a különbség az 1940-es és az 1945/6-os év 'népi' reprezentációja között a klasszikus középiskolákban annak is betudható, hogy az utolsó év száma csak a négy felső gimnáziumi osztályra vonatkozik, míg a háborús években még a nyolcosztályos intézmények diákságára. Márpedig kézenfekvő munkahipotézis, hogy az új 'népi' iskolai közönség a többinél gyengébben volt felkészülve arra, hogy megfeleljen a gimnáziumi oktatás követelményeinek. Így magasabb lemorzsolódási hányadost mutatott fel, aminek következtében már eleve ritkábban jutott el a felsőbb tagozatba és az érettségihez.

A 2. táblázatban a vizsgált jelenségkötegünk legfelsőbb szintjét figyelhetjük meg az egyetemi és főiskolai diákság különböző fontosabb kategóriáinak idevágó adataiban.

A világháborúk közötti években a felsőoktatás intézményei között jelentős eltéréseket mutatkoztak, de az intézményeken belül nem vagy alig lehet elmozdulást észlelni a 'demokratizálódás' irányában. Legerősebb az 'alulról' jövő rétegek képviselte a mindenkor hittudományi karokon, akadémiákon és szemináriumban. Ez évszázados és valóságos összeurópai trendnek felel meg. A papképzés már a rendi társadalom bukása előtti korban is nagy mértékben 'alulról' szelektálta kiválasztottjait, jórészt azért, mert a papi (és tanítói) pályák voltak a legkönnyebben elérhetők az anyagi és szellemi tőkével rosszul ellátott rétegek fiai számára. Az egyházak messzemenően finanszírozták az ide vezető tanulmányokat, melyek elvégzése általában nagyfokú ügybuzgóságot, odaadást, elkötelezettséget ('hivatástudatot') de mérsékelt intellektuális teljesítményt követelt. Az összes papjelölt két-ötöde és fele közötti aránnyal nem is figyelhető meg számottevő kilengés a teológiák 'népi' rekrutációjában a vizsgált évtizedekben.

2. Táblázat

Az 'alsóbb' társadalmi-foglalkozási kategóriákból származó diákok %-a magyarországi egyetemeken, egyetemi karokon és főiskolákon (1925/6-1947/8)²⁵

	Budapest Tudom. egyet.	Budapest Műegyetem	Debrecen tud. egyetem	Szeged tud. egyetem	Pécs tud. egyetem	Összes orvosi kar	Összes jogi kar és akadémia	Összes bölcsészkar	Összes hittudományi kar és főiskola	Mezőgazdasági akadémiák
1925-26	12	9,7	32	15	16	13	13	13	40,2	13,6
1931-32	13	8,2	28	15	16	14	14	14	42,0	16,6
1937-38	15	8,8	30	16	21	12	17	16	47,7	15,1
1941-42	18	14	32	18	23	15	22	16	44,5	27,6
1947-48	21	28	27	20	23	20	29	21	43,8	47,8 ²⁶

A többi felsőoktatási ágban merőben eltérő helyzetet és fejlődési irányokat találni. Egyikben sem alakult ki a teológiához hasonló méretű 'népi' jelenlét. Kezdetben, az 1930-as évekig, minden szakképzési ágban egységesen csekély – egy heted, egy nyolcadnyi – a 'népi' elemek részvétele. Ez az arány azonban mindenütt megnő a háború előtti vagy alatti években és a rendszerváltás harmadik iskolaévében már a korábbi szintnek a dupláját is megközelítette, sőt jogon és a mezőgazdasági szakon ezt a reprezentációs szintet lényegesen meg is haladta. A 'népi' elemek jelenlétének statisztikai rangsora az 1940-es évektől láthatóan erősen széthúzódik. A legdöntőbb mértékű 'demokratizálódás' a mezőgazdászok körében, utána a jogászoknál és a műegyetemistáknál figyelhető meg. Leglassabban és legkevésbé az orvosi és a bölcsészkarokon történt meg ilyen típusú elmozdulás, amennyiben itt a kommunista fordulat

²⁵ Forrás : a *Magyar statisztikai évkönyvek* adatai.

²⁶ Magyar Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Kar.

évében sem volt több mint egy ötödnyi ’alulról’ induló diák. Ezekben az igen nagy eltérésekben kirajzolódni látszik a többé (bölcész, orvosi) vagy kevésbé (mezőgazdaság, jogi) magas előzetes szellemi tőkebefektetést illetve intellektuális felkészülést kívánó egyetemi szakoknak a mindenfajta családirag felhalmozott tőkefaját nélkülöző értelmiség-jelöltek számára igencsak különböző elérhetőségének logikája. Idevág az is, hogy a műegyetem volt hagyományosan a legpolgárabb (és egyben a leginkább fővárosi vagy nagyvárosi háttérű) diákság törzshelye, amennyiben a mérnöki szakmák ezek legmesszebb egyrészt az ’úri’ középosztályból, másrészt a paraszti miliókból kikerülő diákok szellemi horizontjától. Mégis, könnyen belátható, hogy a műegyetemi karok nyújthatták a rendszerváltás után az egyik legkedvezőbb iskolai felemelkedési csatornát az ’alulról’ (főképp a városi társadalom proletároid rétegeiből) jövő diákoknak, mert az idejutás elsősorban magában az iskolában elsajátítható szellemi kompetenciák megszerzésén múltott s kevésbé a középosztályi családok által az iskolán kívül biztosított források (különóra, szülői ellenőrzés vagy korrepetálás, otthoni könyvtár, stb.) kihasználásán.

Az 1940-es években kibontakozó mobilitási hullámban eléggé egyértelmű ellentét figyelhető meg a fővárosi és a vidéki főiskolák között. Budapesten mindkét egyetemen kezdettől fogva alacsonyabb volt az ’alsó’ elemek számaránya, mint vidéken. Ezek az aránykülönbségek majdnem végig fennmaradtak. A ’legdemokratikusabb’ rekrutációs modellt korszakunkban mindenkor a debreceni egyetem nyújtja, ahol végig közel egy harmadnyi a ’népi’ háttérű diákság aránya, bár ez természetesen ingadozik és – érdekes módon – az 1947/8-as ’fordulat évében’ sem rendül ki a korábbihoz képest felfelé az ’alsóbb’ rétegek részvétele. Debrecen mindenképpen kiemelkedik a többiek között e szempontból. Ehhez talán hozzájárul a helyi református teológiai fakultás viszonylag nagyobb súlya a diákszám szempontjából, összehasonlítva pl. a pesti katolikus teológiával vagy a Pécsi egyetem Sopronba kihelyezett evangélikus teológiai karával. Debrecen követik a pécsi és a szegedi egyetemek, bár ez utóbbiakban nem nyilvánult meg a többihez hasonló erejű mobilitási trend a háború után megfigyelt évben. Ilyet elsősorban a pesti Műegyetem mutatott, ahol 1947/48-ban már jóval magasabb arányban voltak jelen ’népi’ háttérű diákok, mint a többi egyetemeken, kivéve az újonnan alakult Agrártudományi Egyetemen.

Összefoglalva az utóbbiakat, a főiskolákra és egyetemekre is csak az 1940-es években gyűrűzött be egy észrevehető

demokratizálódási trend, bár ez Pécsen már korábban beindult és 1945 után mindenütt lényegesen kiszélesedett. Mindennek ellenére a végleges kommunista hatalomátvétel előtt a néptömegekből induló diákság képviselte igen korlátozott maradt, nem érvén el az érintett rétegek társadalmi képviseltségének harmadát-felét.

2. Táblázat

A kommunista típusú demokratizálódás globális jelzőszámai tanulmányi szintek szerint a 'fordulat éveiben'. A 'népi' származású diákok arányai %-ban (1947/8-1949/50)²⁷

	kisbirtokos, mezőgazdasági munkás apák % ²⁸	nagyipari, bányászati, közlekedési és kisipari munkás apák %	az összes 'népi' származású diák %-a tanulmányi szint szerint	A diákkategóriák nyers számai összesítve
Általános, népiskola 1948/9	31,1	19,0	50,1	1 122 126
Dolgozók közép iskolái 1948/9	9,5	48,5	58,0	10 217
Középiskolák összesen 1948/9	9,4	20,0	29,4	71 780
Gimnázium	6,8	15,4	22,2	36 758

²⁷ Források, ha nincs más jelzés : *Statistikai évkönyv 1949* (Budapest, 1950), 208-213.

²⁸ 1948/49-re 'mezőgazdasági munkás' és 'birtokos vagy bérlő 1-5 holdig'. 1949/50-re az utóbbi 'mezőgazdasági' kategória az 1-10 holdas birtokos vagy bérlő apákra vonatkozik.

	kisbirtokos, mezőgazdasági munkás apák % ²⁹	nagyipari, bányászati, közlekedési és kisipari munkás apák %	az összes 'népi' származású diák %-a tanulmányi szint szerint	A diákkategóriák nyers számai összesítve
Líceum	17,3	18,1	35,4	7 135
Tanítóképző	13,0	15,6	28,6	1 997
Óvónőképző	12,8	27,2	40,0	797
keresked.	9,3	30,2	39,5	15 182
mezőgazd.	19,0	9,2	29,2	3 295
Műszaki	10,0	33,7	43,7	4 165
ipari lány	6,4	24,9	31,3	2 451
Egyetemek, főiskolák 1947/8 ³⁰	13,6	12,9	26,5	26 621
Egyetemek, főiskolák 1948/9	8,0	14,2	22,2	22 645
Egyetemek, főiskolák 1949/50	10,7	24,1	34,8	22 822
I. évfolyam	15,9	36,2	52,1	8 179
II. évfolyam	10,1	20,8	30,8	5 099
III. évfolyam	7,1	17,3	24,4	4 473
IV. évfolyam	7,3	13,5	20,8	3 321
V. évfolyam	5,3	8,4	13,7	1 153

²⁹ 1948/49-re 'mezőgazdasági munkás' és 'birtokos vagy bérlő 1-5 holdig'. 1949/50-re az utóbbi 'mezőgazdasági' kategória az 1-10 holdas birtokos vagy bérlő apákra vonatkozik.

³⁰ Forrás : Magyar statisztikai évkönyv 1947 (Budapest, 1949), 227.

4.táblázat

A kommunista típusú demokratizálódás egyenlőtlenségei az egyetemeken és főiskolákon : a 'népi' származású diákság arányai %-ban szakirányok szerint 1949/50-ben³¹

	Kisbirtokos (1-10 holdig) és mezőgazdasági munkás apák %	nagyipari, bányászati, közlekedési és kisipari munkás apák %	az összes 'népi' származású diák %-a tanulmányi szint szerint	A diákkategóriák nyers számai összesítve
Mérnöki, stb	7,2	31,6	38,8	6 601
mezőgazdasági	21,2	13,1	33,3	1 836
közigazgatási	14,7	38,2	52,9	2 156
Orvosi	8	13,8	21,8	3 463
gyógyszerész	4,2	3,4	7,6	501
Pedagógus	13,4	20,9	34,3	531
Művészeti	5,3	27,1	32,4	1 151
Jogász	6,5	22,9	29,4	2 083
esti tagozatos	7	49,2	56,2	2 471
Hittudományi	14,9	14,9	29,8	1 211

³¹ Forrás : *Statisztikai évkönyv 1949* (Budapest, 1950), 213.

Nagy Péter Tibor

Az egyetemi diplomások a magyar társadalomban 1930-ban és 2000-ben

Sokan elemezték már, hogy a tömegesedés utáni egyetem és a tömegesedés előtti egyetem egyik alapvető különbözősége az egyetemre járó ill. diplomaszerező népesség összetételében van.¹

Ebből következően a régi és új egyetemek társadalmi szerepe is radikálisan különböző

– egyrészt abból a szempontból, hogy mely csoportokból rekrutálja a leendő egyetemistákat ill. diplomásokat az egyetem, másrészt hogy az egyetemi végzettség mely csoportokat jellemez, mennyire „specifikál”-ja maga az egyetemi végzettség az egyes csoportokat, mennyire határozza meg az egyén helyét a társadalomban. Ennek a specifikáló tulajdonságnak a csökkenése a *modern társadalom-leírásban* betöltött szerep radikális átalakulásához is vezet: míg a közelmúltat leíró társadalom-modellekben az „egyetemi végzettségűek rétege” a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer egyik kiválóan megragadható végpontja volt, addig a poszt-humboldti egyetem időszakában az egyetemi végzettség önmagában egyre kevésbé teszi uralkodó helyzetűvé az egyént, s előtérbe kerülnek a Watts-Strogatz féle hálózatos magyarázatok, vagy – Bourdieu-i paradigmában fogalmazva – a kapcsolati tőkével való ellátottság, mint elitképző tényező. (Czakó-Sik, 1995)

A rekrutáció változása több kérdéssel is erős kölcsönhatásrendszerben áll.

1. Azzal, hogy mennyire tekintheti az egyetem a professzorok világával, a tudomány világával azonos *kultúrájának* (kifejezetten kulturális antropológiai értelemben) a diáknépességet. (Kozma, 2004)

2. Azzal, hogy mennyiben számíthat arra, hogy a diáknépesség „öncélúan”, azaz nem munkaerő-piaci megfontolásokból, hanem

¹ A tanulmány sok tekintetben támaszkodik "A humboldti és a post-humboldti egyetem diplomásai a magyar társadalomban" Educatio, 2006. (15. évf.) 4. sz. 703-718. old. c. szövegére. A tanulmány elkészülését az ERC-Elites08 és az OTKA támogatása tette lehetővé

szimbolikus tőke akkumulációs célokból, vagy (másik paradigmában fogalmazva) tisztán *kulturális fogyasztásként* jár egyetemre. (Semjén, 1997, Bourdeiu, 1978)

3. Azzal, hogy az egyetem társadalmi funkciói között mennyire van jelen a *társadalmi mobilitás*, mégpedig többféle értelemben:

a.) jelentheti ez az egész társadalom felfelé mozdulását, s ezzel a hagyományos fizikai munkapozíciók megszűnését, ill. átadását a gépesítésnek vagy a „társadalmon kívüli” vendégmunkásoknak, ill. a szolgáltatás- és termék-importnak; de

b.) jelentheti ez az egyes csoportok felfelé mozdulását is.

4. Azzal, hogy mit jelent az egyetem, mint egyike a *továbbtanulási alternatíváknak*. Európában és Magyarországon az egyetem az egyes nemzedékek szempontjából eltérő mértékben jelentette a továbbtanulás adekvát útját, azaz az egyes korokban különböző – tendenciaszerűen egyre növekvő - mértékben állt rendelkezésre a főiskolai szféra.

5. Azzal, hogy a hagyományosan főiskolai, akadémiai, technikumi (sőt akár középiskolai) szintű képzettségek mennyire válnak – mérsékelt tananyag-növekedéssel – egyetemi diplomává, *mennyire válnak a főiskolák egyetemekké*, s mennyiben járul ez hozzá magának az egyetemi végzettségnek az átértékelődéséhez.

6. Azzal is, hogy a formálisan továbbtanulásra jogosított népességhez képest *mennyire jellemző* az egyetemen való továbbtanulás – s ennek alkérdéseként, hogy ténylegesen „egyetemi irányultságú” intézmények diáknépességének mekkora részét fogadja be az egyetem.

A fenti „bemeneti körülmények” (melyeket maguknak az *egyetemistáknak* a társadalmi jellemzőivel lehet mérni) mellett az egyetem eltérő társadalmi funkcióját jellemzik azok a körülmények is, melyek az *egyetemet végzett* népesség egyes korcsoportjainak különféle társadalmi szektorok közötti megoszlását, s egyéb társadalmi jellemzőit mutatják. Ugyanis: teljesen nyilvánvaló, hogy nemcsak az „egyetemi diplomás” kategóriát – s azzal kapcsolatos társadalmi képzeteket – alakítja át mondjuk „a paraszti családból származók” megjelenése, hanem a „paraszti családból származók” kategóriát – s azzal kapcsolatos társadalmi képzeteket – is átalakítja az egyetemet végzettek megjelenése ebben a csoportban. Nemcsak az „egyetemi diplomás” kategóriát alakítja át, hogy megnövekszik benne a nők aránya, hanem a „nők” társadalmi szerepét is, hogy növekszik körükben a diplomások aránya stb. stb.

Az első összefüggéscsomag kutatásában bőséges szakirodalom áll az olvasó rendelkezésére: támaszkodhat Andorka Rudolf alapvető tanulmányára, mely az egyetemista népességek társadalmi háttérét – elsősorban a szülői foglalkozás olyan átalakításával, mely az 1948 előtti és utáni kategóriákat összehasonlíthatóvá tette – évtizedeken át jellemezte; Karády Viktor elmúlt két évtizedben végzett vizsgálataira, melyek főképpen az 1945 előtti hallgatói népességek felekezeti és etnikai összetételére irányultak; s természetesen a mindenkori kortárs vizsgálatokra, felmérésekre, melyek az egyetemi hallgatóság összetételének kutatására irányultak. (Andorka, 1979, Karády 2000, Ladányi 1990)

A második – hagyományosan inkább elhanyagolt – összefüggéscsomag arra kérdez rá, hogy egyes időpontokban az egyetemi diplomások hogyan oszlanak meg a magyar társadalomban.

Az egyetemi diplomás népesség ágazat, foglalkozás és vezetői beosztás stb. szerinti összetétele önmagában is érdekes adat: ez mutatja meg, hogy a társadalmi rétegződés *egyéb* komponensei által létrehozott hierarchia mennyiben vág egybe, ill. tér el az iskolai rétegződés által létrehozott hierarchiától.

I. Diplomások a társadalmi hierarchiában

Milyen munkakörre készít elő az egyetem?

Történetileg a tömegesedés előtti egyetemen diplomázottak² elsőprő többségét a gazdaság termelő szektoraitól távol találjuk.

² Bármilyen kiváló a régi magyar statisztika, annak adatait nem tudjuk maradéktalanul összehasonlítani egy mai felmérés adataival. A 19. századtól kezdve részletes adataink vannak pl. a mérnökökről, orvosokról, középiskolai tanárokról, bírákról – de a diplomások derékhadát foglalkoztató közigazgatás statisztikájában nem lehet elválasztani a felsőfokú végzettségű és az anélküli tisztviselőket. 1920-tól kezdve vannak adataink a felsőfokú végzettségűekről – de az 1920-as népszámlálás a Trianonnal kapcsolatos óriási köztisztviselői területi mobilitás miatt csak óvatosan használható. Az 1930-as népszámlásnak – szempontunkból – már valóban csak egy hibája van, az hogy nem választja el a főiskolai és egyetemi végzettséget. De ez 1930-ban még nem olyan nagy baj, mert a felsőfokú diplomával rendelkezők elsőprő többsége akkor még egyetemi és nem főiskolai diplomával rendelkezik – ezért napjaink *egyetemi* diplomásokra vonatkozó adatait

1930-ban alig hat százalékuk dolgozott az ország népességének zömét foglalkoztató agrárágazatban, s mintegy tizenhat százalék az iparforgalmi szférában. A felsőfokú diplomával rendelkezőknek 63%-a a közszolgálatok és szabadfoglalkozások ágazatban tevékenykedett, amit gondolatban kiegészíthetünk a négy százaléknyi véderőben foglalkoztatottal és a zömében közszférából (esetleg a MÁV-tól, Beszkárttól) nyugdíjba mentek tíz százalékos tömegével. (Bár éppen szempontunkból a véderő csak mérsékelten számít, hiszen a Ludovika sosem volt klasszikus, azaz nem szakképző egyetem.)

A „klasszikus diplomás” tehát olyan ember, *akit a termelőmunka világán kívül találunk meg leginkább*. Természetesen a legfontosabb ágazatok akkor is a közigazgatás és igazságszolgáltatás, az oktatás és az egészségügy voltak, összességében azonban a diplomások sokkal nagyobb részét foglalkoztatták, mint manapság, amikor az aktív diplomások alig fele talál megélhetést ebben a világban. (S a már inaktívak alig fele ment innen nyugalomba.) Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az, hogy a humboldti egyetem nagyobb távolságot tartott a reálszférától és a termelőágazatoktól, mint napjaink egyeteme, pontosan tükrözi azt a tényt, hogy a humboldti egyetem végzettjeinek alig kellett munkavállalóként a gazdaságban elhelyezkedniük. *Lehetséges tehát úgy fogalmaznunk, hogy a humboldti egyetem nem „ignorálta” a munkaerőpiacot, ellenkezőleg, arra a sajátos munkaerőpiacra készített fel, ahol az érvényesülés legfontosabb feltétele az egyetemen elsajátított szimbolikus tudástartalmak, habitusok, viselkedésmódok összessége volt.* Ebben az értelemben a bölcsészek „szabad képzése” – a tanári pálya egyenletes tárgyi tudást, illetve metodikai szkilliket elváró igényeivel szemben – nem más, mint annak „szimulációja”, hogy a középiskola – virtuálisan és önképét tekintve – az ars fakultások örököse, a tanár tanszéket foglal el benne, kiválóságát valamilyen speciális témában felmutatott kutatási teljesítménnyel bizonyítja – s

tulajdonképpen összevethetjük az 1930-as *felsőfokú* végzettséggel rendelkezők adataival. A későbbiekben – a népszámlálásokat vizsgálva évtizedről évtizedre – rosszabb a helyzet szempontunkból, hiszen növekszik a nem egyetemet, hanem főiskolát végzettek aránya, s e két csoportot a későbbi népszámlálások sem választják ketté. Ezért is választottuk inkább azt a megoldást, hogy a későbbi helyzet jellemzésére nem a népszámlálásokat, hanem a – következő lábjegyzetben leírt „50000-s” minta korcsoportos almintáit használtuk.

ehhez *azt a habitust* kell igazolnia, ami a szabad-bölcsész képzéssel létrejön, és *nem a szaktanári tudást*. A jogászképzés abba a jellegzetesen *nem* weberiánus bürokráciába vezet be, melynek külsődleges szakmai szokásai sok száz évesek, vitamódjai még az Iszokratész korabeli Athénben alakultak ki, társadalmi viselkedési kódjai pedig a helyi földesúri hatalom (igazgatási, sőt bírói hatalom) későfeudális ill. polgári kori konverzióján alapultak. (Külön kutatásokat ez ügyben nem folytattunk, de valószínűsítjük, hogy az egyetem utáni ügyvédi ill. bírói szakvizsgák stb. már sokkal konkrétabbak, s eképpen a humboldti ideának sokkal kevésbé megfelelőek voltak.) A szabadfoglalkozások nagy része, pl. a magánorvosi és a polgári ügyeket vivő ügyvédi pálya, sem „szabad” abban az értelemben, ahogyan pl. a gyáralapítás – e szakmák tulajdonképpen zárt korporációként működnek, melynek belső szabályait el kell sajátítani, sőt a fizetőképes keresletet jelentő felső és középrétegeknek is van egy képük arról, hogy „milyen egy orvos”, „milyen egy ügyvéd” – s ezektől a zömében viselkedésmódban megnyilvánuló „stílusos jegyeiktől” sokkal inkább függ a „piaci” siker, mint a tényleges szakmai munkától.

Másfelől az egyes ágazatok jellemzésére az „egyetemi diplomások alkalmazása tipikus” jelző a közszolgálati és szabadfoglalkozási ágon kívül egyáltalán nem használható. 1930-ban ugyanis a közszolgálati és szabadfoglalkozású népességben 25,8 % végzett felsőfokú intézményt, az agráriumban ezzel szemben mindössze 0,25 %, az iparforgalmi népességben 1,0%, a véderőnél pedig 7,5 %. Mindez (s persze a közsférára hasonlító nyugdíjasoké) hozza ki a 2 %-os országos átlagot. Az iparforgalmi népességen belül legjellemzőbben „diplomás” ágazat a hitel, a maga 8,2 %-os értékével, ami azt jelenti, hogy a közsférát ezzel meg sem közelíti – pedig itt kizárólag fehérgalléros állásokról van szó. A gazdaság számos olyan pozíciójában, ahol később a közgazdaságtudományi végzettség tipikussá vált, ekkoriban még nem jellemzően találunk felsőfokú végzettségűeket. A gazdasági élet vezető pozícióiban, ahogy azt Lengyel György elitkutatásai bebizonyították hagyományosan felsőkereskedelmi iskolai végzettségű emberek ülnek. (Lengyel, 1993)

Napjainkra – egy 50000³-s elemszámú reprezentatív adatbázis szerint - a diplomások kevesebb mint felének⁴ munkáltatója a közsféra.

Ez azt jelenti, hogy a diplomások – s ezen belül az egyetemi diplomások – óriási hányadban találhatnak megélhetést a reálszférában, a termelésben, melyhez a gyakorlathoz jobban kötődő tudásra van szükség. (Ha nem is gondoljuk azt, hogy a munkáltatók „piaci alapon hoznak személyzeti döntéseket” akkor is tudjuk: mindenképpen *másféle* szimbolikus tudásra, *másféle* habitusra van szükség egy vállalati jogászi, mint egy bírósági álláshoz...) A legutóbbi idők tömegesedési folyamatai – minthogy a közsféra, mint diplomásmunkáltató nem növekszik tovább – elmélyíti ezt a folyamatot.

Igen jelentős eltolódás, hogy a humboldti egyetemen végzett diplomás az esetek elsőprő többségében vezető volt – ma pedig nem az. A századforduló és 1955 között született diplomások minden egyes nemzedékére⁵ igaz, hogy ötven százalék alatt marad az úgynevezett „beosztott diplomások” aránya, míg a későbbi nemzedékekben ez 50 % fölé emelkedik. Értelemszerűen eltér a vezetők, s ezen belül a felső

³ „50000-s”-nek nevezzük azt az általunk – OTKA kutatás keretében - létrehozott adatbázist, melyet 36, egyenként kb. 1500-as elemszámú 1997, 1998, 1999, 2000-ben végzett TÁRKI omnibusz közvélemény-kutatás adatbázisából sikerült aggregálni, közel 50000-s esetszámmra. A TÁRKI szíves beleegyezésével – vallásszociológiai célból – megalkotott 50000-s aggregátumot, egyrészt mivel kategóriáit szabadon csoportosíthatjuk, s végezhetünk számításokat, másrészt mivel a népszámlálásnál megbízhatóbban, az azzal kapcsolatos fenntartások nélkül hordozzák pl. a felekezeti összetétel adatait, a 2001-s népszámlálásnál használhatóbbnak ítéltük.

⁴ A tanulmányhoz terjedelemtől hatalmas táblázatos anyag a <http://www.nagypetertibor.uni.hu> webhelyen, vagy annak megszűnése esetén erre a weblapnévre, mint szóra rákeresve, ill. e tanulmány címére rákeresve a világhálón másutt megtalálható.

⁵ A számításokat úgy végeztük, hogy tízéves születési korcsoportokat alakítottunk ki az 1905, 1915, 1925 stb. körül született mintatagokból, s így hoztunk létre az adott csoportot jellemző keresztábrákat, ezt követően pedig ezt az eljárást megismételtük az 1910, 1920, 1930 stb. körül született csoportokkal...A két táblázatcsomag összevonásával mintegy egyesíthető az évenkénti vizsgálat előnye a (linearítás, a finom különbségekre való érzékenység) az évtizedenkénti vizsgálat előnyeivel (a nagyobb elemszám, mely minden egyes évtizedre több ezres almintákat ajánl).

vezetők aránya is az egyes nemzedékekben: s az 1945 előtt született nemzedékekben a felső vezetők aránya az egyetemi diplomások 20 % -a fölött van, a későbbi nemzedékeknél ez alatt, sőt a fiatalabbaknál 10 % alatt. Ennek fontos oka – amellet természetesen, hogy a fiatal diplomások még nem vezetők – az, hogy a diplomásokat foglalkoztató szervezetek mérete megnőtt. Az 1945 előtti nyolcosztályos gimnáziumokban pl. kivételszámba ment a kettőnél több párhuzamos osztály – ráadásul a felsőbb évfolyamokon ezekben az iskolákban is általában csak egy osztály volt. Ez azt jelentette, hogy kisebbek voltak a tantestületek, így lényegesen kevesebb tanárra jutott egy iskolaigazgató, mint az utóbbi évtizedekben. Hasonlóképpen elmondhatjuk, hogy – bár a magyar gyáripárt történetileg a nagyipar rendkívüli túlsúlya jellemzi – a két háború között állami iparpolitika által is támogatottan megnövekedett a közép vállalatok aránya, a közép vállalatokban pedig – összehasonlítva az ipar államosítása és koncentrációja utáni szocialista óriásvállalatokkal – a mérnökök és közgazdászok közül sokkal többen kerültek vezető pozícióba. 1949 után viszont jellemzően olyan beosztásokat is elitegyetemeken diplomázottak láttak el, melyre a magántulajdon által dominált időkben elég volt felsőkereskedelmi iskolai végzettség is. *A humboldti egyetem tehát vezető szerepre és a vezető szerep szimbolikus – uralmi hatalmi – kódjaira készített elő, a szocialista kori és későbbi egyetem egyre inkább a tervgazdaság ill. a vállalati szervezet által determinált termelési folyamatba illeszkedő fogaskerékként látta (s azzá képezte) a diplomást.* Ugyanezt támasztja alá az az adat is, hogy az alkalmazott nélküli diplomások aránya az 1920 körül születettek között alig 5%, mely folyamatosan emelkedik ugyan, de évtizedenként csak egy-két százalékkal, hogy az 1940 körül született életkorcsoportban és a tíz évvel fiatalabbak között hirtelen megduplázódjon, majd a következő nemzedékben ismét 7%-kal nőjön, elérve a 20%-ot. Az egyetem legutóbbi években bekövetkezett igazi tömegesedése pedig logikailag is kizárja, hogy a diplomások nagyarányban vezető pozícióba kerüljenek, mint alkalmazottak...

Mennyiben determinál urbanizáltabb létre az egyetem?

A klasszikus "egyetemet végzett ember" igen magas arányban városlakó volt. A sokféle és sokszínű városi kultúrához való hozzáférés természetes része volt az egyetemi diplomás mivoltnak:

ezért az egyetem is nyilvánvalóan inkább készített elő erre. 1930-ban ötvenezer felsőfokot végzett személy élt a törvényhatósági jogú városokban (ebből 38 ezren Budapesten) s mindössze 35 ezren vidéken, ami korabeli lakosságárányokkal számolva azt jelenti, hogy hatszor akkora valószínűséggel lakik a diplomás ember városban, mint vidéken...⁶

Mai életkori görbét vizsgálva a két háború között született diplomás nemzedéknek ma mintegy háromnegyede százezresnél nagyobb lélekszámú városban lakik, a következő nemzedékekben már csak némileg több mint fele. S ez közel sem egyszerűen a vidéki centrumtelepülések szerepének megerősödését jelenti, legalább annyira a kicsikét is. A 10000 lakosnál kisebb településeken az idősebb diplomások 8-9%-a, míg a szocialista korszakban születetteknek 14-18%-a lakik.

A városi élet természetes része a színházak, tudományos és kulturális rendezvények rendkívüli gazdagságával szembesülés: a diplomással szembeni társadalmi szerepelvárás az ezeken való részvétel. Az ezekre való igény, az ezek között való tájékozódás olyan habituális jegy, melyet az egyetemnek ki kell alakítania, ha diplomását sikeresnek akarja látni, hiszen a leendő egyetemi diplomás elhelyezkedését a társadalomban, sőt akár munkahelyi karrierjét sokkal inkább meghatározhatja – triviálisan szólva –, hogy egy koncertteremben véletlenül találkozik a főnökével, vagy a városi munkaerőpiac többi értelmiségi intézményének mértékadó képviselőivel. Ráadásul a kulturális események nagyobb száma, illetve a helyszínek nagyobb száma miatt nemcsak „a művészet iránti vágy”, hanem a réteg-specifikus kultúrafogyasztás, sőt a csoport-specifikusan „elvárható” ízlés is az egyetemen elsajátítandó ismeret volt. A falusi kulturális térben – minthogy nagyjából minden közéleti térben a helyi vezető elit ugyanazon tagjaival lehet és kell találkozni – ennek az ismeretnek a jelentősége csökken. *Amikor a poszt-humboldti*

⁶ Természetesen a törvényhatósági jog csak néhány nagyvárost jelent: Pécs, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Baja, Hódmezővásárhely, Szeged, Debrecen, Kecskemét, Miskolc – s persze az 1950 előtti, az elővárosokat nem tartalmazó Budapest. Ha a további 45 megyei város diplomásait hozzászámolnánk – vagy akár csak a 16 darab 30000-s lélekszámúnál nagyobb települését, melyek között ott van az imént név szerint felsorolt városok többségénél nagyobb (68 ezres) Pestszenterzsébet, (67 ezres) Újpest, (64 ezres) Kispest – az egyetemi diplomás népességet még urbanizáltabbnak találunk. (MSÉ, 1932, 9.p.)

egyetem magas kultúra átadó tulajdonsága kisebbnek bizonyul, valójában ennek a ténynek felel meg.

Hogyan függ össze a poszt-humboldti arculat a nemi szerepekkel?

1930-ban még a diplomások kevesebb, mint tizede tartozik a gyengébb nemhez – a diplomás mivoltához tehát történetileg férfi nemi szerepek kapcsolódnak.

A mai népességet vizsgálva az első világháború táján született egyetemi diplomásoknak még majd 90 %-a, a két háború között születetteknek háromnegyede, az utolsó évtizedekben születetteknek már csak fele férfi. A hagyományos társadalmi szerep – mégpedig diplomás mivolttól függetlenül, nemesi és munkáscsaládokban egyaránt – a férfi szerepkörévé tette a széles körű – közvetlen „dolgán” túlterjedő tájékozottságot, de a család pontos pozicionálását is a helyi társadalomban. Ez a sajátos férfiszerep a társadalmi érvényesülés feltétele. A modern Magyarország – s benne a nők formális egyenjogúságának megléte – időszakában is évtizedeken át dominált a férfi és női „társaságok” elkülönülése. Ennek a szerepnek megfelelően voltak elvárható tájékozottságok, s voltak bocsánatos, sőt elvárható tájékozottság-hiányok, pl. a férfiak politizálnak, a nők nem stb. A női nemi szerepnek megfelelő – pl. gyerekneveléssel, divattal kapcsolatos – témák jelenléte a társasági életben nagyobb közelséget teremt a különböző iskolázottsági csoportokhoz tartozó nők, mint a különböző iskolázottsági csoportokhoz tartozó férfiak között.

A hagyományos gondolkodású iskolázatlanabb társadalmi csoportokban, ha konkrét szakértelmiségi kérdésekben el is fogadják a női értelmiségi szolgáltatásait (pl. tanárnőként, gyermekorvosnőként), a „világ nagy kérdéseit” illetően férfi értelmiségiectől kérnek tanácsot. (A társadalmi nyilvánosság gyengességének évtizedeiben ez az értelmiségi – férfi-értelmiségi – szerepkör fokozottan érvényesült)

Ennek is betudhatjuk, hogy a humboldti egyetem *általános értelmiségképző* – tehát pl. a közéleti témákról egymás közt vitatkozni, beszélgetni, a nem diplomás környezetnek pedig „tanácsot adni” inkább képes – funkciónak inkább megfelelt, mint a poszt-humboldti, mely sokkal kevésbé tekinti ezt feladatának, sőt akár még kerüli is ezt a szerepkört.

II. Az "igazán független" változók

Az összes eddigi kategória, mellyel a diplomások társadalmi térben elfoglalt helyét próbáltuk leírni éppen azért volt érdekes, mert a kategória maga valamilyen „eleve adott” összefüggésben volt a diplomás léttel, s ennek az „eleve adott” összefüggésnek az erősebb vagy gyengébb volta jelentette a leírás tárgyát – hiszen eleve adott összefüggés, hogy a modern társadalom valamennyire mindenképpen meritokratikus, ezért az ágazati-foglalkozási-beosztásbeli hely némiképp mindenképpen redundáns a diplomás mivolttal, vagy hogy a diplomás munkahelyek sokkal inkább koncentrálnak városokban, melyek – funkcionalista szóval élve – „a környező falvak központjaként is szolgálnak”, mint a falvakban, ergo a diplomások valamennyire mindenképpen urbanizáltabbak stb. A nemi arányok is *eleve adott* összefüggések, hiszen bizonyos foglalkozások eleve férfifoglalkozások, sőt – épp a Humboldti egyetem korszakának jórésében – formálisan is akadályozták a nők egyetemvégzését.

Ha olyan társadalmi kategóriát akarnánk keresni, mely „nem redundáns” a diplomás mivolttal, de mégis társadalmi csoport-hovatartozást kifejező kategória, akkor a születési helyet, az apa foglalkozását, a középiskolázás helyszínét, a felekezetet és a nemzetiséget sorolhatnánk ide. Azonban az „ötvenezres” adatbázisban nincsenek adatok minderről, ezért innét csak az egyedül adott „felekezeti változót” vesszük alaposabban szemügyre.

Hogyan alakítja az egyes felekezeti csoportok arculatát az egyetem?

Elsőként azt vizsgáljuk, hogy az egyes felekezeti csoportokhoz tartozók mennyivel nagyobb, illetve kisebb arányban fordulnak elő az egyetemet végzett népességben, azaz mekkora *felül ill. alulreprezentáció* jellemzi az egyes felekezeteket a humboldti ill. poszthumboldti egyetem által képzett népességet vizsgálva.⁷

⁷ Ha a népességben 10 % az egyetemet végzettek aránya, egy meghatározott felekezetben viszont 20 %, akkor kétszeres, ha 15%, akkor másfélszeres felülreprezentációról beszélünk, ha viszont 5% , akkor kétszeres alulreprezentációról. Ez a szám sokkal inkább kifejezi a diplomás mivolt és

1930-ban a diplomás népességet tekintve 2,6-szoros felülreprezentáció jellemzi az izraelitákat⁸ (a numerus clusus által nem érintett nemzedékben ez háromszoros volt), 1,3-szoros az evangélikusokat⁹. Egymással pontosan egyenlő mértékű, 0,81-szeres alulreprezentáció jellemzi a római katolikus és református népességet, s az alsó sávban (bár „kevésbé alul”, mint a dualizmus korában, amikor nagytömegű délvidéki szerb és erdélyi román élt az országban) 0,75-szörös a görögkeletit és 0,56-szoros a görögkatolikust. (Népszámlás, 1930, 68.p.)

Az ezredfordulón – az immár nem államigazgatási kategóriaként, hanem nyilatkozaton alapuló felekezeti csoportok között – a legnagyobb, 3,2-szeres felülreprezentáció jellemzi az izraelitákat. Ez a szám akár azt is jelenthetné, hogy ugyanazok a szellemi erőviszonyok jellemzők *ma*, mint amit az 1920 előtti, sőt – a numerus clausus ellenére – a két világháború közötti társadalomnál is tapasztalhatunk (Nagy, 2000), s melyről Karády Viktornál bőséges érveléseket olvashatunk (Karády, 1997). A valóságban azonban ebben a mintában egy igen kis, a népesség alig több mint egy ezrelékére kiterjedő válaszadói csoport nevezte magát izraelitának. A magyar zsidóság azonban néhány tízezres létszámú, ami a felnőtt népességnek több ezrelékét jelenti, vagyis ennél a népességnél lényegesen nagyobb. Ebben a mintában az izraelita felekezetűek 15%-a végzett egyetemet, Kovács András zsidókra (az izraelita felekezetűeknél némiképp bővebben értelmezett népességre) irányuló felmérése 37%-át találta egyetemvégzettnek a zsidó népességnek. Az aktív népesség 46, az inaktívak 22 %-os adata tette ki ezt az értéket. (Kovács, 2002) (Ez

felekezethez tartozás összefüggését, mint hogy a diplomások összetételében egyik vagy másik felekezet hány százalékot tesz ki.

⁸ Sokan kifejezetten diszpreferálják a zsidó mások az „izraelita” szó használatát. E tanulmányban izraelitának nevezzük a felekezethez tartozókat, zsidónak pedig mindenkit, akit különféle értelmezésben az egyes kutatások ide sorolnak. Az izraelita felekezetűeknél, a kitértek (akiket a társadalomtörténeti nyelv hozzá szokott számolni a szélesebb értelemben vett zsidósághoz – számos jelzés szerint – magasabb arányban diplomások. Az izraelita népességen belül a neológ közösséghez tartozókat – az ortodoxokkal összehasonlítva – a világi iskolázottság magasabb szintje jellemzi.

⁹ Az evangélikusok iskolázottsági felülreprezentációját történetileg a szászvárosok népessége okozza, 1930-ban már az evangélikus magyar városi népesség.

esetben akár 7,7-szeres, ill. a budapesti népességhez¹⁰ képest 3,4-szeres felülreprezentációról is beszélhetünk.) (A felekezeti háttérüket teljesen elveszített, egyetlen izraelita nagyszülővel rendelkező társadalmi csoportból a diplomások inkább kerülnek a zsidó tudatosodás reneszánszának hatása alá. Ez felfelé torzítja a diplomások arányát, hiszen e csoport iskolázatlan tagjai egyszerűen kisebb valószínűséggel kerülnek a kutató látóterébe)¹¹

A Kovács-féle célkutatásban a zsidónak tartott népesség a lakosság egy százaléka, a TÁRKI-50000-ben ennek töredéke volt izraelita. Az izraelita felekezetet megnevezők miközben az egész népességhez képest háromszorosan „diplomásabbnak tűnnek”, viszont csak fele olyan nagymértékben diplomások, mint a szélesebb értelemben vett zsidó népesség.

A két háború között megfigyelt összefüggés, hogy a zsidó népesség körében a szekularizáltabb s asszimilációra hajlamosabbak hordozzák a felülreprezentáció jórészét, tehát ma is igaz. Az adatbázisunkból nyerhető másik szám, a „bejegyzés” nagyságrendje hasonlóképpen arra utal, hogy zsidók esetében némiképpen másról van szó, mint a többi felekezeti csoportnál, hiszen a többiekénél a bejegyzéskori és kérdezéskori felekezeti hovatartozás között jelentős eltérés van, azaz: a felekezethez nem tartozók "születéskori felekezete" a keresztény felekezetek között oszlik meg arányosan. Azaz a zsidó háttérű de felekezetüket elveszített vagy elhallgató személyek születéskori felekezetként sem nevezik meg az izraelitát. (Az igen kis szám miatt nem érdemes vizsgálni önmagában a diplomás felülreprezentációt az izraelita felekezetbe jegyzettek körében, de a felsőfokú – egyetemi és főiskolai – végzettségűek felülreprezentációja valamennyi felekezetnél magasabb: 2,7 szeres. Ez a 33 %-os főiskolai-egyetemi diplomásarány is jelentősen elmarad a Kovács András által mért – főiskolai és egyetemi diplomásokra vonatkozó - 56 %-os aránytól...)

Második jelzésünk szerint az egyetemet végzettek között kétszeresen felülreprezentáltak a görögkeletiek. Ez a szám a történeti

¹⁰ A holokauszt egyenlőtlen pusztítása miatt szociológiai értelemben értelmezhető tömegként csak budapesti zsidóságról beszélhetünk – ezért a magyar zsidóság társadalmi jellemzőinek szociológiai kontrollcsoportjaként általában a budapesti népességet, s nem az országos népességet szokták venni.

¹¹ Ezt a meglátást – ahogy a szöveg első kritikai olvasását is – Biró Zsuzsanna Hannának köszönöm.

alapadatoknak némiképp ellentmond: a 19-20 század fordulóján a görögkeletiek (és görögkatolikusok) jelentik az iskolázottsági mélypontot. De még a két háború között is 0,75-szörös alulreprezentáció jellemezte a görögkeletiek részvételét a diplomásnépességben.

A magyarázatot több körülmény együttállásában találhatjuk meg: 1. Trianonnal elcsatolódott a legiskolázatlanabb román és szerb népesség jó része. Azok maradtak, akik valamilyen oknál fogva már korábban Budapestre, vagy a Trianon utáni magyar területekre költöztek, s megtalálták a számításukat, vagy legalábbis annyira integrálódtak, hogy Nagy-Románia, vagy a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság vonzása, ill. az 1920 utáni magyar nacionalizmus taszítása ellenére is itt maradtak. Soraikban valószínűleg a komolyabb vállalatok vezető-elitje s az alapvetően *nem* etnikai piacon mozgó értelmiségi csoportok felülreprezentáltak voltak. Ma köztünk élő gyermekeik, unokáik, sőt dédunokáik nagy valószínűséggel kerülnek a diplomás elitszocialistákba.

2. A görögkeleti mivolt minden más felekezeti markernél jobban kötődik a köztudatban – s nyilván az érintettek tudatában is – a román ill. szerb mivolthoz. A magyarországi román és szerb népesség elég nagy asszimilációs nyomásnak volt – és bizonyos értelemben van – kitéve. Az etnikumok közötti előítéleteket mérő valamennyi kutatás a magyar közvélemény meglehetősen masszív román és szerbellenes attitűdjét mutatta ki, melyet éppúgy magyarázhatunk történelmi okokkal, mint a rendszerváltás előtti és utáni romániai és szerbiai etnopolitikai fejleményekkel. Ennek alapján logikusan feltételezhető, hogy a görögkeletinek született személyek – összehasonlítva az azonos mértékben iskolázott csoportok átlagával – nagyobb arányban hajlamosak erről a „markerről” lemondani, azaz a görögkeletinek született népesség „felekezetfelejtése” relatíve nagyobb az átlagnál. Ugyanakkor, mint minden kisebbségi csoportnál, megindul az értelmiségiek körében az etnikai tudatosodás reneszánsza. A felekezetfelejtés a görögkeletiek tömegeinél, és etnikai tudatosodás a görögkeleti értelmiségiekénél *együttesen* valószínűsítik az egyetemet végzettek magas arányát a magukat görögkeletinek mondók körében.

3. Igen kis népességekről van szó, tehát még egy kisméretű immigráns csoport mintába kerülése is számíthat. Ilyen immigráns csoport a szocialista korszakban ide érkezett görögök. Noha egy történetileg szélsőbaloldali gyökerű népességről van szó (emigrációjuknak épp baloldali mivoltuk volt az oka), a görögkeleti

mivolt a görög nemzeti öndefinícióban – minthogy a törökellenes szabadságküzdelmek kezdetétől az első balkán háborúig egybeesett a nemzeti függetlenségi küzdelmek főirányával, sőt a görögkeleti egyház ma is államegyház, a görög törvények ma is büntetik a prozelitizmust¹² – igen fontos szerepet játszik. Ennek az immigráns, s meglehetősen iskolázott népességnek is szerepe lehet abban, hogy a vizsgált népesség több mint másfél százalékát jelentő görögkeletiek sorában közel 10% a diplomások aránya.

A harmadik fontos jelzésünk, hogy az egyházhoz nem tartozók körében az egyetemi diplomások mintegy másfélszeresen felülreprezentáltak (ezt nem tudjuk összehasonlítani 1930-as adattal). Azaz lényegesen nagyobb esélyük volt az elmúlt évtizedek során a szekularizált háttérű embereknek arra, hogy egyetemi diplomát szerezzenek, illetve fordítva, az egyetemi diplomát szerzett emberek sokkal nagyobb eséllyel kerültek a 90-es évek végére olyan tudatállapotba, hogy azt mondhassák: nem tartozunk felekezethez. Itt már nem töredéknépességekről van szó, hanem a vizsgált egyetemi populáció mintegy negyedéről.

Ebbe a csoportba tartoznak azok, akik azért felekezeten kívüliek, mert nem jegyezték be őket sehova. Ennek a valószínűsége évtizedekkel ezelőtt lényegesen magasabb volt értelmiségi családokban, mint más családokban, s az értelmiségi családok gyerekei nagyobb valószínűséggel lettek egyetemi diplomások, mint a más családokból érkezettek.¹³ (A saját bevallásuk szerint nem bejegyeztek sorában a diplomások másfélszeresen felülreprezentáltak.) Vannak azután, akiket bejegyeztek ugyan, de semmiféle vallásos nevelést nem kaptak, iskolai vagy iskolán kívüli hittanra nem jártak.¹⁴ Vannak azok, akik életük során váltak nem hívóvé szoros összefüggésben bizonyos értelmiségi szerepeltvárásokkal, melyek a Kádár-korszakban a közigazgatásban ill. oktatásügyben ha nem is durván, de érvényesültek. Az 1992-s háztartáspanel szerint pl. a felnőtt lakosságban mindig is hívó : 41,4 %; régen nem, ma hívó: 4,4 %; régen hívó, ma nem: 16,8 %; sohasem volt hívó 37,4% . Az egyetemi diplomás mivolt legjellegzetesebben a

¹² Pontosabban a görögkeleti államegyházból való kilépésre történő felbujtást.

¹³ Ez az 1992-ben elvégzett háromezres elemszámú TÁRKI mobilitás-vizsgálatból állapítható meg. (vez: Róbert Péter)

¹⁴ Ugyanott szerepelt erre vonatkozó kérdés is.

harmadik csoportot specifikálja, ahol 1,4-szeres az egyetemi diplomások felülreprezentációja. Azaz: az életúton belüli vallásvesztés 1,4-szer inkább jellemzi az egyetemi diplomásokat, mint az átlagot.

A kommunizmustól független, (mert:világszerte érvényesülő) szekularizáló hatásként vehetjük számba a fogyasztói társadalom érvényesülését, mely az átlagnál jobban kereső, a nyugati életmódmintákba nagyobb valószínűséggel betekintést szerző értelmiségieket nyilván jobban érintette, mint a kevésbé képzetteket, valamint a tudományos technikai forradalom hatását, melynek – éppen sajátos alternatív vallás mivoltánál fogva – éppen a műszaki és természettudományos képzettségű értelmiségiek váltak „papjaivá”, fő propagátorai. A társadalomtudományi értelmiségiek pedig – megint csak világszerte érvényesülő okokból, pl. a deista, ateista, materialista filozófia, ill. valláspótlékként viselkedő művészeti alkotások alaposabb ismerete stb. révén – szekularizálódtak némiképp gyorsabban.

Nyilvánvalóan ezt a csoportot erősítik azok, akik ugyan tudják, hogy valamely felekezetbe bejegyezték őket, sőt talán még vallásos nevelést is kaptak, de – értelmiségiként – jellegzetesen individuális viszonyt kívánnak megfogalmazni az egyházakkal kapcsolatban, akár azért mert világnézeti állapotuknak nem elégséges mértékben felel meg az egyházak tanítási rendszere¹⁵, akár azért mert a történelmi egyházak konkrét rendszerváltás előtti vagy éppen utáni¹⁶ tevékenységét érezték ellenszenvesnek, ergo inkább nem neveztek meg felekezetet.

Gyakorlatilag a fenti okok bármelyike nagyobb valószínűséggel léphet fel az egyetemi diplomás értelmiségiekkel, mint más csoportokkal kapcsolatban.

A diplomások az egyházhoz nem tartozók körében – ha a húszas években és a harmincas évek elején született nemzedéket vizsgáljuk – több mint kétszeres fölényben vannak. Azután ez a fölény

¹⁵ Az omnibusz panel és minden a világnézeti állapotot tudakoló kérdőív „vallásos-e ön?” kérdésére a felekezethez tartozók legnagyobb tömege a „magam módján vallásos vagyok” alternatívát és nem az „egyház tanításait követem” alternatívát választotta.

¹⁶ Az „Intézményekben való bizalmat” tudakoló kérdéseknél a 90-es évek elején az egyházak magas bizalmi pontszámot kaptak, ami azután csökkent. Ugyanakkor jelentek meg a nyilvánosságban – a már korábban is létező, egyházuk vezetését a szocialista rendszer kollaboránsának tartó – független katolikus, protestáns értelmiségi csoportok

csökkenni kezd, a kötelező hittanra már nem látogató nemzedékben másfélszeres alá, a hetvenes években születetteknél 1,1-szeresre.

A negyedik fontos jelzésünk, hogy még az egyéb valláshoz tartozók is némiképpen (1,1- szeresen) felülreprezentáltak az egyetemi diplomás népességben. Az egyéb valláshoz tartozók felülreprezentációja a régi népszámlásokból is kitűnt (1930-ban felülreprezentációjuk mértéke pontosan megegyezett az izraelitákéval), akár egyszerűen annak folytatása is lehetne ez a felülreprezentáció. Míg azonban történetileg az unitáriusok rendkívül erős képzettségi mutatói dominálták e számokat¹⁷, ma a népesség 1,2 %-t kitevő „egyéb” felekezeti népesség nagyobbik részét a neoprotestáns kisegyházak hívői¹⁸ jelentik. A neoprotestáns kisegyházakba közismerten jóval kevesebben születnek bele, mint amennyien ezt felnőttként választják, s ha az individuális döntést tipikusan értelmiségi vallásossági formának gondoljuk, még nagyobb arányú felülreprezentációt is feltételezhetnénk. Az 1,2 %-nyi népességben tehát valószínűleg összekeveredik a hagyományos kisegyházi népesség – zömében falusi emberek – s ez az értelmiségi csoport. Ezt a feltevésünket erősíti, hogy az egyéb vallásba bejegyzett népesség jóval kisebb (mintegy három ezrelékes nagyságrendű) felsőiskolázottságát tekintve 0,9 szeres alulreprezentációval rendelkezik.)

Ötödik fontos jelzésünk, hogy az evangélikusok mindössze 1,1-szeres mértékben felülreprezentáltak. Ez az adat kifejezetten ellentmond azoknak a méréseknek, melyeket a két háború közötti egyetemi hallgatókról vagy diplomás népességekről ismerünk, ahol az evangélikus népesség lényegesen inkább – 1,3 szorosán - felülreprezentált. Csak azt feltételezhetjük, hogy ez a két háború közötti iskolázott evangélikus népesség a szekularizáció előrehaladottabb fázisában volt már akkor is – amit az evangélikus-református, evangélikus-katolikus, evangélikus-zsidó

¹⁷ Noha az unitáriusok a publikus népszámlálásban már csak aggregáltan szerepelnek, a másolatban birtokunkban lévő (igaz, 1920-as) kéziratos települési tábla-anyagok igazolják ezt. Befejezéséhez közeledik továbbá Karády Viktorral közös felvételünk az 1948 előtti egyetemi diplomakönyvekről, ezek alapján az unitáriusok felülreprezentációja tízszeres is lehet...

¹⁸ Szigeti Jenő vezetésével az Oktatáskutató Intézet kutatócsoportja (Kozma Tamás, Tomka Miklós, Nagy Péter Tibor) százezres nagyságrendűre becsülte a neoprotestáns kisegyházak létszámát

vegyesházasságok átlagnál lényegesen magasabb aránya is bizonyít – tehát az evangélikus elit gyermekei unokái már jórészen a felekezeten kívüliek csoportját gazdagítják. A másik lehetséges feltevés, hogy az evangélikus felülreprezentáció mögött – még a szász városok elcsatolása után is – jelentős arányban német háttérű – pl. Budapestre települt szász vagy soproni – lakosok álltak. (Az evangélikus bölcsészdiplomások 24 %-a, -szemben a többségi katolikusokkal, ahol ez csak 17 % - német névjellegű.) E német kötődésű lakosok pedig az átlagnál nagyobb arányban távoztak önként, vagy a szövetségesek kitelepítési döntésének megfelelően 1945-ben, sőt – potenciális német és osztrák (tehát nyugati) családi-baráti kapcsolataik nagyobb valószínűsége, ill. vélhetően jobb nyelvtudásuk miatt – talán 1948-ban és 1956-ban is. A harmadik lehetséges ok egyszerűen statisztikai természetű: ha az evangélikus népesség szekularizáltabb volt, mint az átlag, akkor a egyes házasságoknál a házasság felbontása inkább elvárhatta, hogy az evangélikus fél reverzálist adjon, azaz az evangélikus diplomás szülőknek azonos gyerekszám mellett is kevesebb evangélikus gyereke születik, mint a nem evangélikus diplomásoknak, ill. nem diplomás evangélikusoknak. Mindkét tényező csökkenti az aggregátum iskolázottsági újratermelődésének esélyét. E feltevéseinket megerősíteni látszik, hogy az evangélikusnak bejegyzettek körében – ellentétben tehát a ma magukat evangélikusnak mondókkal – *még több mint kétszeres* (tehát az 1930-as felülreprezentációt jócskán meghaladó) az egyetemi diplomások felülreprezentációja. Sőt annál az alnépességnél, ahol a megkérdezett emberek maguk megkülönböztethették, hogy ők tartoznak valamely felekezethez, vagy bejegyezték őket¹⁹, meg is fordul az arány: az enyhe felülreprezentáció enyhe alulreprezentációvá változik. Azaz az evangélikus háttérű értelmiségeiknél annak lehetősége, hogy a válaszoláskor el lehet választani a felekezethez tartozást és az *egykori* bejegyzettséget még növeli is annak valószínűségét, hogy azt mondja, engem evangélikusnak jegyeztek be a *szüleim*, de *ma* felekezeten kívüli vagyok...

Az 1925 körül²⁰ született nemzedékben az evangélikus diplomások még másfélszeres felülreprezentációt mutatnak, ami az

¹⁹ Az omnibusz felvételek annál a részénél, ahol mind a két kérdés – hova jegyezték be, ill. milyen felekezeti – is szerepelt.

²⁰ Tehát 1916 és 1935 között.

1945 körül született nemzedéknél már eltűnik, majd az 1965 körül születettnél 0,74-szeres alulreprezentációnak adja át helyét.

Hatodik jelzésünk, hogy a népesség felét kitevő római katolikusság 0,83-s szorzóval, a lakosság hatodát kitevő református népesség pedig 0,76-os szorzóval alulreprezentált az egyetemi diplomások körében. (Az 1930-as adat mindkét esetben 0,81-szeres reprezentáció volt.) Ez persze egyszerű matematikai következménye is annak a ténynek, hogy fentebb pl. egy a lakosság negyedét kitevő felülreprezentált csoportot találtunk – csak érzékeltetésül: *a nem vallásos csoport önmagában nagyobb*, mint a történeti térben *az összes* felülreprezentált csoport, tehát a zsidók, unitáriusok, evangélikusok voltak *együttvéve*. Mégis ennek kapcsán legalább két tényezőre kell felhívunk a figyelmet: 1. az 1948 előtti Magyarországgal szemben, amikor katolikusok és reformátusok a teljes lakosságot dominálták, s emiatt e két népesség alulreprezentációjáról kifejezetten a zsidó és evangélikus felülreprezentáció miatt lehetett beszélni, most, hogy megnövekedett a szekuláris csoport aránya, tulajdonképpen e két népesség alulreprezentációja *hordozza azt az összefüggést, hogy a felekezethez tartozó emberek alulreprezentáltak az egyetemi diplomás népességben*. 2. A reformátusok már korábban is kissé elmaradtak a katolikusoktól a diplomaszerezés tekintetében. Ez a különbség azonban növekedett. Ennek két magyarázata is lehetséges. Az egyik, hogy az 1945 után expandálódó egyetemi képzettségek közül a mérnöki olyan orientációval és habitussal kapcsolódik össze, mely jellegzetesen jobban jellemzi Budapest és a Nyugat-Magyarországi ipari városok értelmiségét és szakmunkás-elitjét, mint a Tiszántúlt, ill. a történelmi (de nem ipari) református városokét, ergo nagyobb valószínűséggel kerülnek ezen az úton az egyetemet végzettek közé. A másik magyarázat statisztikai természetű: az ország délkeleti sarkában közismerten erőteljesebb a szekularizáció, mint Nyugaton, ergo a református gyökerű városi elit nagyobb arányban sorolja magát a felekezeten kívüli csoportba – s mivel ez az elit adja a református térség diplomásainak jelentős részét, a „reformátusnak maradók” kisebb eséllyel képeznek egyetemi diplomás elitcsoportokat. Úgy tűnik, hogy az első magyarázat áll, ugyanis, ha a katolikusnak ill. reformátusnak *bejegyzett* népességet vizsgáljuk még nagyobb különbséget, 0,93 ill. 0,76 szoros alulreprezentációt találunk – tehát a reformátusnak bejegyzettek még távolabb vannak a katolikusnak

bejegyzettektől, mint a magukat reformátusnak mondók a magukat katolikusnak mondóktól.

A római katolikusok a régi nemzedékben még 0,74-es alulreprezentációja 0,84-re javult, s a fiatalabb nemzedékben is itt tartja magát. A reformátusok mindegyik nemzedékben a 0,74-szeres alulreprezentációval szerepelnek.

Hetedik jelzésünk, hogy a görögkatolikusok 0,54-s szorzóval alulreprezentáltak. A görögkatolikus népesség nagyjából *ott van, ahol a történeti determinációk mentén „lennie kell”*, kb ugyanekkora volt az alulreprezentáció 1930-ban is. Tekintettel arra, hogy Hajdúdorog térségében mindig is élt egy falusias jellegű görögkatolikus népesség, azok a speciális körülmények, melyekre a görögkeletiek vonatkozásában utaltunk, az ő iskolázottságukat nem mozdította felfelé. Ezt a feltevést alátámasztja, hogy a bejegyzéskori népességben még csak enyhe - 0,96-szoros -alulreprezentációval számolhatunk.

Mindez – együtt azzal az információval, hogy a bejegyzéses értelemben vett felekezeti tagság vizsgálata alapján az evangélikusok régi nemzedékbeli másfélszeres fölénye a középnemzedékben még növekszik is, hogy azután a kétszeres értéken stagnáljon – azt jelzi, hogy míg az evangélikus népesség inkább kerül át a szekularizált csoportba, addig a katolikus népesség relatíve javítja helyzetét, melyet mindenekelőtt Budapest erős katolikus többsége ill. a keleti országrésznél fejlettebb Pannon térség katolikus jellege látszik magyarázni.

Hogyan alakítja át az első és második generációsság szempontjából az értelmiség arculatát az egyetem?

Az egyetem tömegesedését megélők – különösen oktatóként – hajlamosak úgy gondolni, hogy a humboldti egyetem által képzett értelmiségieket – ellentétben a ma végzőkkel – az értelmiségi többedik generációsság inkább jellemezte, s ennek – vagyis a hozott kulturális tőke különbözőségének – tudhatóak be a kétféle egyetemi népesség közötti különbségek... Az adatok ezt nem egészen támasztják alá... A humboldti egyetem klasszikus korszakában – az első világháború előtt – a hallgatói népesség változásának legpregnansabb jegye az izraelita vallású hallgatók aránybővülése – mégpedig a Trefort-kori egyötödös aránytól, a világháborús évek egyharmados vagy annál is magasabb arányáig. Ez – nem felekezeti,

hanem foglalkozási rétegződésben fogalmazva – azt jelenti, hogy a szülők körében a kiskereskedők, illetve legfeljebb felsőkereskedelmi érettségivel rendelkező kereskedelmi, pénzügyi, ipari tisztviselők aránya nőtt meg. Ezt a tendenciát a numerus clausus kétségtelenül visszavetette, így a két háború közötti korszakban a keresztény középosztályból kikerülő szülők aránya bizonyosan magasabb volt, mint korábban.

A „háromezres” TÁRKI mobilitási adatbázisból vett jelzések szerint a húszas és harmincas években született diplomások apáinak kevesebb, mint 10 % volt egyetemi diplomás, a negyvenes években születetteknél ez közel 30 %-ra ugrik, az ötvenes éveknél szinten marad, hogy azután a hatvanas években születettek esetében 60 % fölé nőjön.

A trend a tömegesedés következtében megfordulhat a most egyetemi diplomát szerzők apáinak mindössze negyede egyetemi diplomás.²¹

Természetesen a diplomás apák arányának radikális növekedése – amely tehát a tömegesedés előtti időszakot jellemzi - azzal is összefügg, hogy az apák nemzedékében általában is radikálisan megnőtt az egyetemi diplomások aránya. Ezért inkább a felülreprezentáció fejezi ki az elitkiválasztódás mechanizmusának változását, azaz két valószínűségnek a hányadosa: a számlálóba kerül, hogy mekkora az adott nemzedékben annak a valószínűsége, hogy *bárminek* az apja egyetemi diplomás, a nevezőbe annak a valószínűsége, hogy az *egyetemi diplomások* apja egyetemi diplomás. E szerint az 1930-as években születetteknél 5,3-szoros, az 1940-es években születetteknél 5,9-szeres, az 1950-es években születetteknél 6,6-szoros, s az 1960-as években születetteknél pedig 8-szoros valószínűséggel lesz az egyetemi diplomás férfi gyereke is egyetemi diplomás... Ehhez képest a legújabb generációban már „csak” háromszor akkora²² valószínűséggel lesz az egyetemi diplomások gyereke egyetemi diplomás, mint az átlag...

²¹ Valójában csak a 2002-s beiratkozók körében végzett felmérés áll rendelkezésre. (Oktatóskutató Intézet vizsgálata az elsős egyetemistákról, kutatásvezető Lukács Péter) A lemorzsolódás nyilván szisztematikus, s a végül diplomát szerzők körében többen származnak egyetemi diplomás apától, mint a beiratkozók közül – de a trend ettől semmiképpen nem fordulhat meg.

²² A becslés érdekében előbb a 2002-s oktatóskutató intézeti vizsgálat egyetemi végzettségű apáinak százalékos arányát osztottuk a generációról az

A felsőoktatás rendszerváltás előtti elitizálódása, exkluzivitása tehát nem olyan mértékű, mint ahogy a százalékokból gondolhattuk, de attól még a tény, hogy az egyetemi diplomás értelmiség – egészen a legutóbbi időkig – immár *többségében* második generációs értelmiséggé vált. A rendszerváltás utáni tömegesedés hatására az egyetemi diplomás értelmiség újabb nemzedéke immár kisebbségét tekintve lesz második generációs.

Alapvetően ezt perceptáljuk, amikor úgy érezzük: az egyetem ugyan már a szocialista korszakban nyilvánvalóan poszt-humboldti korszakába lépett, de „közönsége” mégis közelebb állt az értelmiségi értékvilághoz, mint napjainkban...

Összességében – az 1930-as népszámlálás, az 1992-s TÁRKI mobilitáspanel, a TÁRKI Háztartáspanel, a 90-es évek végi TÁRKI Omnibuszokból aggregált ötvenezeres adatbázis, s a 2002-s.elsős egyetemistákra kiterjedő Oktatáskutató adatbázis empirikus adatait felhasználva – azt szerettük volna bizonyítani, hogy a Humboldt-i egyetem és Poszt Humboldt-i egyetem között megfogalmazható érték és preferenciakülönbségek nem egyszerűen *az értékek világában* jöttek létre, s nem is egyszerűen a hallgatói népesség összetételének megváltozásával függenek össze, hanem a Humboldt-i és Poszt Humboldt-i egyetem által „termelt” diplomások *társadalmi helyzetének* nyilvánvaló különbségével is. A humboldt-i egyetem vezető munkakörökre a poszthumboldt-i beosztott munkakörökre, a humboldt-i egyetem intenzív kulturális fogyasztással összekapcsolt városi létre a poszthumboldt-i térben való szétszóródásra, a Humboldt-i férfi nemi szerepekre, a poszt humboldt-i mindkét nemi szerepre, a Humboldt-i konfesszionális jelzőkkel jól leírható csoportszerveződésekre, a poszt Humboldt-i sokkal erősebb szekularizált társadalomra készít ill. készített elő. A humboldt-i egyetem nem azért került válságba mert megváltozott az egyetemről vallott társadalmi felfogás, de nem is csak azért, mert megváltozott az egyetemre belépő népesség, hanem mert az egyetemi diplomások társadalmi helyzete változott meg – s az egyetem – minthogy maga is része a diplomások társadalmának tükrözi ezt a változást.

„50000-s”-ből gondolható egyetemi végzettségi arányokkal. Ebből mintegy négyszeres valószínűséget prognosztizálhattunk. Andor és Liskó szerint az 1997-ben nyolcadikosok apáinak mintegy tizede diplomás (<http://mek.oszk.hu/03600/03672/> F10-es táblázat) – ez esetben két és félszeres a valószínűség.

Irodalom

Andorka, 1979, Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898-1942. Statisztikai Szemle. 1979./9.

Bourdieu, 1978 : A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése Gondolat 1978

Czakó Ágnes-Sik Endre A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után 2000, 1995, 7:3-12 old.)

Hrubos (2006) Ildikó,: A felsőoktatás intézményrendszerének átalakulása válogatott tanulmányok . [Budapest] : Aula, 2006.

Karády (2000) Viktor: Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867-1944) in: Oktatáspolitikai és vallásszabadság állam - egyház - iskola - társadalom a 20. században szerk. Nagy Péter Tibor.: Budapest : Új Mandátum, 2000 [Budapest] :

Karády, 1997 Viktor, Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867-1945 történeti-szociológiai tanulmányok Budapest : Replika Kör, 1997 Budapest : Replika könyvek

Kovács (2002) András : Zsidók a mai Magyarországon. (szerk.) Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest

Kozma (2004) Tamás Kié az egyetem? : A felsőoktatás nevelésszociológiája Bp. : Új Mandátum, 2004.

Ladányi Andor (1999), A magyar felsőoktatás a 20. században. Akadémiai, Budapest

Ladányi János (1990): Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. Társadalom és oktatás, Budapest

Lengyel 1993 György,: A multipozícionális gazdasági elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból Budapest : ELTE, 1993 [Dabas]

Lukács (2001) Péter: Tömeges felsőoktatás – globális versenyben, I-II. = Magyar Felsőoktatás, 2001. 10., és 2002. 1-2.

Lukács (2002) Péter: Felsőoktatás új pályán, Oktatókutató Intézet, 2002. =

<http://www.hier.iif.hu/kutatas/eredm/lukacs/felsmeg.html>

MSÉ, 1932, Magyar Statisztikai Évkönyv 1932

Nagy 2000 Péter Tibor Járszalag és aréna: Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Bp., Új Mandátum, 2000. 320 p.

Népszámlálás: Az 1930. évi népszámlálás VI. rész. Bp, 1941

Semjén (1997) András: Állami szerepvállalás és finanszírozás a közoktatásban: merre tovább? Új Pedagógiai Szemle Szemle 1997/02

Sik 2001 Endre: Aczélhálóban - adalék1 a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez Szociológiai Szemle 3. 64-77.

Szelényi Iván - Szelényi Szonja (1996): Elit-cirkuláció vagy elit reprodukció. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.) Társadalmi Riport 1996. TÁRKI, Budapest

Varga 2002 Barbara: A szociológia millenniumi "partitúrája" Néhány gondolat Manuel Castells társadalomszerveződési modelljéről Szociológiai Szemle 1. 134-148.

Nagy Péter Tibor

A diplomások és az általuk betöltött foglalkozások

A probléma

A tanulmány egy többdimenziós elemzés *lehetőségét* szeretné bemutatni, egy eddig tudásunk szerint sehol nem használt módszer alkalmazásával.¹

Nem kétséges, hogy „a fiatal diplomások foglalkoztathatóságával gondok vannak”. Nem kétséges, hogy a fiatal diplomások – s tőlük részben függetlenül szintén nagyarányban diplomás szüleik, s a véleménybefolyásoló értelmiségre különösen nagy hatással lévő egyetemi oktatóik – gyakran megfogalmazzák, hogy a fiatal diplomások számára kevesebb a „képzettségükhöz méltó” állás, mint amennyire szükség lenne. (Kertesi-Köllő, 2006; Berde 2005; Varga 2006, Diplomás 2004, Galasi, 2002)

Ennek a széles körben elterjedt véleménynek legalább négy tényező ad különleges fontosságot.

Az első tényező maga a rendszerváltás. Míg az államszocializmus középső időszakában a társadalmi felemelkedés útja az iskolázás volt, addig az államszocializmus utolsó korszakában a kisvállalkozói típusú gazdagodás is a társadalmi felemelkedés (részleges) útjává vált, a rendszerváltás után pedig – mint minden piaci társadalomban – a jövedelem és a vagyon jelentősége megnövekedett a társadalmi hierarchia kialakításában. Ez azt jelenti, hogy ha valaki nem kap jól fizető állást diploma után, (azaz hogy az erőfeszítéssel és munkaórákkal növelt iskolázottsági *tőke* túlságosan lassan fordítható vissza jövedelemmé vagy vagyonná) ma kevésbé vigasztalódik azzal, hogy szimbólikus tőkéje növekedett, kapcsolati hálója kiterjedt. Dominánssá válhat egy olyan életérzés, hogyha a

¹ A tanulmány a Microsoft Unlimited Potential és az OTKA K 77530 és az ERC FP7-230518 támogatásával folyó kutatásokra támaszkodik. A tanulmány egy korábbi változatát (Lásd: Educatio, 2010 őszi) értékes hozzászólásával segítette Biró Zsuzsanna, Csákó Mihály, Hrubos Ildikó, Galasi Péter

fiatal *jövedelmét vagy vagyonát* vállalkozási tevékenységgel, vagy egyszerűen alkalmazottként végzett munkával növelte *volna*, előbbre tartana a társadalmi ranglétrán, mint a főiskola, egyetem elvégzésével.

A második tényező *a felsőoktatás tömegesedése*. Minthogy a jelenleg 25 évesek sokkal magasabb arányban rendelkeznek egyetemi diplomával, mint a 35 vagy 45 évesek, joggal támadhat az a benyomás, hogy a fiatal diplomások azért nem tudnak jól elhelyezkedni, mert egyszerűen túl sokan vannak. Ez felveti annak a társadalmi hipotézisét, hogy a jelen helyzet egy kormányzati ballépés, „rossz tervezés” következménye: a felsőoktatás kinyitása, a hallgatók tömeges beengedése az egyetemre illetve az új egyetemek megnyitása vezetett ehhez a diplomás túltermeléshez

A harmadik tényező, hogy a jelenlegi fiatalok között sokkal több, aki nemcsak munkát és időt, de *pénzt is fektetett* felsőoktatási tanulmányaiba, a tandíj és költségtérítés 1990 utáni megjelenése, illetve a tankönyvköltségek és lakhatási költségek növekedése következtében – összehasonlítva az 1990 előtt diplomázottakkal. Míg az ingyenes felsőoktatás viszonyai között a „feleslegesnek bizonyuló diploma” csak a tanulásba befektetett munka és idő elvesztését, s az elmaradt keresetet jelentette, e nemzedék (és e nemzedék szülei) számára anyagilag is sokkal megragadhatóbbá vált az áldozat. (Ennek következtében e nemzedékben a be nem jött számítást nyilván kevésbé ellensúlyozza az a korábban gyakran elhangzó érv, hogy „ha nem is keres annyit, mint érettségi után azonnal dolgozni kezdő gimnáziumi osztálytársai, legalább egyetemi éve alatt jól érezte magát/legalább egyetemi éve alatt érdeklődésének megfelelő dolgokkal foglalkozhatott/legalább meghosszabíthatta gyermekkorát”)

A negyedik tényező *a felsőoktatási reform*, illetve „Bologna”. Egész pontosan az az effektus, hogy a kredittranszfer, a diplomamelléklet munkaerőpiaci haszna (még?) nem igazán érzékelhető – a képzések kétciklusúvá válásának hatása viszont igen. Az egyes diplomák mögött álló tényleges képzettségek korábban mindenképpen fokozatosan, lassan változtak, ezzel szemben úgy a BA-k, mind az MA-k (BSc-k, MSc-k) radikálisan másféle képezettséget, tudásokat jelentenek, mint korábban a történetileg kialakult főiskolai és egyetemi végzettségek. S a közvélemény ennek is jelentőséget tulajdonít, amikor konstatálja a romló elhelyezkedési esélyeket.

A tanulmány eredetileg ezeket a megfigyeléseket, vagy életérzéseket kívánta objektív mutatókkal tesztelni – látni fogjuk,

hogy egy többdimenziós elemzés messze meghaladta volna a lehetséges terjedelmi keretet, tehát inkább csak elemzési irányokat vázolunk fel.

1. A fiatal diplomások *jelenlegi* munkaerőpiaci helyzetét célszerű lenne összehasonlítani a diplomások átlagos helyzetével és a diplomások más meghatározható csoportjainak helyzetével is, hogy megállapíthassuk mennyire kirívóak a fiatal diplomások elhelyezkedési gondjai

2. Érdemes lenne *időtengelyen* megvizsgálnunk, hogy a többi diplomás helyzetét hogyan érintik a munkaerőpiaci folyamatok, azaz specifikusan a fiatal diplomásokat fogadja rosszul a munkaerőpiac, vagy általában egyre rosszabbul fogadja a diplomásokat – s mivel a fiatalok keresnek *egyidejűleg* tömegesen állást, s nem a középkorúak – ebből a fiatalok nehézségei látványosabbak

3. Ha a fiatal diplomások helyzetét összehasonlíthatnánk a diploma nélküli munkaerőpiaci kezdőkkel, megállapíthatnánk, hogy mennyire jellemez *mindenkit*, hogy a munkaerőpiaci hierarchiában „lejjebb kezd”, mint ahova a „papírja szól”,

4. Ha megvizsgáljuk a fiatal diplomások rendszerváltás utáni, *de tömegesedés előtti* helyzetét kiderülhet, hogy mennyire a modern kapitalizmus jellemzője *általában*, hogy van egy „sorbanállási idő”, ami a diplomakonzisztens pozíciók eléréséhez szükséges?

5. Ha megvizsgáljuk a fiatal diplomások *rendszerváltás előtti*, tervgazdaságbéli stb helyzetét kiderül, hogy mennyire a modern gazdaság jellemzője *általában*, ez a bizonyos „sorbanállási idő”. De ezt a vizsgálatot kiterjeszthetjük akár az 1945 előtti időszakra is, hiszen történetileg is ismert volt a rendes tanári státuszra helyettes tanári státuszban várakozó fiatalember, a fizetés nélkül alkalmazott (de a majdan megüresedő állásra előjogokat szerző) Hóman-boy alakja éppúgy, mint hólapátoló diplomásé.

6. Igen fontos, hogy nemcsak a munkaerőpiac hozza létre az inkonzisztenciát, hanem a „történelem egésze”: a 20. századi magyar (egyetemes) történelem bizonyítja, hogy képzettségüknél alacsonyabb pozícióba kerülhettek (sőt fizikailag meggyilkoltattak) diplomások, még akkor is, hogyha pozícióikat csak alacsonyabb képzettségűekkel lehetett feltölteni, azok közül, akiknek politikai meggyőződése, etnikai, vallási, vagy „faji” háttere ellen nem emelt kifogást a mindenkori kormányzat. *Ez a mozzanat csak látszólag idegen a témától*, hiszen a húszadik századi értelmiségi munkaerőpiac legfontosabb szereplője a diplomások egy részét alkalmazó, más

részük alkalmazási feltételeit rendeletekben és törvényekben megszabó állam. S nem kétséges, hogy minden állam működésében szétválaszthatatlanul összekeverednek a gazdaságpolitikai és (az egyes rétegeknek, csoportoknak kedvezni kívánó, réteghelyzetüket akár adóbevételi veszteségek árán is növelni akaró) társadalompolitikai célok. A diplomások munkaerőpiacát sokkal nagyobb mértékben befolyásolja az állam mindkét vonása, mint a többi képzettségi csoportét.

* * *

Ha a problémákat operacionalizálni akarjuk, akkor tulajdonképpen minden egyes csoportnál a végzettség és a foglalkozás közötti *kongruencia* ill. *státuszkonzisztencia* mértékét kell meghatároznunk. (Kolosi, 1987)

A státusz-inkonzisztencia *élménye* az esetek nagy részében nem zárható ki teljesen. Ha egy középiskolai biológiateanári diplomával rendelkező személy középiskolai biológia-tanári állást kap, akkor makroszociológiai szempontból státuszkonzisztens, s kongruens ugyan, de ő könnyen élheti ezt meg státuszinkonzisztenciának, hiszen helyzetét egy finomabb skálán ítéli meg: vélhetőleg ismer önmagánál rosszabb jegyekkel végzett évfolyamtársat, aki rangosabb gimnáziumban kapott állást, aki valamivel többet keres, vagy éppen nagyobb szertár fölött diszponál... Míg tehát mikroszociológiai értelemben minden munkahely egyedi, s minden egyes személy elhelyezkedik valahogy a végzettek virtuális rangsorában is, makroszociológiai értelemben mégis csak a szerint tudjuk a státuszinkonzisztencia skálán elhelyezni az embereket, hogy az általuk betöltött foglalkozás, *más* foglalkozásokkal összehasonlítva, mennyire számít rangosnak, diplomájához adekvátnak.

A kongruencia vizsgálatok alaphipotézise szerint egy képzettségnek „megfelel” valamilyen konkrét foglalkozás, állás. Az 1960-as, 1970-es-1980-as népszámlálás foglalkozási nagycsoportokkal vetette össze a képzettségeket, azt vizsgálta, hogy a diplomások szellemi pályán vannak-e, s hogy abban az ágazatban-e, ahova a képzettségük szól. Ez a makromegközelítés azt jelezte, hogy történelmileg változó, hogy a diplomások milyen arányban mentek fizikai munkakörbe. 1960-ban még a jogi végzettségűek között volt magas (14%) a fizikai dolgozók aránya, ami vélhetőleg azzal függ össze, hogy a Horthy korszakban képzett igen nagyszámú jogászból

többen kötődtek a politikai hatalmi strukturákhoz, mint a tanárok, orvosok, vagy mérnökök közül, így többen kerültek az 1945 ill. 1948 után állásukat veszítettek, illetve kitelepítettek közé is. 1980-ra a helyzet megváltozott elsősorban anyagi okokból (pénzkeresési megfontolásból, kihasználva az ipari kisvállalkozások adta jövedelemszerzési lehetőségeket, vagy éppen a korszak közbeszédében előszeretettel emlegetett borraavalós szalmákat, pl. a benzinkútkezelést) kerültek a diplomások fizikai pályára (ebből következően a férfiak inkább, mint a nők) – de az arányok elmaradtak az 1960-astól. A szellemi pályákon belül is mérték a kongruenciát, (tehát az ágazati megfelelést) s úgy találták, hogy a befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek 69,8 % végzettségének megfelelő foglalkozást űzött, 9,4% részben s 20,8% egyáltalán nem megfelelő foglalkozással rendelkezett. (A befejezett 1984, Szűcs 1986)

A státuszkongruencia népszámlálási mérése azt az előfeltevést hordozza, hogy a diplomások akkor vannak a „helyükön”, hogyha a képzettségüknek megfelelő ágazatban szellemi munkát látnak el. Ez az elképzelés azonban legalább két dolgot nem vesz figyelembe. Az egyik az, hogy a diploma nem olyan, mint a szűk profilu szakmunkásbizonyítvány, tehát a diplomaszerezés során megszerzett ismeretek, készségek, társadalmi kapcsolatok kifejezetten képessé teszik a diplomást arra, hogy szűkebb szakterületén kívül, de mégis viszonylag jó állásban helyezkedjen el. A másik figyelmen kívül hagyott tény, hogy az un. szellemi munkák jelentős része ügyviteli foglalkozás, valójában egyáltalán nem igényel diplomát, s ténylegesen is tömegesen töltik be azokat pl érettségizett nők. Ha egy diplomás ilyen állást kap egy vállalatnál, vagy az államigazgatásban – biztosan túlképzettnek fogja tekinteni magát, s a környezete is őt.

A státuszkonzisztencia mérése érdekében tehát az állásokat ágazattól függetlenül kell diplomaadekvát állásoknak minősítenünk.

Ideáltipikus értelemben státuszkonzisztens az a személy, aki olyan állást tud szerezni, ami az állások-foglalkozások „rangsorában” pontosan ugyanoda esik, ahová a diplomája a diplomák rangsorában. Aki olyan állást kap, ami ennél gyengébb helyezést ér el, az státuszinkonzisztens helyzetbe kerül, munkaköréhez képest „túlképzett” munkavállalóként tekint magára.

Természetesen ezen az inkonzisztencián/túlképzettségen belül több variáció lehetséges.

1. az adott ágazatba vágó minden állás adekvát diplomásokkal van betöltve. Ebben az esetben a munkavállaló részben a szféra növekedésében, a nyugdíjazásokban, a pozícióban lévők által elkövetett hibákban stb reménykedhet– státuszinkonzisztenciájának oka, hogy addig alacsonyabb pozícióban kénytelen „várakozni”. Ennek tipikus esete a közjegyzői pozíció, hiszen minden közjegyzőaspiráns rendelkezik megfelelő szakdiplomával, de mivel meghatározott számú közjegyzői állás van, a pályára megfelelő szakvizsgákkal megérkezők kénytelenek „várakozni”.

2. az adott ágazatban az idősebbek még megfelelő szakirányú diploma nélkül töltik be pozíciókat, (esetleg azért mert megfelelő képzés még nem is volt, amikor az adott ágazat Magyarországon teret nyert). A státuszinkonzisztencia ez esetben abban nyilvánul meg, hogy a fiatal ember által betöltött pozíciót *mások még diploma nélkül tölthették be, s ma is pozícióban vannak.* A terület „professzionalizálódása” azonban a történelmi idő előrehaladásával folyamatos, „a státuszinkonzisztencia” tehát csökken: a pozícióba ma már csak fiatal diplomások kerülnek, az öregek fokozatos kilépésével magától megszűnik. Nagyjából ez történt a 20. század végére a tanítói állással, az idősebb – középfokú tanítói képesítéssel rendelkező tanítók nyugdíjba mentek, s elvileg már csak a törvény által előírt főiskolai képesítéssel rendelkezők kerülhettek tanítói pozícióba...

3. az adott pozíció folyamatosan töltődik mind diplomásokkal, mind nem diplomásokkal, az inkonzisztencia folyamatosan újratermelődő jelenség. Erre példa a magánnyelvtanári állás, melynek soraiba újra és újra belépnek az adott nyelvet jól beszélő, de tanári képesítéssel nem rendelkező emberek.

4. a pozíció vagy a pozíció megnevezése fiktív aggregátum. Azaz vagy arról van szó, hogy a foglalkozás betöltői pontosan számon tartják, ki tölti be diplomával és ki anélkül a pozíciót és a tényleges munkavégzés, feladatok, jövedelem, presztízs ehhez igazodik, vagy pedig arról, hogy a foglalkozás/pozíció társadalmi rangját valamiféle képzettségtől, szakértelemtől teljesen független dolog szabályozza. Pl., ha valaki bérháztulajdonos az 1930-as évek Budapestjén, akkor a tulajdon és az éves jövedelem nagysága szerint tartozik magasabb vagy alacsonyabb társadalmi csoporthoz, s ehhez semmi köze a képzettségének, életkorának, munkatapasztalatának stb.

Mindezeket a vizsgálatokat csak olyan céladatbázisok segítségével lehetne elvégezni, melyek *pontosan* tartalmazzák az egyetemi diplomaszerezés időpontját, a diploma irányát és eredményét, a foglalkozási pozíció egészen pontos leírását – ráadásul mindezt több történelmi időpontban.

Ilyen adatbázisok legfeljebb az életrajzi lexikonok, ki kicsodák, ezek esetében bízhatunk ugyanis abban, hogy a diploma iránya, a diplomaszerezés helye mellett az első pozíció is megneveztetik. A ki kicsodák használatával szemben ugyanakkor súlyos ellenérv, hogy semmilyen értelemben nem reprezentálják egy meghatározott időszak diplomásainak egészét, csak közülük a „leghíresebbeket.” S természetesen joggal feltételezhető, hogy a később híressé váló értelmiségieknek már a családi háttere sem tipikus, s azzal a részellel melynek később tagjává válnak, már hallgató korukban intenzívebb kapcsolatot ápoltak, mint az átlag.

Ezért a kínálkozó lehetőségek² ellenére a lexikonok használatától végülis eltekintünk.

A szociológiai rétegfelvételek számos alapvető elemzést tartalmaznak³. De közvetlenül nem tudjuk most használni őket, mert 1) nem tudunk az egyes rétegfelvételekhez szisztematikusan hozzárendelni 10-20 évvel előbbi későbbi felvételt 2) nem mindig állnak rendelkezésre korcsoportos adatok és 3) a felvételek épp azokról nem szólnak, akik most minket a leginkább érdekelnének, azaz a nem jogászként elhelyezkedett jogi diplomásokról, nem mérnökként elhelyezkedett mérnöki diplomásokról.

A fiatal diplomások elhelyezkedési esélyeiről *általános* – tehát ágazatfüggetlen - képet kellene, hogy formáljunk, s úgy, hogy azt 10-20 évvel korábbi állapotokkal hasonlíthassuk össze. A betöltött foglalkozás „minősítéséhez” tehát – hacsak nem akarunk elveszni a

² Karády Viktorral közösen épített elitadatbázisunkat vizsgáltam meg ebből a célból.

³ E vizsgálódások olyan számosak, hogy most csak a Szociológia és a Statisztikai Szemle c. folyóiratokban tükröződő vizsgálatokat említjük meg, időrendben: Akszentievics 1972, Huszár 1974, Bánlaky- Solymosi - Kérészné 1975, Háber 1975, Katona 1975, Kepecs - Klinger 1975, Angelusz - Balogh - Körmendi - Léderer - Székelyi 1977, Andics 1979, Molnárné 1984, Balázs - Lengyel 1983, Angelusz 1986, Bóday 1986, Békés 1986, Solymosi - Székelyi 1987, Hrubos 1987, Feleky 1988. Reprezentatív továbbá két tanulmánygyűjtemény : Huszár 1978, Huszár 1986.

végtelen sokszínűség részleteiben – kell találnunk egy korokon átnyúló mutatót.⁴

A foglalkozások presztízssorrendje társadalmi rendszerektől, s történelmi időtől meglepő mértékben független (Treiman , 1998) , de – tudomásunk szerint – sehol nem létezik olyan lista, mely az „összes” foglalkozást sorba állítaná ilyen szempontból.⁵ Márpedig az igazi kérdés ez esetben nem az, hogy a géplakatosnak kisebb a presztízse, mint a mérnöknek, hanem az, hogy a különféle műszaki vagy gazdasági értelmiségi foglalkozásokat *egymással* összehasonlítva milyen sorrendeket tudunk alkotni.⁶

Ráadásul a foglalkozások presztízssorrendjét abból a speciális szempontból akarjuk most megalkotni, hogy mennyire tűnik az vélhetőleg kíváncsnak egy friss diplomás számára – ez pedig nem lehet egyszerűen a jövedelem sem.⁷

Ez alkalommal tehát célszerűnek tartottuk, hogy nem a foglalkozásokkal kapcsolatos össztársadalmi vélemények szerint alkossuk meg a foglalkozások rangsorát, hanem abból induljunk ki, hogy egy diplomás fiatal átlagosan elégedettebb, hogyha olyan állást tölt be, melyet *általában* diplomások töltenek be. És fordítva: minél

⁴ Minthogy a foglalkozások minősítésének célja, hogy a foglalkozásokat elhelyezzük valamiféle skálán, eleve figyelmen kívül kell hagynunk azokat az operacionalizációkat, melyek funkcionalista vagy organikus társadalomelméletekből indulnak ki, s eleve csak azok az operacionalizációk jöhetnek szóba, melyek a társadalmat – foglalkozás szerint is – hierarchizálnak látják, s megkülönböztetnek „felsőbb” és „alsóbb” társadalmi csoportokat.

⁵ A Kulcsár Rózsa vezette kutatás a 156 foglalkozással kapcsolatban állapította meg, hogy 1983 és 1988 között az értelmiségi foglalkozások presztízse nőtt, s számos fizikaié csökkent, de ez nem segít az értelmiségiek számára egyáltalán „szóba jövő” foglalkozások presztízisének mérlegelésekor. vö: Kulcsár, 1990

⁶ A diplomások körén kívüli rétegződésmodell jellegű rangsorokat állapított meg Kemény és Kozák a csepeli munkások, valamint Pest megye munkásai között; mobilitási szempontok alapján a statisztikai szakmacsoportok szintjén pedig Csáko és Liskó. (Kemény- Kozák én., Csáko - Liskó 1978.)

⁷ A szépirodalom, a filmművészet stb. gyakran foglalkozott ugyan azzal, hogy diplomások magasabb jövedelem kedvéért nem diplomás foglalkozást töltenek be – de ezt minden esetben egyfajta társadalmi válságtünetként kívánta megjeleníteni – s nincs okunk feltételezni, hogy a közvéleményben ez ne így jelenne meg.

nagyobb egy szakmában a nem diplomások aránya, annál kisebb a vonzereje a friss diplomások számára.

Státuszinkonzisztencia tíz és negyven évvel ezelőtt

Annak bemutatására, hogy a diplomások aránya mennyiben alkalmas a foglalkozások tömeges minősítésére vizsgáljuk meg a 90-es évek végi helyzetet a TÁRKI Omnibusz adatbázisokból általunk e célból összeillesztett közel százezres minta segítségével.⁸

⁸ A TÁRKI adatbankban a következő 1997 és 2003 közötti omnibusz felvételek ezek: TDATA-D27 ;TDATA-D29 ;TDATA-D30 ;TDATA-D31 ;TDATA-D77 ;TDATA-D58 ;TDATA-D63 ;TDATA-D72 ;TDATA-D73 ;TDATA-D74 ;TDATA-D85 ;TDATA-D89 ;TDATA-E09 ;TDATA-D93 ;TDATA-D94 ;TDATA-D95 ;TDATA-D96 ;TDATA-D97 ;TDATA-E07 ;TDATA-D48 ;TDATA-E08 ;TDATA-E14 ;TDATA-E35 ;TDATA-E36 ;TDATA-E16 ;TDATA-E18 ;TDATA-E21 ;TDATA-E23 ;TDATA-E24 ;TDATA-E26 ;TDATA-E29 ;TDATA-E32; TDATA-E37; TDATA-E46; TDATA-E95; TDATA-E98a; TDATA-E98b; TDATA-E98c; TDATA-F06; TDATA-E50; TDATA-E54; TDATA-E57; TDATA-E61; TDATA-E76; TDATA-E78; TDATA-E82; TDATA-E84; TDATA-F17; TDATA-F56; TDATA-F59. A közel 100000-s aggregátumban 69790 személyre nézve van érvényes FEOR adat. <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10105.xls>, <http://nagypetertibor.uni.hu/10106.xls>

1. Tábla. Három részlet⁹ az egyes foglalkozásokhoz tartozók iskolázottságáról 2000-ben

FEOR	nem járt iskolába	kevesebb mint 8 ált.	8 általános	szakmunkásképző	Középiskolai	főiskolai diploma	egyetemi diploma	N	A felsőfokú végzettségűek arányából alkotott mutató
8311 Mezőgazdasági vontatóvezető		16,1%	49,6%	31,6%	2,8%			361	0
7335 Cipész, cipőkészítő, -javító		8,8%	35,0%	47,0%	9,1%			351	0
...									
3525 Nyomozó, magánnyomozó			4,5%	18,2%	27,2%	40,9%	9,1%	22	0,5
1322 Ipari részegység vezetője		0,2%	4,3%	7,5%	37,6%	27,2%	23,1%	415	0,5
1421 Üzleti szolgáltatási ki-szervezet vezetője			1,4%	13,6%	33,5%	34,3%	17,1%	140	0,51
...									
2122 Közlekedési mérnök						57,1%	42,9%	21	1,00
2221 Közegészségügyi felügyelő						84,6%	15,4%	13	1,00
2211 Általános orvos							100,0%	74	1,00
Teljes	0,3%	9,5%	23,8%	27,7%	26,4%	7,9%	4,3%	77512	0,12

⁹ A közölhetetlen méretű táblázatból a három részletet úgy választottuk ki, hogy az iskolázottsági presztizssorrendbe állított foglalkozások alsó, középső és felső sávjából is mutasson néhány foglalkozást - a módszer érzékeltetése céljából.

Első lépésként megvizsgáltuk az egyes foglalkozásokhoz tartozók iskolázottsági összetételét. (lásd 1. sz. tábla) Minden foglalkozáshoz (minden FEOR¹⁰ számhoz) egy 0 és 1 közötti számot rendeltünk hozzá, mely azt mutatja, hogy az adott foglalkozáshoz tartozók körében a teljes népességben mekkora arányban találunk diplomásokat – ezt mutatja az 1. sz. tábla utolsó oszlopa.

Ezáltal a foglalkozásváltozót *lineáris*sá alakítottuk, minden foglalkozás értéke annyi lesz, amennyi az adott foglalkozást betöltők körében a diplomások aránya. Ennek az értéknek a segítségével a különféle életkori, ágazati, lakóhelyi, iskolázottsági csoportok „átlagos foglalkozási pozícióját” kiszámíthatóvá tehetjük!

Ezt követően kiszámoljuk, hogy az egyes iskolázottsági csoportok által betöltött foglalkozások „értéke” átlagosan mennyi. Nyilvánvaló, hogy az egyetemi diplomásoknál magasabb értéket kapunk, mint a főiskolai diplomásoknál – de a középiskolai végzettségűek értéke sem lehet nulla, hiszen az egyes foglalkozások „értéke” éppen azért lett alacsonyabb egynél, mert a foglalkozást valamekkora arányban középiskolai végzettségű emberek töltik be ténylegesen – tehát a középiskolai végzettségűek között is vannak olyanok, akik olyan foglalkozásokat töltenek be, amit részben főiskolai végzettségűek töltenek be. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy ez az átlagérték korcsoportról korcsoportra hogyan változik.

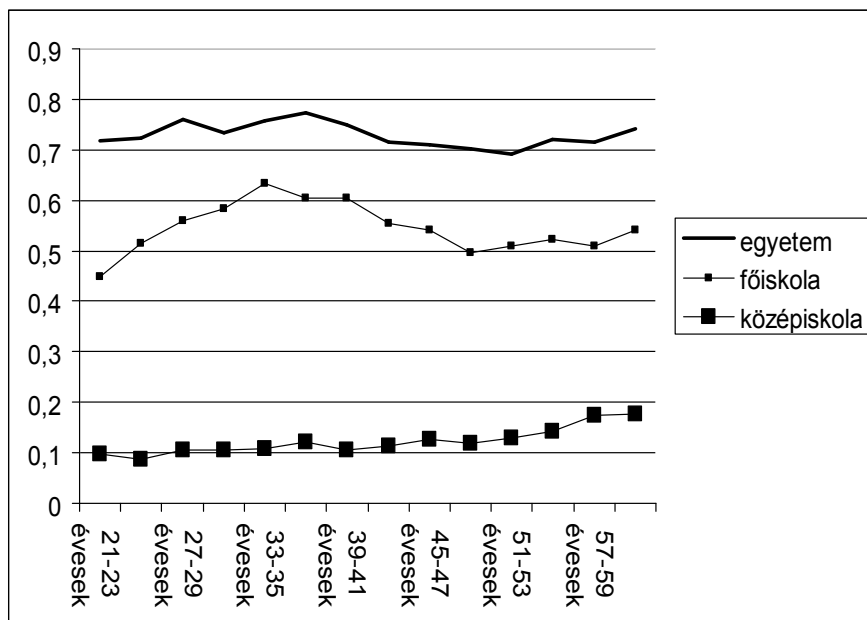
Ugyan csábító lenne annak vizsgálata is, hogy a még érettségivel sem rendelkező személyek közül a fiatalabbak nagyobb, vagy kisebb eséllyel jutnak olyan pozíciókhoz, amiket a *főiskolások arányával lehet jellemezni*, ettől ez alkalommal eltekintünk, s az adatokat csak a három felső iskolázottsági csoportra mutatjuk be. Az ezt szemléletessé tevő grafikonból pedig kiiktattuk az összehasonlítást megzavaró nyugdíjkorhatár fölötti korcsoportokat. (Lásd első ábra)

¹⁰ A Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerében bekövetkezett kisebb változásokat az adatbázisban átvezettük

2.Tábla. Részlet az egyes kohorszokhoz és egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók által elért átlagos foglalkozási pozíciókat bemutató táblázatból (2000)

életkori csoportok	egyetemi végz	N	szórás	főiskolai végzettségűek	N	szórás	középiskolai végzettségűek	N	Std. Deviation
21-23 éves	0,72	12	0,33	0,45	126	0,37	0,10	940	0,16
24-26 éves	0,72	114	0,31	0,51	370	0,37	0,09	1130	0,14
27-29 éves	0,76	199	0,28	0,56	373	0,35	0,11	1038	0,16
30-32 éves	0,73	163	0,31	0,58	404	0,35	0,11	1044	0,15
33-35 éves	0,76	168	0,29	0,63	356	0,34	0,11	1095	0,15
36-38 éves	0,77	169	0,28	0,60	367	0,35	0,12	943	0,17
39-41 éves	0,75	175	0,29	0,60	416	0,34	0,10	953	0,15
42-44 éves	0,72	195	0,31	0,56	392	0,34	0,11	1059	0,15
45-47 éves	0,71	246	0,30	0,54	483	0,34	0,13	1241	0,16
48-50 éves	0,70	212	0,29	0,50	429	0,34	0,12	1121	0,15
51-53 éves	0,69	250	0,32	0,51	405	0,34	0,13	1078	0,17
54-56 éves	0,72	270	0,29	0,52	390	0,33	0,14	879	0,18
57-59 éves	0,71	246	0,29	0,51	371	0,34	0,18	778	0,20
60-62 éves	0,74	119	0,28	0,54	188	0,32	0,18	445	0,20
63-65 éves	0,74	106	0,27	0,56	134	0,33	0,21	395	0,23
66-68 éves	0,73	112	0,27	0,56	116	0,34	0,22	318	0,23
69-71 éves	0,74	121	0,28	0,60	123	0,32	0,19	322	0,21
72-74 éves	0,75	79	0,27	0,57	110	0,32	0,21	223	0,23
75-77 éves	0,71	63	0,29	0,55	64	0,32	0,21	183	0,23
78-80 éves	0,75	36	0,29	0,61	53	0,34	0,23	146	0,23
81-83 éves	0,69	29	0,27	0,60	26	0,37	0,22	62	0,24
84-86 éves	0,60	19	0,35	0,65	20	0,32	0,24	28	0,28
87-89 éves	0,75	12	0,25	0,59	7	0,40	0,14	18	0,21

1 Ábra A különböző magasabb végzettségű korcsoportok által betöltött foglalkozások abszolút iskolázottsági-presztizs értéke 2000-ben¹¹

Az ábra világosan mutatja, hogy amennyiben a foglalkozások *értékét* a felsőfokú végzettségük aránya segítségével minősítjük, akkor a fiatal egyetemi diplomások kissé rosszabb pozíciót töltenek be, mint a harmincas éveikben járók, viszont a negyvenes éveiket taposók foglalkozási pozíciója nem magasabb, mint az egészen fiataloké. (Az ötvenes éveik végén járók magasabb foglalkozási pozíciója vélhetőleg azzal függ össze, hogy a magasabb férfihalandóság ellenére – a nők alacsonyabb nyugdíjkorhatára miatt – e csoportban magasabb a férfidiplomások aránya, s a férfiak inkább töltenek be magasabb pozíciókat.)

Mindeme változások ellenére az egyetemi diplomával rendelkező fiatalok 0,72-s értékétől a legjobb helyzetben lévők (a 37 év körüliek) csak 0,05 tel térnek el.

Egészen más a helyzet a főiskolai végzettségük esetében, akiknél a fiatalok *sokkal rosszabb* helyzetben vannak, mint az idősebbek, a 22 év körülieket jellemző 0,45-ös értéknél a 34 évesek értéke 0,18-cal magasabb. S noha a középkorúak körében ismét

¹¹ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10107.xls>

alacsonyabb értékeket látunk, a középkorúak és az idősebbek foglalkozási helyzete is következetesen jobb, mint a pályakezdőké.

A középiskolai végzettséggel rendelkezők foglalkozásainak értéke - sokkal alacsonyabb szinten – stabilitást mutat, az 55 felettieknél emelkedő értékek kielégítő magyarázatként szolgálnak, hogy e csoportban növekszik a férfiak aránya.

Az 1997-2003 közötti megfigyelési időpontban tehát e számítási módszerrel azt konstatálhatjuk, hogy a pályakezdő diplomások valóban rosszabb helyzetben vannak az átlagnál, de ez sokkal inkább igaz a főiskolai, mint az egyetemi végzettségű pályakezdőkre. Fontos megfigyelés ugyanakkor, hogy a legjobb helyzetben a harmincas éveikben lévők vannak, akiknek a pozíciója a negyvenes éveikben lévőkénél is jobb. Azaz nem mondhatjuk azt, hogy a hosszabb munkaerőpiaci jelenlét vezet magasabb pozícióhoz. Sokkal valószínűbb, hogy a most (2000 körül) 30-as éveikben lévők a rendszerváltás után a „legalkalmasabb időben” érkeztek a munkaerőpiacra, betöltötték a kívánatos pozíciókat¹²...

Vessük össze ezt a megfigyelést egy lényegesen korábbival, egy olyan időszakkal, amikor a tervgazdaság még egyértelműen érvényesült. A legkorábbi személysorosan rendelkezésünkre álló adatbank a társadalom 30 évvel korábbi, azaz 1970-s állapotáról tájékoztat. Adatbázisunkban – mely a népszámlálás 2 % os mintája¹³ - a foglalkozások akkori besorolása kifejezetten a népszámlálás céljára készült, nem teljesen azonos logikájú a FEOR-ral.¹⁴ Ezért 1970-re nézve az egész eljárást újra elvégeztük, tehát a foglalkozások akkori kategóriáit kereszt táblába állítottuk az iskolai végzettséggel, s az újonnan kiszámított 0 és 1 közötti értékeket rendeltük hozzá ezekhez a foglalkozásokhoz, majd ennek alapján számoltunk átlagokat. A legelső benyomás, hogy az értékek minden kategóriában alacsonyabbak, azaz minden iskolázottsági kategóriának a pontértéke alacsonyabb, mint 2000-ben. Az egyetemet végzetteknél ez a presztízsérték 0,39 – míg a fentebbi ábrára pillantva azonnal láthatjuk,

¹² Csákö – a tanulmány kéziratot változatához hozzászólva - ennél a pontnál arra mutatott rá, hogy ez kétféle jelenthet, vagy hogy a 90-es évek elején a huszonévesek előnye még látszana egy hasonló adatbázisból, vagy azt hogy nem látszana: ebben az utóbbi esetben gyors előmenetelről kell beszélnünk.

¹³ Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-B18: A magyarországi 1970. évi népszámlálás személy mintája. adatlap. Verzió: 2007-01-19 kutatásvezető: Kepecs, József, Központi Statisztikai Hivatal

¹⁴ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10102.xls>

hogy a 2000-s érték 0,7 felett van. A főiskolát végzetteknél 0,31 az egyéb felsőfokot végzetteknél 0,18, míg a középiskolát végzetteknél csak 0,07 az 1970-es érték. A felsőfokú végzettségűekre jellemző érték tehát lényegesen, a középiskolai végzettségűekre jellemző némiképp a 2000-s szint alatt marad. Azaz a magas iskolázottság és a foglalkozás státuszkonzisztenciája 1970-ben minden szinten alacsonyabb volt, mint manapság: *sokkal jellemzőbb volt, hogy a diplomások olyan foglalkozásokat töltöttek be, melyet mások diploma nélkül töltöttek be....*

Ennek az inkonzisztenciának többféle oka is lehet: egyrészt úgy látszik, a nagyarányú intragenerációs iskolai mobilitás, a nagyszámú estin és levelezőn szerzett diploma ellenére, még igen sokan voltak nem felsőfokú végzettségüként aktívak azok közül, akik 1949 után vezetői pályán indultak el, másrészt néhány foglalkozás – pl. a tanítói – körében radikálisan megváltozott az elvárt iskolai végzettség. De – egyes ágazatokban – elképzelhető, hogy diplomáshiányról van szó.

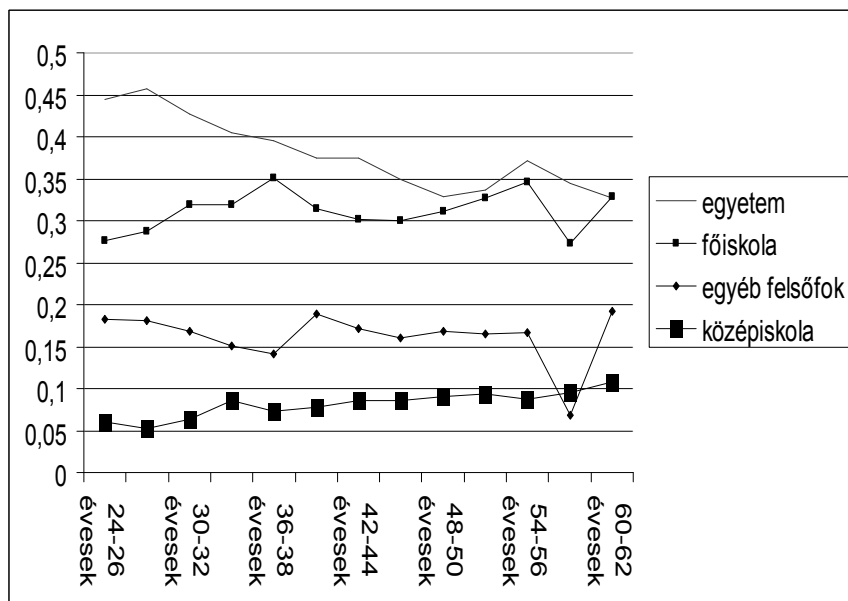
Ez azonban még semmit nem vetít előre abból, hogy a főiskolai ill. egyetemi diplomával végülis rendelkezők körében mekkora a pályakezdő státuszinkonzisztensek hátránya. A számolás eredményeképpen látványos eredményekhez jutottunk. (3. Tábla, 2. ábra).¹⁵

¹⁵ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10103.xls>

3. Tábla. Részlet az egyes kohorszokhoz és egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók által elért átlagos foglalkozási pozíciókat bemutató táblázatból (1970)

életkori csoportok	egyetemi végz	N	szórás	főiskolai végzettségűek	N	szórás	középiskolai végzettségűek	N	Std. Deviation
21-23 éves	0,35	8	0,23	0,28	127	0,20	0,21	95	0,14
24-26 éves	0,44	348	0,21	0,28	427	0,20	0,18	233	0,14
27-29 éves	0,46	463	0,20	0,29	332	0,21	0,18	166	0,14
30-32 éves	0,43	385	0,21	0,32	216	0,22	0,17	99	0,14
33-35 éves	0,41	307	0,21	0,32	165	0,21	0,15	58	0,11
36-38 éves	0,39	344	0,22	0,35	164	0,22	0,14	34	0,11
39-41 éves	0,37	348	0,20	0,31	203	0,22	0,19	49	0,16
42-44 éves	0,37	301	0,20	0,30	161	0,22	0,17	47	0,15
45-47 éves	0,35	249	0,22	0,30	149	0,22	0,16	34	0,16
48-50 éves	0,33	241	0,21	0,31	144	0,22	0,17	35	0,16
51-53 éves	0,34	125	0,23	0,33	79	0,21	0,16	14	0,17
54-56 éves	0,37	130	0,22	0,35	83	0,23	0,17	17	0,18
57-59 éves	0,34	123	0,23	0,27	104	0,23	0,07	16	0,06
60-62 éves	0,33	139	0,24	0,33	60	0,20	0,19	11	0,17
63-65 éves	0,37	114	0,25	0,33	53	0,22	0,11	9	0,12
66-68 éves	0,36	92	0,22	0,28	42	0,24	0,16	8	0,19
69-71 éves	0,36	79	0,23	0,32	50	0,24	0,29	10	0,26
72-74 éves	0,34	52	0,24	0,33	43	0,24	0,16	8	0,20
75-77 éves	0,37	41	0,25	0,32	23	0,24	0,06	7	0,07
78-80 éves	0,35	31	0,25	0,28	12	0,26	0,05	1	
81-83 éves	0,35	15	0,24	0,42	12	0,23	0,32	2	0,37
84-86 éves	0,22	23	0,24	0,40	10	0,19	0,00	0	0,00
87-89 éves	0,38	6	0,26	0,25	2	0,10	0,18	1	

2. Ábra A különböző magasabb végzettségű korcsoportok által betöltött foglalkozások abszolút iskolázottsági-presztízs értéke 1970-ben¹⁶

Az egyetemet végzettek foglalkozásainak presztízisértéke a legfiatalabbaknál a legmagasabb, majd csökken.

A főiskolát végzettek foglalkozásainak presztízisértéke a fiatalabbaktól, a harmincas éveikben járók felé növekszik, majd csökken, azután ismét növekedni kezd. A ötven körüliekénél már *alig van különbség a főiskolát és egyetemet végzettek beosztásainak presztízisértékében*. A középiskolát végzettek is lényegesen rangosabb foglalkozásokat töltenek be idősebbként, mint fiatalabbként.

Természetesen önmagában ebből még nem állapíthatjuk meg, hogy mennyiben van szó arról, hogy az életkor előrehaladásával javul a főiskolát és középiskolát végzettek munkaerőpiaci esélye az egyetemi diplomásokhoz képest, és mennyiben arról, hogy a régebben főiskolázottak – amikor kevesebb volt a főiskolai végzettségű –

¹⁶ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10104.xls>

magasabb az egyetemet végzettekhez hasonló társadalmi pozícióba kerültek eleve.¹⁷

Kijelenthetjük viszont, hogy 1970 és 2000 közötti összehasonlításban *a fiatal egyetemi diplomások pozícióromlása (mármint az idősebbekhez képest) a legfeltűnőbb jelenség.*

Egy specifikusabb számítás

A fenti számítás során az egyes foglalkozások presztízsértékét egységesen a felsőfokú végzettségűek adott foglalkozás körében betöltött arányával határoztuk meg. Lehetséges azonban, hogy a felsőfok tömegesedésével egy egyetemi diplomás már azt is státuszinkonzisztenciának éli meg, hogyha olyan állást kap, melyet akár 100 % ban felsőfokú diplomások töltenek be – de ezek között sok a főiskolai végzettségű és viszonylag kevés az egyetemi végzettségű.

Ez alkalommal 90-es évek végi adatbázisunkban minden FEOR számhoz egy 0 és 1 közötti számot rendeltünk hozzá, mely azt mutatja, hogy az adott foglalkozáshoz tartozók körében a teljes népességben mekkora arányban találunk *egyetemi* diplomásokat. Az orvosok mellé tehát – akárcsak az előző számításnál - most is 1-es érték került, de az előző számításban szintén az élcsapathoz tartozó közegészségügyi felügyelők (lásd ismét: 1. sz. tábla) mellé már csak 0,15-ös érték, jól kifejezve, hogy egy fiatal medikus egy ilyen foglalkozásban túlképzettnek számítana. Ez a mutató jobban rétegzí a népességet. Nem csoda, hiszen a népességnek mindössze 0,36%-a dolgozik olyan munkakörben, ahol mindenki egyetemi diplomás, 0,75%-a olyanban ahol az emberek 90%-a, 1,13 %-a olyanban ahol 80%-a volt egyetemi diplomás, s 2,49%-a olyanban ahol 50%-nál több volt egyetemi diplomás. (Ha nem az átlagokkal akarnánk számolni azt is mondhatnánk, hogy ha valaki – egyetemi diplomásként - olyan állást kap, amelynek a betöltői nagyobb részben nem egyetemi diplomások, akkor ő nagy valószínűséggel fogja túlképzettnek tekinteni magát.)

Míg az előző számítási módnál azt láthattuk, hogy a főiskolai diplomások minden korcsoportnál alacsonyabb presztízsértékű állást tölthetnek be, mint egyetemet végzett nemzedéktársaik, most arról

¹⁷ A presztízisindex azt is mutatja, hogy a férfiak 0,032s a nők 0,028-as értékű foglalkozást töltenek be, a felsőfokot végzett férfiak 0,33-s a nők 0,39-s értékűt.

szerezhetünk benyomást, hogy az egyetemi diplomások - relatíve – inkább vannak olyan állásokban, melyekre nem jellemző az egyetemi diploma, mint a főiskolai diplomások olyanokban, amelyekhez nem jellemző a főiskolai diploma. (Ez mutatkozik meg abban, hogy az egyetemi diplomások foglalkozásait jellemző görbe minden korcsoportban a főiskolai diplomásokat jellemző görbe alatt marad.)

Az előző számítási módnál a fiatal egyetemi diplomások hátránya a középkorúakhoz képest csekély volt. *Most világossá válik, hogy az egyetemi diplomások a 34. életévük környékén töltik be a legmagasabb presztizzsel rendelkező állásokat. Azaz a legfiatalabbak elsősorban a közvetlen előttük járókhoz képest vannak hátrányban.*

Fontos tudnunk, hogy nemcsak a 30-nál fiatalabbak, hanem az ennél idősebbek is átlagosan alacsonyabb presztizsű állásokat töltenek be, mi több a 48 felettiek átlagosan alacsonyabb presztizsű állásokban vannak, mint a legfiatalabbak.

Úgy a főiskolát, mind az egyetemet végzettek körében ez a foglalkoztathatósági hátrány nem általában, azaz a teljes diplomás népességhez képest tapasztalható, *hanem csak a harmincas éveikben lévőkhöz képest.*

Ez azonban ugyanúgy vezethet egy hátrány érzékeléshez.

Ugyanezt a vizsgálatot az 1970-es népességre elvégezve kiderül, hogy a fiatal egyetemi diplomások az akkor idősebbekhez képest lényegesen jobb helyzetben voltak, mint a 30 évvel későbbi huszonévesek, s az akkori 30-asok sincsenek előnyben.

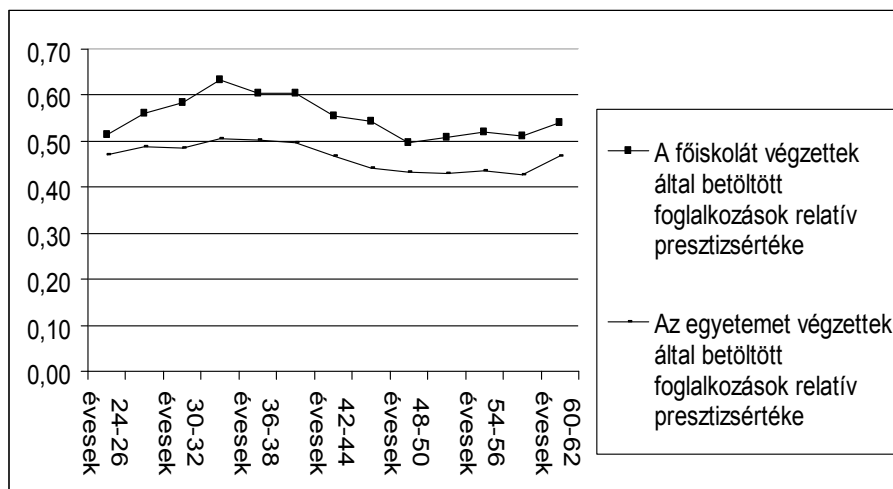
4. tábla A diplomások által betöltött foglalkozások relatív iskolázottsági-presztizs értéke 2000-ben¹⁸

	A főiskolát végzettek által betöltött foglalkozások presztizsértéke			Az egyetemet végzettek által betöltött foglalkozások presztizsértéke		
	Átlag	A főiskolát végzettek száma	Szórás	Átlag	Az egyetemet Végzettek száma	Szórás
21-23 éves	0,45	126	0,37	0,44	12	0,31
24-26 éves	0,51	370	0,37	0,47	114	0,32
27-29 éves	0,56	373	0,35	0,49	199	0,33
30-32 éves	0,58	404	0,35	0,48	163	0,35
33-35 éves	0,63	356	0,34	0,51	168	0,34
36-38 éves	0,60	367	0,35	0,50	169	0,34
39-41 éves	0,60	416	0,34	0,50	175	0,35
42-44 éves	0,56	392	0,34	0,47	195	0,34
45-47 éves	0,54	483	0,34	0,44	246	0,33
48-50 éves	0,50	429	0,34	0,43	212	0,32
51-53 éves	0,51	405	0,34	0,43	250	0,31
54-56 éves	0,52	390	0,33	0,44	270	0,31
57-59 éves	0,51	371	0,34	0,43	246	0,30
60-62 éves	0,54	188	0,32	0,47	119	0,31
63-65 éves	0,56	134	0,33	0,45	106	0,30
66-68 éves	0,56	116	0,34	0,44	112	0,29
69-71 éves	0,60	123	0,32	0,47	121	0,31
72-74 éves	0,57	110	0,32	0,47	79	0,30
75-77 éves	0,55	64	0,32	0,42	63	0,30
78-80 éves	0,61	53	0,34	0,47	36	0,34
81-83 éves	0,60	26	0,37	0,41	29	0,26
84-86 éves	0,65	20	0,32	0,38	19	0,34

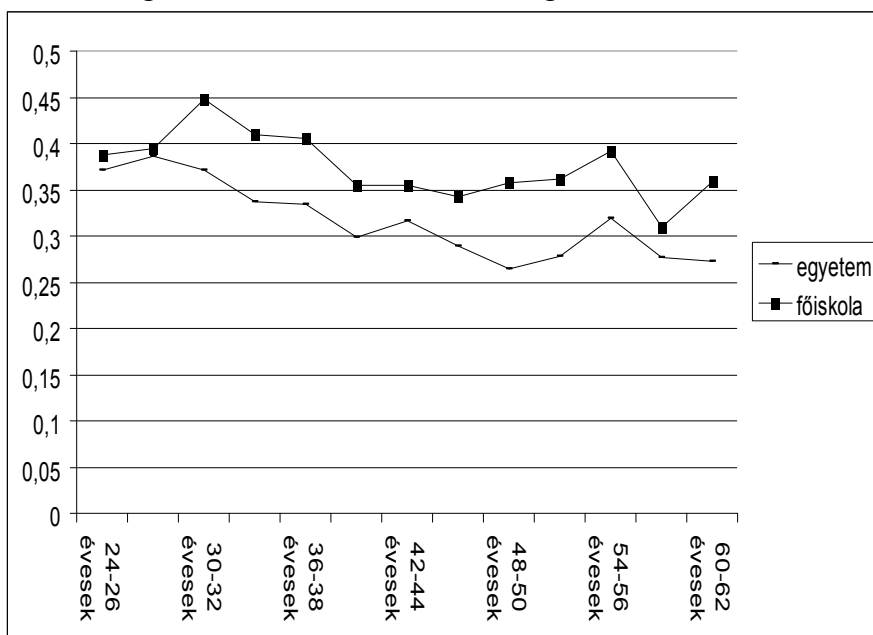
Ez a vizsgálat is azt mutatja tehát hogy a harminc esztendő alatt romlott a huszonéves egyetemi diplomások pozíciója – elveszett az az előnyük, ami az idősebbekhez képest megvolt.

¹⁸ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10108.xls>

2. Ábra A különböző magasabb végzettségű korcsoportok által betöltött foglalkozások relatív iskolázottsági értéke 2000-ben¹⁹

3. Ábra A különböző magasabb végzettségű korcsoportok által betöltött foglalkozások relatív iskolázottsági értéke 1970-ben²⁰

¹⁹ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10109.xls>

²⁰ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10112.xls>

Életút vizsgálat – idősor nélkül

Még finomabb eredményeket emelhetünk ki olyan adatbázisokból, melyek megkérdézik úgy a diploma utáni első, mind a későbbi pozíciót. Sajnos itt idősoros vizsgálatot nem tudtunk végezni, pusztán egy 1983-as mobilitás vizsgálatból²¹ tudtunk érdekes eredményeket leszűrni. Először is a legutolsó foglalkozás alapján erre a 32301 esetes adatbázisra nézve is megalkottuk az egyes foglalkozások presztizsrangsorát, (az egyes foglalkozásokban egyetemet végzettek arányát) majd ezt a számot az utolsó foglalkozás alapján hozzárendeltük az egyes foglalkozásokhoz. Utána megállapítottuk, hogy az egyes mintatagok mely évben szereztek egyetemi diplomát, majd azt, hogy az egyetemi diplomát szerzett 1007 személynek mi volt a diploma utáni első foglalkozása. Ehhez a foglalkozáshoz is hozzárendeltük az előbb megállapított rangsort. Kiderült, hogy az egyetemi diplomás emberek 9 százaléka 0,30 ponttal vagy annál többel esett vissza, további 9% ennél kevesebbel esett vissza első foglalkozásához képest. Az egyetemi diplomások 60 %-át jellemezte, hogy első és utolsó foglalkozása között nem mozdult el a foglalkozási ranglétrán. További 11,2 % 0 és 0,3 pont között lépett feljebb, további 11,2 % pedig ennél többel. Összességében tehát a diplomások életpályán belüli mobilitása 22,3 % ban felfelé és 18,1 % ban lefelé irányult.

A felfelé irányuló mobilitás némiképp inkább jellemezte a nőket, mint a férfiakat. Diplomátípus szerint leginkább a tudományos és közgazdasági irányú diplomák birtokosait jellemezte az életpályán belüli felfelé irányuló mobilitás, a műszakiakat pedig a lefelé irányuló: ott és akkor még arról lehetett szó, hogy a műszaki diplomások egyrésze pár éves szellemi pálya után kisiparosnak állt, pénzkeresési megfontolásokból.

Az életpályán belüli felfelé irányuló mobilitás igen erősen összefügg a diplomások apjának és nagyapjának iskolai végzettségével, mégpedig úgy, hogy minél magasabb a nagyapa iskolai végzettsége annál magasabb az egyetemi diplomások által betöltött jelenlegi (1983-as) foglalkozás presztizsértéke, viszont annál kisebb az első foglalkozás és az utolsó foglalkozás közötti

²¹ Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-A39: *Társadalmi mobilitás Magyarországon 1983* kutatásvezető: Kulcsár, Rózsa Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztály

presztizskülönbség! Azaz az egyetemi diplomások annál inkább el tudtak helyezkedni már egyetem után számukra adekvát állásokba (ahonnan később sem volt „indokolt” feljebb lépni) minél inkább rendelkeztek olyan kapcsolati tőkékkel, melyek az iskolázott családból jött fiatalok sajátja.

Továbbfejlesztési irányok

A rendelkezésünkre álló adatbázisok – ha nagyobb terjedelem állnak rendelkezésre további lehetőségeket kínálnának: az 1983-as életút vizsgálat részlegesen összevethető lenne az 1973-assal, illetve a mutatókat tovább lehetne specifikálni azzal, hogy az egyes korcsoportokra külön számítanánk ki a foglalkozások értékét és azt használnánk fel a korcsoporthoz tartozó diplomások által ténylegesen betöltött foglalkozások átlagértékéinek összehasonlításához. Használatba vonhatnánk az 1990-es ill. 1980-as népszámlálást.

Már az eddigi elemzések is azt mutatják, hogy ha egy – saját adatfelvétellel induló – alumni-bázisu kutatás magyarázatokat keres majd arra, hogy a friss egyetemi diplomások foglalkoztatásával miért vannak „gondok”, illetve meg akarja határozni, hogy pontosan kinek vannak gondjai, akkor az egyszerű munkaerőpiaci számításoknál sokkal komplexebb szociológiai összefüggésekre is gyanakodnia kell majd.

Irodalomjegyzék

Hrubos Ildikó (1987) A közgazdasági jellegű diplomások foglalkoztatottsági jellemzői Statisztikai szemle . Január

Huszár Tibor (1986) (szerk) A magyar értelmiség a nyolcvanas években, Kossuth , Bp,

Huszár Tibor (1978) (szerk) Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások, Kossuth , Bp,

Huszár Tibor (1974) Research on the Intelligentsia and on Professional Groups. [Tanulmányok az értelmiségről és a szellemi foglalkozásúakról] . Szociológia . 5. (p. 24-28.)

Katona Tamás (1975) Adatok és tények a diplomásokról. A Központi Statisztikai Hivatal kiadványai . Szociológia . 4. (645-651.)

Kemény István és Kozák Gyula (összeáll.) (én.) Csepel munkásai, Társadalomtudományi Intézet, Budapest, én.,

Kemény István és Kozák Gyula (összeáll.) (én.) Pest megye munkásai, Társadalomtudományi Intézet, Budapest, én.,

Kepecs József - Klinger András (1975) A felsőfokú végzettségűek demográfiai adatai . Szociológia . 4. (611-623.)

Kertesi Gábor - Köllő János (2006) Felsőoktatási expanzió, "diplomás munkanélküliség" és a diplomák piaci értéke . Közgazd. Szle 53. . 3. (201-225.)

Kolosi Tamás (1987) A státusinkonzisztencia mérése . Szociológia 17. . 1. (1-20.)

Kulcsár Rózsa (1990) A társadalmi-foglalkozási csoportok sorrendje a presztízshierarchiában –Statisztikai Szemle június június

Molnárné Venyige Júlia (1980) Diplomások Magyarországon -ban Statisztikai szemle

Solymosi Zsuzsa - Székelyi Mária (1987) Életút és származás . Szociológia 17. . 4. (457-468.) (MŰSZAKI ÉRTELMIÉG)

Szűcs Zoltán (1986) A diplomások foglalkozási és képzettségi struktúrája közötti eltérések okai Statisztikai szemle . December

Treiman, Donald J (1998) A foglalkozások presztízisének elmélete In: Róbert Péter (szerk) A társadalmi mobilitás, Új Mandátum, Budapest,

Varga Attila (2006) Varga Attila A diplomások munkával való elégedettségének néhány kérdéséről (p. 75-95.) In A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok. [Szerk.] Utasi Ágnes. Bp. MTA PTI, 2006 .

Nagy Péter Tibor

Egy elitkutatás rekrutációs dilemmái

A történetiszociológiai szakirodalomban számtalan tanulmányt szenteltek az elit definíciójának. (Áttekinti: Simon, 2006, Hartmann 2006, Scott, 1990) Hosszas elméleti stúdiumok nélkül megállapíthatjuk, hogy a definíciók egy része kifejezetten a hatalmi elitet tekinti elitnek, azokat az embereket akiknek a döntései a társadalom egészének (az eliten kívülieknek) az élete szempontjából fontosnak bizonyult, mások viszont kiterjesztik e fogalmat mindazokra, akiknek személye bármely szférában, bármely mezőben fontosnak, meghatározónak, ismertnek tekinthető. (vö. kü: Aron, 1950. Bottomore, 1993. Clifford-Vaughan, 1980. Dahl, 1961. Dornhoff -Dye 1987. Giddens, 1974. Pareto, 1972.). Különösebb további indoklás nélkül leszögezzük Karády Viktorral közös elitkutatásunkban¹ elit alatt a továbbiakban a szélesebb, minden alszférára kiterjedőt értjük.

Elitkiválasztás alrendszerenként

A történeti elitkutatás a hagyományos történetírástól - hiszen azt már a 19. századi történettudomány ambicionálta, hogy a bemutatott intézmények *legfontosabbnak ítélt* professzorait vagy főhivatalnokait szisztematikusan bemutassa -többek között abban különbözik, hogy kiszűri a *fontos és nem fontos* személyek kiválogatására irányuló kutatói döntések esetlegességét.

Az eddigi, jelentős eredményeket hozó magyarországi történeti elitkutatások – mint pl. Bukodi (1998) Gergely (1992) Hadas, (2000), Hajdú (1996, 1997), Huszár (1993) Kovács I. (2001) Lengyel (1994, 1995), Müller (1996), S. Nagy (2001), Szakály (1998) Szelényi (1996), Takács (1998), s mások – azzal a logikával jártak el, hogy szakmánként, ágazatonként definiálták az elitbe kerülés kritériumait. Ezek a definíciók mindig az adott ágazatra jellemző elitpozíció elérését tekintik az elitbekerülés kritériumának, pl. az MTA tagság,

¹ A kutatás az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram, és a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Terv segítségével folyt.

egyetemi professzorság, vagy mondjuk ezredesi rang, Rt vezérigazgatóság elérését. A szakmánkenti hierarchia formalizálása a rekrutáció egyik legfontosabb kritériumának, a kutatói szubjektivitás kizárásának eleget tesz.

Két probléma azonban megmarad: (1) Először is ez a kiválasztási mód óriási jelentőséget ad a kortárs viszonyokból következő csoportpreferenciáknak, ill. az esetleges személyi torzalkodásoknak. Ha pl. a magyar tudományos elitet az „MTA tagjai” és „egyetemi tanárok” csoporttal akarjuk definiálni, meghatározó jelentőségű személyiségek (pl. a radikális szociológusok) maradnak ki, viszont teljesen jelentéktelennek bizonyult figurák kerülnek be. A kimaradás időnként nemcsak paradigmaticusan vezérelt, hanem szocioökonómiai kategóriarendszer szerint is szisztematikus: pl. annak valószínűsége, hogy zsidó vallású, vagy kikeresztelkedett tudósokból egyetemi tanárok vagy akademikusok legyenek sokkal kisebb volt, mint az azonos teljesítményeket mutató katolikus(nak született) kortársaiké. Ha egyes szakmai csoportok kutatása a kiindulópont, valószínűleg meg lehet találni azokat a kortárs szerveződések (a nevezett radikálisok esetében pl. az un. Vörösmarty Akadémiát), melyek *kompenzálják* a kortárs hivatalos testületek döntéseit. Itt azonban beleütközünk abba a történeti esetlegességbe, hogy mondjuk a társadalomkutatók esetében ismerjük a „hivatalosan elismert” és „ellenzéki” szociológusok szerveződési módjait, tudjuk, milyen objektivációkat kereshetünk egyik vagy másik csoport specifikálásához, de közel sem biztos, hogy ugyanígy ismerjük a természettudósok vagy nagyvállalkozók szerveződéseit. Ilyen értelemben tehát a kígyó saját farkába harap: azt reméltük, hogy szisztematikus történetiszociológiai vizsgálódással elősegítjük a tudomány-történetírás fejlődését, de kiderül, hogy a mintavételünk minősége egyértelműen az adott tudományterület történetírásának fejlettségétől válik függővé...

(2) A másik nagy probléma, hogy ha az elitet részletekből építjük fel, arról is döntéseket kellene hoznunk, hogy az egyes szakmák csúcán lévők mekkora körét válogatjuk az elitbe... Eldöntheti-e szociológus, hogy (a tételezzük fel objektív kritériumok szerint) *külön-külön* sorba rakott onkológusok, balett-táncosok, polgármesterek közül hány kerüljön be az elitbe? Hogyan dönthetjük el, hogy X fontosabb polgármester, mint amennyire fontos balett-táncos Y? Vagy hogyan dönthetjük el, hogy ha a felmerült 1000 sorba rakott polgármesterből 100-t felvettünk az elitlistánkra, akkor az 1000

sorba rakott balett-táncosból hányat kell felvennünk? Ha mondjuk, úgy döntünk, hogy minden egyes akadémikust beemelünk az elitbe, akkor hogyan határozassék meg a művészeknek az a köre, amelyhez tartozókat szintén száz százalékan emelünk be? Ha ugyanis megváltoztatjuk az elitbe válogatandó személyek közötti *belső* arányokat, már jelentős arányeltolódást fogunk tapasztalni pl. az egész elit etnikai és felekezeti összetételében, hiszen a felekezeti és etnikai összetétel foglalkozásspecifikus tényező. Természetesen itt sem lehet elvonatkoztatni attól, hogy a társadalomtudós az általa személyesen jobban észlelt csoportokból többet, kevésbé ismertekből kevesebbet emel be az elitbe-mégpedig látszólag objektíven: ugyanis, ha általunk ismert személyek kimaradását észleljük, új kiegészítő rekrutációs szabályokat keresünk, ha nem észlelünk hiányt megelégszünk az eredeti rekrutációs szabályokkal...

Ez a fajta ösztönző ugyanakkor számos terület szakembereivel kapcsolatban nyilván hiányzik, s ezen az sem segít, ha a szubjektív mérlegelésbe bevonjuk az egyes területek szakértőit, hiszen *nekünk* kell döntést hoznunk, mely területeket tekintjük elég önállóknak ahhoz, hogy külön szakértőt kérjünk fel rá, s *nekünk* kell döntést hoznunk, hogy az egyes területek szakértőinek mekkora névsorbővítést engedünk. Ha nincs korlát, akkor „az ingyenes dolgokra korlátlan a kereslet” elve érvényesül, minden szakértő – értékeit és érdekeit követve – saját tudományterülete súlyának mérlegelése nélkül minden általa ismert személyiség beépítésére törekszik, ha a beépíthető *összlétszám* korlátozott, akkor „alkufolyamatok” indulnak meg, melyet a szakértők tudományos térben elfoglalt súlya legalább annyira meghatároz, mint a konkrét kérdésekben megfogalmazott érveik...

Elitkiválasztás a tudáskánon bázisán – tankönyvek és kézikönyvek

A másik lehetséges megközelítés a tudáskánonhoz tartozókat tekinti elitnek. Az emberek azon körét, amelyet egy intézményesült tudáskánon ismertnek, vagy ismerendőnek tekint. Csábítónak látszik az a lehetőség, hogy a tankönyveket tekintjük a tudáskánon alapjának. A tankönyv – különösen az ellenőrzött iskolarendszerekben – bizonyosan valamifajta standard – mármint standardizált – tudást hordoz. Az ellenvetések persze számosak. Felsőoktatási tankönyvek – mivel a humboldti egyetemet egyáltalán nem jellemezte efféle

kiadvány, csak a poszthumboldti korszak évtizedeinek kánonjáról tanúskodhatnának, tehát csak az utóbbi évekről, hosszabb távú összehasonlításra tehát nincs lehetőség. Maradnak tehát a középiskolai könyvek.

E tankönyvek standardizációját az állami hatóságok, egyházi hatóságok, s általában szakmai testületek végzik – minden időpontban. Ítéleteik arról, hogy kik hagyhatók ki az ifjúság nevelését szolgáló dokumentumokból, sajátos *funkcionális* megfontolást, eszményvilágot tükröznek: a pedagógiai ill. valláserkölcsi célú tudáskánon nem feltétlenül a felnőtteket jellemző tudáskánon *arányosan kicsinyített mása*, így még csak azon felnőttek tudáskánonját sem jellemzi, akik az adott könyveket írták, hanem csak azokat tartalmazza, akiket a „nevelési terv” szempontjából követendőnek vagy elrettentő példának tartanak. A tankönyvek tudományszakok szerint szerveződnek ugyan, de éppen *maguknak a tudósoknak* aránytalanul kevés tér jut bennük. A fizika vagy kémia tankönyvek szerzői-kiadói-lektorai hamarabb ítélik feláldozható ismeretnek a tudománytörténet összefüggéseit s személyeit, mint az éppen érvényes paradigma szerinti természettudományos összefüggéseket. A műszaki és orvostudományoknak nincsen saját iskolai tárgyük, tehát tankönyvük sem. A testnevelés ugyan időről időre növekvő szerepet kap az iskolában, de ezt sosem az elméleti ismeretek, pl. a sporttörténeti kánon tanítására, használják fel. Az irodalom és a művészetek oktatásában a történeti és strukturalista szempont vetélkedésének ténye az egyes korszakok tankönyveinek s tudáskánonjainak összehasonlításakor zavaró szempontként jelentkezik.

A legkézenfekvőbb kánonforrást a történelemkönyvek jelentik.² Minthogy azonban ezek a tudáskánon mellett a nemzeti függetlenségi-politikai kánon s identitás letéteményesei, a „nemzeti kánonban” szerepet játszó „hősök” kihullási valószínűsége sokkal kisebb, mint pl. a tudósoké. Változik a tankönyv szerepének felfogása: azon korok és áramlatok, melyek a kötelezően megtanulandó/számon kérhető tudáskánon tárának tekintik a tankönyvet, bizonyosan kevesebb személynevet sorolnak fel, mint amely áramlatok fakultatív

² A Kádár-korszak (1956-1989) kánonjának kiváló forrását jelenti az az 1989 októberében lezárt kézikönyv, mely a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek valamennyi általános iskolai és gimnáziumi történelemkönyvében található személynevet dolgozza fel. (Ki kicsoda a történelembenszerk Szabolcs Ottó és Závodszky Géza, Laude kiadó, Budapest?, 1989?)

és kötelező tankönyvi anyagról beszélnek, melyek olvasókönyvnek vagy elemzendő forrásnak tekintik azt...Ráadásul a történelemtanításban fokozottan jelentkezik az az időnként bal, időnként pedig jobboldali ideológiákkal összekötődő szakmai áramlat, mely csökkenteni akarja a megtanulandó személyek számát, helyettesítve a személyekhez kötődő történelmet a tömegek történelmével, az életmód történelmével. Az utóbbi tendencia előtti időszakra is igaz azonban, hogy egy-egy korszakból beemelt személyek száma mindenképpen túl kicsi ahhoz, hogy életrajzi mutatóik, rekrutációjuk stb. szociológiai elemzés tárgya legyen.

A harmadik lehetséges megoldás a tudományos kézikönyvek használata, melyek a 19-20. században minden tudományterületen, az elitrekrutáció minden potenciális területével kapcsolatban elkészültek. Használatukkal szemben lehetségesek fenntartások. Az első lehetséges fenntartás, hogy először el kellene végezni velük kapcsolatban a tudományszociológia erős elmélete (Bloor, 2004) szerint feltételezett érdekkötöttségek vizsgálatát, s csak utána lehetne eldönteni, hogy mi a jelentősége annak, hogy kik kaptak helyet a szintézisben. A másik lehetséges fenntartás, hogy e kézikönyvek az egyes tudományterületek immanens logikáját követik, a természettudományokban ezért az esetek nagy részében „visszafelé” építik a történelmet, az éppen helyesnek gondolt paradigma egykori képviselői több, a helytelennek gondolt paradigma képviselői kevesebb helyett kapnak a múlt palettáján is. A harmadik megfontolás, hogy a könyvek igen eltérő terjedelme – melyet a tudományterület kutatóinak tudománytörténeti mezőn belüli súlya határoz meg - nehezen teszi összehasonlíthatóvá az egyes szakterületeket. A negyedik, hogy az egyes tudományterületek viszonyai különböző időpontokban tették lehetővé standard kézikönyvek megjelenését, ezért ezek nehezen összehasonlíthatóak. Pl. az MTA Történettudományi Intézet ereje a történettudományi mezőben lehetővé tette, hogy egy hatvanas évek eleji szintézist követően a hetvenes-nyolcvanas évek viszonyai között is megjelenjen egy hatezer oldalas szintézis Magyarország 1790 és 1945 közötti történetéről – egy 16000 oldalasra tervezett nemzeti történelmi szintézis részeként –, de pl. az MTA Irodalomtudományi Intézet csak a hatvanas évek elején megjelentetett nagy szintézis változtatás nélküli, többszöri újrakiadását érte el ezekben az években, újabb nagy narratíva megfogalmazására már nem volt ereje. Megfontolandó, hogy néha még a reprezentatív szintézisekből is hiányoznak fejezetek, melyek a tudáskánont az adott vonatkozásban (elméletileg, saját

logikájukból nézve) „teljessé” tennék. Az előbb említett nagy történettudományi szintézisnek pl. nem jelent meg az 1945 utáni időszakkal foglalkozó kötete, s nem azért mintha az akadémián dolgozó történészeknek ne lett volna mondanivalója a tárgyban, de a hetvenes-nyolcvanas évek ideológiai erőviszonyai sem azt nem tették lehetővé, hogy az 1945 utáni fejlődéssel kapcsolatban kommunista oldalról elfogult történészek a legmagasabb akadémiai legitimációval ellátva jelentethessék meg műveiket, sem azt, hogy a sztálini korszak és a Kádár korszak folytonossága hasonló legitimációval legyen bemutatható...

Elitkiválasztás a tudáskánon bázisán – lexikonok és encyclopediák

Mások feltevése szerint az egyes korok értékítéletét az egyes személyek fontosságáról nagy reprezentatív lexikonok fejezik ki. Elitkutatásunk végül ezt alkalmazta. A lexikonok szerkesztősegei a *címszóra érdemesek* körének kiválasztásában sosem lehetnek olyan részrehajlók, mint egy akadémia, egy kormány vagy egy egyetem a saját elitje megalkotásakor. A módszer előnye továbbá, hogy a különböző szférák elitjeit egymással összemérhetővé teszi, legalábbis nem kutató szubjektivitása dönti el, melyik csoportból mennyit válogat be.

A nagy kérdés természetesen, hogy mely enciklopédiát tekintjük a tudáskánon hordozójának: legalábbis azon nemzeteknél, ahol a modern történelem során több enciklopédia is megjelent.

Az első szempont, hogy a lexikon a nagy nemzetközi minták közül melyiket követi. Az Encyclopedia Britannica-t mintának tekintő lexikonokban a nagyobb, összefoglaló címszavak dominálnak, az ilyen lexikonokban egy tudományterülettel vagy tevékenységgel foglalkozó nagyobb szócikkben való szereplés épp olyan jelentős lehet, mint más típusú lexikonokban az önálló címszó kiérdemlése. A Larousse-típusú lexikonok nagy hányadát veszik el a szómagyarázatok, s ez a terjedelmi összehasonlításnál a személyi címszavak szereplőit hátrányosabban érinti. A Meyers-típusú lexikonokban viszont a kisebb s nem szómagyarázat-jellegű címszavak dominálnak, ami igen kedvez a személyi címszavak nagy számának. A magyar lexikonhagyomány döntően az utóbbihoz kapcsolódott, bár az 1980-s évektől kezdve megjelent a Magyar

Larousse, ill. a Britannica Hungarica is. Az ebből eredő bonyodalmak elkerülésére úgy döntöttünk, hogy kizárólag Meyers-típusú lexikonokat választunk rekrutációs alapként.

A következő kérdés, hogy a lexikon kizárólag személyneveket tartalmaz, vagy általános lexikonról van szó. Az általános lexikontípusban a személyi címszavaknak az emberi tudás „összességével” konkurálni kell helyet kapniuk, melyet a fogalmak, anyagnevek nagy száma mellett a földrajzi nevek rendkívül nagy száma dominál. Pl. a régi magyar nagylexikonok önálló címszóként tartalmazták valamennyi magyarországi település nevét, ez több, mint 13 ezer címszót jelent, mely összemérhető nagyságrendű a személynevekével. Végül úgy döntöttünk, hogy mindkét típusú lexikont használjuk, mert 1945 előtt történeti jellegű biográfiai lexikon nem jelent meg.

Önálló szempont a kortársak iránti elfogultság mértéke – nem tartalmi szempontból, hiszen az szükségképpen minden címszót jellemez, hanem pusztán azon szerkesztőségi döntést illetően, hogy beletartoznak-e az önálló címszóval „megbecsülendő” körbe, avagy sem. A legtöbb kortárs természetesen a kifejezetten erre a célra készülő who is who-kban, kortársak lexikonaiban található. Sokkal kritikusabbak az általános lexikonok, hiszen ott a szerkesztőségeknek – a világtörténelem személyiségeinek hagyományos kánonja mellett – a nemzeti történelem évezredének szereplőihez kell mérni kortásaik súlyát. Ha ez nyilvánvalóan lehetetlen is, hiszen mondjuk a 13. századból összehasonlíthatatlanul kevesebb közszerelő neve maradt fenn, mint ahány kortárs közszerelő neve egy lexikonszerkesztő asztalán felbukkanhat, sokkal nehezebb a helyzet a kortársakat közvetlenül megelőző nemzedékhez tartozó nagytömegű közszerelővel való összevetéskor. Ugyanis: e vonatkozásban egyszerre kell meghozni azt a döntést, hogy az előző lexikon tudáskánonjából kit kell kiejteni, s a kortársak közül kit kell beemelni. Az általános lexikonok között sajátos jelenség figyelhető meg a lexikonok pótköteteinél. Egyrészt érzékelhető a feleslegesen kidobott vagy véletlenül kihagyott tudáskánon elemek pótlásának az igyekezete, mely objektíve csökkenteni hivatott a kiadóra nehezedő kritikát elsősorban a klasszikus és történeti műveltségű körök, ill. tudományos csoportok részéről. Másrészt viszont a lexikon-

pótkötetek³ sajátos kortársak lexikonaként is szolgálnak, feltűnően magas bennük a közvetlen közelmúltban felbukkant fontosnak tűnő személyek aránya. E jelenségnek több oka lehet, egyrészt elképzelhető, hogy egyesek kritikaként fogalmazták meg a kortárs személyek hiányát, másrészt nyilvánvaló, hogy a pótkötet esetében nem nehezedik a „teljes emberi kultúra” mint bemutatandó valóság a szerzőkre és szerkesztőkre, s végül de nem utolsósorban, a lexikonok szereplői nagyobb valószínűséggel veszik meg a pótkötetet, s tán az egész lexikont, mint mások... A kortársak iránt látszólag még kisebb elfogultságot hordoznak azok a biográfiai lexikonok, melyek csak halott személyeket vesznek fel címszólistájukra. Ugyanakkor feltűnő, hogy a lexikon szerkesztésének pillanatához közeledve rohamosan nő a fontosnak minősített személyek száma, pl. a hatvanas évek végén megjelent Magyar Életrajzi Lexikon hősei közül többen halnak meg a hatvanas években, mint akár a negyvenes, akár az ötvenes években. Ez már önmagában is utalna a szerkesztők kortársaival, nemzedéktársaival, esetleg náluk csak fél nemzedékkel idősebbekkel szembeni elfogultságra, de ez a szakadék még nő is, ha az erőszakos halállal meghaltakat kivesszük. A kulturális és tudományos elittagokat – minthogy köztük felülreprezentáltak a zsidók - szisztematikus mértékben pusztította a Holokauszt, az egész elitben – a lakossági aránytól persze jócskán elmaradó arányban – végeztek pusztítást a sorkatonai szolgálat, a hadifogság viszonyai, ill. az országon átvonuló háború. A szerény méretű magyar antifasiszta ellenállás katonai és civil áldozatai nagy arányban váltak – épp 1944-45-s mártírhálaluk miatt lexikon-elittaggá. A háborús bűnös politikusok (köztük 1938 és 1945 közötti miniszterek, miniszterelnökök, akik természetesen jelen vannak a lexikonban) jelentős része végezte 1945-ben, 1946-ban akasztófán. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején jellegzetes erőszakos halálokok a koncepciós perek nyomán bekövetkező kivégzések, börtönben bekövetkezett – az adott társadalmi csoportban megfigyelt átlagnál szisztemikusan alacsonyabb életkorban beálló, s nyilván a börtönviszonyokkal összefüggő – elhalálozások, a kitelepítések nyomán megromló életkörülményekkel, elégtelen orvosi ellátással kapcsolatos korai halálok. 1956 októberében és novemberében bekövetkezett erőszakos halál az eliteket (összesen két-három olyan személyt találtunk, aki 1956-os

³ A megfigyelés több lexikon alapján készült, számításokat a Révai pótkötetek és a Magyar Nagylexikon pótkötet alapján végeztünk.

szerepétől függetlenül is bekerült volna a lexikonba, s a harcok áldozata lett) kevésbé érintette, de néhány – egyébként kis jelentőségű kommunista politikus, sőt alacsony rangú katona, rendőr⁴ éppen azért került bele az 1969-s lexikonba, mert az 1956-os forradalom idején erőszakos halált szenvedve a politika által formált kánon fontos szereplőjévé vált. A lexikon igazán nem törekedhetett arra, hogy az 1956-58-as megtorlások áldozatainak emléket állítson⁵, de azt sem tehette meg, hogy a más oknál fogva jelentős személyek – köztük miniszterek, sőt a miniszterelnök – személyét egyszerűen kihagyja a lexikonból. Így a kivégzések és börtönhalálok is magyarázzák, hogy az 1954-ben, 1955-ben ill. 1959-ben elhaltak számánál az 1956-os, 1957-es, 1958-as elhaltak száma rendre magasabb. Ehhez képest az 1960-as évek néhány politikailag motivált öngyilkosságát leszámítva nincs nyoma erőszakos halálnak. Ennek ellenére magas a hatvanas években elhaltak száma. Mint e példából látszik még a látszólag lezárt pályákat feldolgozó lexikonok is elfogultak a kvázi-kortársak javára.

A következő szempont, hogy a szerkesztőségek felvállaltak-e valamiféle válogatást, vagy valamely szempontból „teljeskörű” a mintavételük. Egyes lexikonok azt a szinte megvalósíthatatlan eszményt tűzték maguk elé, hogy pl. minden magyar író szerepeljen bennük – ilyen pl. Szinnyei vagy Gulyás írói lexikona. Noha ez a kísérlet nem járhatott sikerrel, elképesztő nagyságrendekről van szó, még a századforduló nagy sajtórobbanása előtt. Szinnyei 1890-ben így írt az ambíciók korlátozódásáról: ”Miután számolnom kellett a térrel és idővel, összes íróinkat, t. i. mindenkit, a ki valaha valamit kinyomatott, nem vehettem föl munkámba; igyekeztem, hogy csupán olyanokat hagyjak el, kik mint kezdők később említendőek vagy kik eddigelé még egészen jelentéktelenek; azonban a mult századokból még az ilyeneket sem mellőztem. Így történt, hogy az A betűbe való 1112 íróról vannak jegyzeteim és csak 527-et vettem föl munkámba.” A korlátozottabb célú – nem egy szférát felölelő, csak a szférában bizonyos pozíciót elért személyeket megcélzó – lexikonok ugyanakkor elérhettek teljességet. Ilyen pl. a Kossuth-díjasok⁶

⁴ Pontosabban az NKVD/KGB magyar megfelelőjénél az Államvédelmi Hatóságnál szolgáló sorkatona

⁵ A lexikon 1990-s pótkötetében ezt pótolták, így a jelenlegi elitlistában a kizárólag 56-os mártírhálalukkal odakerültek között mindkét oldal áldozatai ott vannak...

⁶ A művészi, tudományos, gazdasági stb teljesítményért adható legmagasabb kitüntetés 1948-1990 között

lexikona, vagy a parlamenti képviselőket, akadémikusokat bemutató kézikönyvek, almanachok. Egyébként bizonyos alcsoportok vonatkozásában az általános lexikonok is „teljeskörűnek” tekinthetők, hiszen természetesen minden egykori miniszterelnök szerepel a lexikonokban.⁷

A lexikonok különbözhetnek aszerint, hogy országosan rekrutált szerkesztőség, vagy valamely regionális, felekezeti, vagy esetleg foglalkozási, hivatásrendi csoport dominálja a személyek kiválasztását. Fő szabályként olyan lexikonokat választottunk – két alább felsorolt kivétellel – melyek elvileg országosan rekrutálták a szerkesztőségeiket, s a szerkesztőségekben nem volt legitim szempont, hogy bárkit felekezeti, etnikai, vagy regionális preferenciák miatt minősítsen a szerkesztőség valamely tagja címszóérdemesnek. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy amikor az egyes szerkesztőségi tagok a „címszóérdemesség” kérdésében állást foglalnak, akkor – persze a legfontosabb személyek kivételével – igenis számíthatott, hogy a kiválasztott személyekhez felekezeti, etnikailag ill. regionálisan közel érzik e magukat a lexikon szerkesztőség tagjai, sőt egy-egy megye vagy egy-egy város „képviseltettségé” a kiválasztott személyek sorában nyilvános diskurzus tárgyává is válhatott.⁸

Mindezen előzetes döntések meghozása után a lexikonok kiválasztását bizonyos „input” és „output” tényezők mérlegelésével döntöttük el.

„Input”-tényezők, például, a lexikonok keletkezési körülményeinek ismertsége, a lexikonok létrehozásába fektetett инвестиáció, a lexikonszerkesztők reprezentativitása körük tudományos mezejében stb.

„Output”-tényező pedig a lexikon hatása - a lexikonoknak a középosztályok körében betöltött "sikere" mintegy igazolja, hogy a lexikon szerkesztőségek válogatási szempontjai minden egyedi "méltánytalanság", ill. a történelem mérlegén jelentéktelennek bizonyult közszereplő indokolatlan szerepeltetése ellenére az "ismertség", az "ismerendőség" kritériumait sok tekintetben kimerítik.

⁷ Kivéve persze, ha a lexikon a még életben lévők felvételétől elzárkózik.

⁸ Erről a Magyar Életrajzi Lexikon szerkesztőségének néhány tagjától rendelkezünk személyes visszaemlékezésekkel

A tényleges lexikonok, enciklopédiák

Az első érdekes nagylexikon az 1880-as évek első felében megjelent "Magyar Lexikon".⁹ Ezt a művet végül is nem vettük számításba, mert már a kortársak részéről oly sok bírálat érte, hogy kérdésesnek tekinthető, hogy tulajdonképpen kinek az álláspontját, ízlésvilágát tükrözi a lexikoncímszavak összeállítása.

A 90-es évek hatalmas produkciója a Pallas Nagylexikon sokak szemében száz éven át a legkiválóbb magyar nagylexikon volt.¹⁰ Azt, hogy az elitet a kortársak szemében reprezentálja, illetve, hogy releváns tudást tükröz, két „inputból” és három „outputból” állapíthatjuk meg. Input-tényező, hogy a lexikon szerkesztőbizottságában a tudományos elit nagyobb mértékben képviseltette magát, hogy többet költöttek a kiadásra, mint bármely korábbi hasonló vállalkozásnál, s hogy minden korábbinál hosszabb, 16 vaskos kötetből álló alkotásról van szó. Output-tényezők – azaz társadalmi elfogadottságra utaló jelzések –, hogy a lexikon 22 ezer példányban fogyott el (vagyis: minden tizedik érettségizett családfőre jutott egy kötet), ill. hogy a később útjára indított Révai Lexikon kiadásának megakadásakor – 1916-1918-ban – komoly könyvpiaci igény jelent meg a Pallasra, s hogy az 1990-es években a magyar piacon elsőként ez a lexikon jelent meg digitálisan.

A következő csoportot, a századforduló elitfogalmát a Révai Nagylexikon dokumentálja.¹¹ A Révai Nagylexikon pótkötetei, melyek a húszas, illetve harmincas években jelentek meg, a nemzetiségpolitikai szempontból oly fontos 1910-es években felbukkant elittagokról szólnak, illetve a Trianon által több részre osztott elit pályáját mutatják be.¹² Az „input” ebben az esetben a

⁹ Rautmann Frigyes könyvkiadó és Somogyi Ede szerkesztő 1879-1882 között adták ki tizenkét kötetben.

¹⁰ A Gerő Lajos által 1884-ben alapított Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság vállalkozásában 1893-1897 között jelent meg a Pallas Nagy Lexikon tizenhat – a magyar nagylexikonnál lényegesen nagyobb – kötetben.

¹¹ A 20 kötetet, 17 000 oldalt, 113 millió betűt tartalmazó Révai Nagylexikon 1910-től jelent meg. Ebből 1916 májusáig 14 kötet. 1920 és 1926 között jelent meg a 15-19. kötet.

¹² A 20. kötet (az 1927-es kiadású pótkötet) 940 oldalt tett ki. (A 19. kötet végéhez kapcsolva megjelent néhány oldallal együtt.) Az 1935-ös pótkötet 856 oldal lett.

Révai által átvett Pallas teljes szellemi vagyona, az egyik legnagyobb magyar könyvkiadó teljes kapacitása, s a tudományos elit Pallasához hasonló méretű bevonása. Az output elemeket – azaz az elfogadottság jelzéseit – sorra véve: A Révai az első világháború előtt 26 ezer előfizetővel rendelkezett. Az előfizetők elégedettségét jellemzi, hogy amikor a kiadó, attól tartva, hogy a befejezés reménytelen, a kötetek visszavásárlását ajánlotta mind a 26 ezer előfizetőnek, ezzel mindössze 150-en éltek. 1948-ig mintegy hivatalosan is ez volt „a” nagylexikon – annak ellenére, hogy a két háború között komplett nagylexikonok jelentek meg, pl. Dante, Gutenberg, s főképp a már második világháború éveibe is belenyúló Új Idők Lexikona. A Révai – a hatvanas évek elején megjelent, leginkább az ötvenes évek tudományos kutatásaira támaszkodó Új Magyar Lexikon kisebb terjedelmének és néhány év múltán marxista körökben is dogmatikusnak tartott szellemiségének köszönhetően – a kilencvenes évekig a középírtegek fő referencia-lexikona maradt. A Révai a rendszerváltás-táji reprint konjunktúra idején ismét megjelent, a 90-es évek óta pedig digitalizált formában is létezik. A rendszerváltás utáni első nagylexikon-sorozatot Révai Új Lexikona néven volt érdemes megjelentetni – ez önmagában bizonyos tekintélyt kölcsönzött a sorozatnak.¹³

A két régi általános lexikon mellett, két sajátos szempontú lexikont is elitrekutációs alapnak tekintettünk: a kétkötetes Keresztény Magyar Közéleti Almanachot, mely 1939-es kiadási időpontjával olyan kortársak lexikonaként szolgált,¹⁴ amely nemcsak a két háború közötti, de az 1918-at megelőző évtizedeknek is alapvető forrása, bár a második zsidótörvény évében készülvén az elit jelentős részét kizárja érdeklődési köréből. A másik – ezt kiegészítő – sajátos válogatást a Zsidó Lexikon biztosítja, mely 1929-es kiadási dátumával az izraelita vallású és kikeresztelkedett kortársak páratlanul gazdag gyűjteménye, de a dualizmus korának is fontos forrása.¹⁵

¹³ A Révai Új Lexikona nem vált tudományosan elfogadott standard kézikönyvvé.

¹⁴ A húszas évektől jelentek meg kisebb terjedelmű kortárs lexikonok, mint pl. a Ki kicsoda, ill. a Magyar Társadalom Lexikonja. Külön kötet jelent meg a határon túli magyar kortársakról.

¹⁵ Az Újvári Péter szerkesztette lexikon az 1990-es években reprint formában is megjelent. Digitális kiadása e sorok szerzőjének kísérlete volt a 2000-es években, s már megjelent a <http://www.zsidlex.extra.hu> honlapon, illetve a Magyar Elektronikus Könyvtárban is.

Természetesen azokról a személyekről sem feledkezhettünk meg, akik a korszakban, illetve az azt közvetlenül követő évtizedekben megjelent lexikonokban nem szerepeltek, de a „történelem mérlegén” súlyosnak bizonyultak. A „történelem mérlegének” szerepét – első terveinkben - a Kádár korszak talán legtárgyilagosabb lexikonára a Magyar Életrajzi Lexikonra¹⁶ és a rendszerváltás után hasonló címen megjelent pótkötetre bíztuk.

E kötetek természetes hibája, hogy a Magyar Életrajzi Lexikon válogatási elve az volt, hogy csak meghalt személyt tartalmazhatott. Van tehát annak kockázata, hogy valaki 1900 és 1910 között megszületett, s a negyvenes évek első felében valódi közéleti szerephez jutott, de a harmincas évek közepéig vagy végéig nem csinált olyan karriert, amely indokolta volna, hogy bekerüljön az akkori lexikonokba, s magas kort megérve az 1991-ig meghaltakat tartalmazó Magyar Életrajzi Lexikonba mégsem kerülhetett be. Az 1910 és 1970 között születettekre nézve pedig – akik tehát az 1930 és 1990 között karriert befutottak óriási többségét jelentik – akár fordítva is fogalmazhatunk: csak a korai halál véletlene emelhette be őket a Magyar Életrajzi Lexikonba.

E hiba korrigálását – s egyben „a történelem mérlege” funkció erősítését – úgy végeztük el, hogy a 90-es években s a 2000-es évek elején megjelent és élőket is tartalmazó – az ezredforduló történetírásának értéktételét, fontosságát hordozó, ezáltal a Magyar Életrajzi Lexikon körét egyébként is bővítő – Magyar Nagylexikon személyiségeit is beválogattuk.

A Magyar Életrajzi Lexikkal kapcsolatos sajátos körülmény, hogy e lexikon korabeli történelmi-társadalmi súlyuknál sokkal nagyobb arányban szerepeltet munkásmozgalmi szereplőket, különösen a két háború közötti befolyásának csúcsán is csak néhány száz tagot számláló illegális kommunista párt aktivistáit. De bőséges ez a lexikon az 1890 és 1944 között legális ellenzéki szerepet játszó szociáldemokrata és szakszervezeti elittel kapcsolatban is, melynek tagjait a korábban megjelent lexikonok a legfőbb vezetők kivételével mostohábban kezelték, mint a kor később jelentéktelennek bizonyult jobboldali parlamenti politikusait. Ezáltal – szoros kivételként – előáll

¹⁶ A hatvanas évek végén lezárt kétkötetes életrajzi lexikont tíz évvel később a teljes művet 150 %-os méretűre bővítő pótkötettel látták el, melyet a rendszerváltás után egy ugyanakkora kötet követett – így mintegy 3500 lexikonoldalról van szó.

az a körülmény, hogy egy korszak elitjének egy jól definiálható jelentős méretű csoportja egy későbbi lexikonból bőségesebben tekinthető át, mint a kortárs lexikonból. Így a munkásmozgalmi jellegű elitek külön vizsgálata célszerűnek látszik.

A személyek körét nem kívántuk ugyan a Gulyás- és Szinnyei-féle lexikonok¹⁷ minden szereplőjével tovább bővíteni, de a már egyébként is beválogatott személyekre nézve felhasználtuk az információikat. Hasonlóképpen jártunk el az 1996-os és 2002-s Ki Kicsoda? adataival.

Az elitrekrutáció idősávja és térbeli kiterjedése

Világosan meg kellett azután határozni az elitbe kerülők időbeli körét.

A modern elitekre irányuló kutatás kezdőpontját annyira szabad csak a régmúltba helyezni, hogy a nemesi származás *hiánya* ne jelentsen leküzdhetetlen hátrányt, hogy létezzenek azok az intézmények, amelyek segítségével modern, vagy a modern mintákkal összevethető elitbekerülési utak lehetségesek. Ilyen kezdőpontként a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttét, s a 19. században először összeülő, a későbbi liberális törvényeket megalkotó országgyűléssel jogfolytonos parlament összeültét tekinthetjük, azaz az 1825-s évet. Ha azt mondjuk, hogy a 75 év feletti embereket figyelmen kívül hagyjuk, akkor (1825-75=1750) az 1750 előtt született személyeket hagyhatjuk ki az elitből. Az 1750-es év azért is jónak tűnik, mert így a fiatal felnőttek már a felvilágosult abszolutizmus időszakára jellemző hivatali ill értelmiségi karriermintákkal találkozhattak, mely a sok tradicionális kötöttség és kényszer mellett már fiataalkortól lehetővé tette számukra modern életmód folytatását, a modern kultúra intézményrendszerével való találkozást.

¹⁷ „A magyar írók élete és munkái” Szinnyei József szerkesztette sorozat, elvileg minden hazai írástudó életrajzát tartalmazza, első köteteiben a századfordulóig, utolsókban az első világháborúig. Ezt folytatta és egészítette ki a közben felbukkantakkal Gulyás hasonló című lexikona, első köteteiben a harmincas évek végéig, kéziratban maradt, s napjainkban fokozatosan megjelenő későbbi köteteiben azon jóval túl. E két lexikont éppen teljességi ambíciója miatt nem tekintettük az elit *kiválogatása* szempontjából mérvadónak, de adataikat természetesen felhasználtuk.

Mindezzel együtt természetesen elitünkön belül éles különbséget kell tenni azok között, akik 1850 után a modern (szaktudományos képzésre, érettségire épülő) középiskola-rendszerbe jártak, s felnőttkorukban a polgári Magyarország intézményrendszerébe illeszkedtek, valamint azok között, akik még az ezt megelőző korszakban szocializálódtak.

A történelmi Magyarország rendkívüli etnikai sokszínűsége a 18. és 19. században nem okoz valódi gondokat. A Magyarországon született potenciális elittagok elsöprő többsége ténylegesen Magyarországon csinál karriert, s ez a karrier képesíti őt arra, hogy a századfordulón és később megjelent hazai lexikonok önálló szereplője legyen. A huszadik század első évtizedeiben azonban már számos olyan személyiség végzett egyetemet, sőt kezdte meg újságírói, ügyvédi stb. karrierjét, akiknek a pályája már az 1919 utáni Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Ausztriában, bontakozott ki. Potenciális létszámukat tekintve különösen a Romániában és Csehszlovákiában karriert csinált elitek jelentősek, az 1919 után kibontakozó teljes szlovák tudományos és politikai intézményrendszer, maga a Hlinka-féle néppárt környezete, s természetesen a Tiso-i Szlovákia „elitje” tartozik ide, de a román szellemi életben is külön vonalat jelent a transzylvanizmus, s a két háború közötti román parlamenti váltógazdaság egyik pártja, a Nemzeti Párt, dominánsan erdélyi politikusok aktivitásán alapul. Noha ezek az emberek nyilvánvalóan magyarországi elittagként kezdték meg pályájukat, de az 1918 előtti magyar lexikonokban – a legfontosabb személyiségek kivételével – még, az 1918 utániakban pedig már nem szerepelnek. Ezt a hiányosságot csak szlovák, román, jugoszláv enciklopédiák, vagy nemzetközi kortárs-lexikonok segítségével lehetne pótolni. A határon túli magyarok elitje ugyanakkor része a jelen vizsgálódásnak is, mert a magyar közvélemény – s a lexikonok szerkesztősége – mint a magyar elit részét tartotta őket számon. A két háború közötti időszakban lexikonelitek tehát a közben határon túlra került nem magyar elitesz csoportokkal szisztematikusan szegényebbek, mint az 1918 előtti elitek.

Az elitrekrutáció időbeli lezárására kétféle lehetőség kínálkozott. Mondhattuk volna azt, hogy a szó szoros értelemben napjainkig visszük az elitrekrutációt, s a 2000-s években megjelent nagylexikonba bekerült személyeket is kivétel nélkül az elit tagjának tekintjük. E személyek jelentős részénél azonban a történeti távlat még

teljesen hiányzik, hiszen a rendszerváltás után felbukkant személyiségekről van szó, sőt még az is számíthat, hogy pl. melyik ciklus politikusa az illető, hiszen pl. az 1998-2002-s parlamenti ciklus politikusai közül az abc elején lévő betűkkel kezdődő nevek már nem kerülhettek bele az 1990 és 2006 között megjelenő lexikonba, az abc végén lévők pedig igen...

A másik megoldásnak az kínálkozik, hogy csak azokat tekintjük az elit tagjainak, akik már meghaltak, ill. pályájuk végérvényesen lezárult egy definiált időpontig, legyen ez akár rendszerváltás, a Kádár-korszakon belüli 1968-as fordulópont vagy egy tetszőlegesen kiválasztott év, mondjuk 1975 vagy 2000. Utóbbi megoldásokkal szemben ellenérv, hogy a halál időpontja – legalábbis az eliten belül – meglehetősen esetlegesnek tűnik, a pálya lezárta volna pedig inkább politikusok, mint tudósok és művészek körében objektíválható, a sportszervezésbe át nem lépő sportolók esetében pedig az életpálya lezárulása olyan korai fázisában megtörténhet, amikor egy tudósi pálya szinte el sem kezdődik.

A „2000-re lezárt pálya”, mint definíció a magyar tudományos élet számos 1905 és 1930 között született, de napjainkban is meghatározó személyiségét zárná ki az elitből, nem engedné bekerülni a rendszerváltás előtti politikai élet néhány – még nemzetközileg is ismert – máig politizáló vagy gazdasági elitpozíciót betöltő kulcsfiguráját, akik nélkül mind a kommunista párt politikai elitjének, mind a kormányzati elitnek, mind a korabeli ellenzéknek a leírása értelmetlen lenne... A záróidőpont definiálása tehát további megfontolások – s az egyes alcsoportokra külön elvégzett munkák – tárgya...

Az így előállt mintegy 25000-s elemszámú elitminta alapján készített adatbázis elemzése a következő évek feladata lesz.¹⁸

¹⁸ A legalapvetőbb statisztikai táblázatok és elemzések fokozatosan felkerülnek a <http://elites08.uni.hu> ill. a <http://nagypetertibor.uni.hu> honlapokra

Most csak a kettős társadalom gondolatának megfelelően az elit legalapvetőbb osztóvonalának a zsidó-keresztény osztóvonalnak megfelelő adatokat közöljük – ahogy kutatásunk során szférák szerint besoroltuk az elittagokat.

A Pallasz lexikon elitjében, tehát amely még nem tartalmazhatta a századforduló hatalmas fellendülésének elitjét 5,5 %-nyi zsidó vallású és 2,8% konvertita elittagot találunk.

Keresztények, zsidók, konvertiták a Pallas lexikon elitjében

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	ÖSSZES	2 izraelita %	3 konvertita %
1011 Ipar nagytul	10	0	0	10		
1012 Ipar vezető	10	1	0	11	9,1	
1013 Ipar egyéb	16	0	0	16		
1021 agrár nagytul	71	2	0	73	2,7	
1022 agrár vezető	12	0	0	12		
1023 agrár egyéb	22	0	0	22		
1031 keresk nagytul	4	1	0	5	20	
1032 keresk vezető	3	0	0	3		
1033 keresk egyéb	3	0	1	4		25
1042 pénz vezető	5	1	1	7	14,3	14,3
1043 pénz egyéb	2	0	0	2		
1050 kisipar	12	1	0	13	7,7	
1110 KÖZ:miniszter	32	0	0	32		
1120 KÖZ:orsz.közig vezető	87	2	1	90	2,2	1,1
1121 KÖZ:orsz.közig.dolgozó	215	4	5	224	1,8	2,2
1130 KÖZ:helyi közig vezető	225	6	2	233	2,6	0,9
1131 KÖZ:helyi közig dolgozó	91	1	6	98	1	6,1
1140 KÖZ:képviselőházi tag	117	1	3	121	0,8	2,5
1150 KÖZ:felsőházi tag	39	0	1	40		2,5
1160 KÖZ:helyi tvhatósági tag	1	0	0	1		
1162 KÖZ:jobboldali politikus	1	0	0	1		
1163 KÖZ:egyéb politikus	55	0	1	56		1,8
1171 KÖZ:vezető bíró	17	0	1	18		5,6
1172 KÖZ:bíró	32	1	1	34	2,9	2,9

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	ÖSSZES	2 izraelita %	3 konvertita %
1210 MŰV:író	109	7	3	119	5,9	2,5
1211 MŰV:költő	71	4	2	77	5,2	2,6
1212 MŰV:zeneszerző	45	7	1	53	13,2	1,9
1220 MŰV:színész, előadóművész	165	29	12	206	14,1	5,8
1230 MŰV:képzőművész	161	15	5	181	8,3	2,8
1231 MŰV:iparművész	2	1	0	3	33,3	
1240 MŰV:színházi , művészeti vezető+C137	8	0	0	8		
1250 MŰV:fotóművészet	2	0	0	2		
1260 MŰV:film- és színház alkotó, de nem színész	3	0	0	3		
1310 EGYH: érsek, püspök, esperes, főrabbi	217	8	1	226	3,5	0,4
1320 EGYH: szerzetes	43	0	0	43		
1330 EGYH: világi pap, hitoktató	318	4	1	323	1,2	0,3
1340 EGYH: egyházi dolgozó	23	3	0	26	11,5	
1350 EGYH: alapító	1	0	0	1		
1410 Sport individuális	6	0	0	6		
1430 Sport szellemi	1	1	0	2	50	
1450 Sport sportvezetés	1	0	0	1		
1510 EGY:tanár	105	9	4	118	7,6	3,4
1530 EGY:magán	8	0	0	8		
1540 EGY:egyéb dolgozó	1	0	0	1		
1550 EGY:főiskolai	44	6	0	50	12	
1610 Tanárok középisk	164	5	7	176	2,8	4
1620 Tanárok lejjebb	95	4	4	103	3,9	3,9
1630 Tanárok vezető	6	0	0	6		
1699 Tanárok besorolhatatlan tanár	1	0	0	1		
1700 Tanító	19	0	0	19		
1800 Tanfelügyelő	15	0	1	16		6,3
1900 Ügyvéd	127	11	5	143	7,7	3,5
1950 Ügyész	1	0	0	1		

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	ÖSSZES	2 izraelita %	3 konvertita %
2010 orvos (ember)	158	21	14	193	10,9	7,3
2020 orvos állat	7	0	0	7		
2030 orvos egyéb egészségügyi dolgozó	18	0	0	18		
2110 mérnök gépész	52	0	2	54		3,7
2120 mérnök agrár	4	0	0	4		
2130 mérnök építész	22	0	0	22		
2140 mérnök bányász	3	0	0	3		
2160 mérnök általános	7	0	0	7		
2170 mérnök vegyész	2	0	0	2		
2180 mérnök vasút	1	0	0	1		
2200 feleség,műzsa,özvegy,udvarhölgy	2	0	0	2		
2301 TUD: bibliográfus,könyvtáros	22	0	0	22		
2302 TUD: botanikus, mohász	14	0	0	14		
2303 TUD: bölcselő, filozófus	20	1	2	23	4,3	8,7
2305 TUD: filológus	9	1	0	10	10	
2306 TUD: geológia	13	0	0	13		
2307 TUD: fizikus	4	1	0	5	20	
2309 TUD: irodalomtörténész, irodalomtudós	9	0	0	9		
2310 TUD: jogtudós	22	2	0	24	8,3	
2311 TUD: geográfus	6	0	1	7		14,3
2312 TUD: kémikus	14	1	2	17	5,9	11,8
2313 TUD: meteorológus	1	1	0	2	50	
2314 TUD: történetíró, tört.tud,történész	46	3	1	50	6	2
2315 TUD: statisztikus	3	0	0	3		
2316 TUD: színhátörténész	2	0	1	3		33,3
2318 TUD: biológus	7	0	0	7		
2319 TUD: csillagászat	7	2	0	9	22,2	
2321 TUD: agronómus,agrártudom	1	0	0	1		
2323 TUD: anatómia	1	0	0	1		
2324 TUD: antropológia	1	0	0	1		
2325 TUD: nyelvész	18	2	1	21	9,5	4,8
2327 TUD: régész, archeológus,paleontológus	6	1	0	7	14,3	
2331 TUD: orvos	2	0	0	2		
2332 TUD: egyházi	15	5	1	21	23,8	4,8
2333 TUD: entomológia	3	0	0	3		
2335 TUD: genealógus	1	0	0	1		

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	ÖSSZES	2 izraelita %	3 konvertita %
2341 TUD: közgazdaság	13	1	0	14	7,1	
2342 TUD: kartográfia	1	0	0	1		
2343 TUD: pedagógia	2	0	0	2		
2344 TUD: matematika	7	0	3	10		30
2345 TUD: zene	1	0	0	1		
2346 TUD: zoológia	10	0	0	10		
2347 TUD: művészettörténet	1	1	0	2	50	
2348 TUD: politológia, államtudomány	1	0	0	1		
2399 TUD: ismeretlen tudományág	12	0	0	12		
2410 Hadsereg tábrnokok	42	0	1	43		2,3
2420 Hadsereg egyéb tisztek	137	1	1	139	0,7	0,7
2430 Hadsereg közkatona	10	0	0	10		
2440 Hadsereg rendőrtiszt	2	0	0	2		
2470 Hadsereg tűzoltóság	1	0	0	1		
2510 Sajtó és média újságíró	74	39	14	127	30,7	11
2520 Sajtó és média szerkesztő	8	2	0	10	20	
2540 Sajtó és média tulajdonos	0	1	1	2	50	50
2610 Társadalom jótékonyság	1	0	0	1		
2620 Társadalom kultúra	7	0	0	7		
2630 Társadalom iskola-óvoda alapító	2	0	0	2		
2640 Társadalom társadalmi szervezetek mtársa	16	2	0	18	11,1	
2650 Társadalom mozgalmi résztvevő	2	0	0	2		
2710 MÁV vezető	3	0	0	3		
2800 Feltaláló	2	0	0	2		
2900 Kulturális ipar	23	3	1	27	11,1	3,7
3000 Megalapító	2	1	0	3	33,3	
3200 Vértanú,áldozat	2	0	0	2		
3300 Utazó, kalandor	8	0	0	8		
9999	9	0	0	9		
	3769	227	115	4111	5,5	2,8

A Révai lexikon korára, ami a huszadik század első harmadában elitbekerülteket is tartalmazza 9,8 % nyi zsidót és 4,7 % nyi konvertitát találunk.

Keresztények, zsidók, konvertiták a Révai lexikon elitjében

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
1010 Ipar	3	0	0	3		
1011 Ipar nagytul	11	4	0	15	26,7	
1012 Ipar vezető	14	3	6	23	13	26,1
1013 Ipar egyéb	34	5	3	42	11,9	7,1
1021 agrár nagytul	73	3	0	76	3,9	
1022 agrár vezető	12	0	0	12		
1023 agrár egyéb	31	0	1	32		3,1
1031 keresk nagytul	5	1	1	7	14,3	14,3
1032 keresk vezető	3	0	0	3		
1033 keresk egyéb	2	0	1	3		33,3
1042 pénz vezető	9	6	3	18	33,3	16,7
1043 pénz egyéb	6	3	1	10	30	10
1050 kisipar	13	2	0	15	13,3	
1110 KÖZ:miniszter	84	1	0	85	1,2	
1120 KÖZ:orsz.közig vezető	190	3	4	197	1,5	2
1121 KÖZ:orsz.közig.dolgozó	268	6	9	283	2,1	3,2
1130 KÖZ:helyi közig vezető	251	5	2	258	1,9	0,8
1131 KÖZ:helyi közig dolgozó	197	10	11	218	4,6	5
1140 KÖZ:képviselőházi tag	98	2	4	104	1,9	3,8
1150 KÖZ:felsőházi tag	35	0	2	37		5,4
1160 KÖZ:helyi tvhatósági tag	1	0	0	1		
1161 KÖZ:baloldali politikus	8	2	1	11	18,2	9,1
1162 KÖZ:jobboldali politikus	2	0	0	2		
1163 KÖZ:egyéb politikus	114	2	4	120	1,7	3,3
1171 KÖZ:vezető bíró	21	1	2	24	4,2	8,3
1172 KÖZ:bíró	63	3	6	72	4,2	8,3
1199 KÖZ:besorolhatatlan közipol	1	0	0	1		
1210 MŰV:író	279	52	28	359	14,5	7,8
1211 MŰV:költő	108	15	9	132	11,4	6,8
1212 MŰV:zeneszerző	96	30	4	130	23,1	3,1
1220 MŰV: színész, előadóművész	403	81	27	511	15,9	5,3
1230 MŰV:képzőművész	585	81	44	710	11,4	6,2
1231 MŰV:iparművész	16	2	0	18	11,1	
1240 MŰV:színházi , művészeti vezető	17	6	5	28	21,4	17,9
1260 MŰV:film- és színház alkotó, de nem színész	13	3	3	19	15,8	15,8

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
1310 EGYH: érsek, püspök, esperes, főrabbi	228	15	1	244	6,1	0,4
1320 EGYH: szerzetes	53	0	1	54		1,9
1330 EGYH: világi pap, hitoktató	315	10	3	328	3	0,9
1340 EGYH: egyházi dolgozó	28	3	0	31	9,7	
1410 Sport individuális	8	0	0	8		
1430 Sport szellemi	4	1	0	5	20	
1450 Sport sportvezetés	2	0	0	2		
1510 EGY:tanár	229	20	18	267	7,5	6,7
1520 EGY:docens, adjunktus	1	0	0	1		
1530 EGY:magán	25	3	1	29	10,3	3,4
1540 EGY:egyéb dolgozó	5	0	0	5		
1550 EGY:főiskolai	72	7	0	79	8,9	
1560 EGY:tanársegéd	1	0	0	1		
1610 Tanárok középisk	250	16	13	279	5,7	4,7
1620 Tanárok lejjebb	154	18	6	178	10,1	3,4
1630 Tanárok vezető	11	0	0	11		
1699 Tanárok besorolhatatlan tanár	2	0	0	2		
1700 Tanító	25	4	1	30	13,3	3,3
1800 Tanfelügyelő	11	1	1	13	7,7	7,7
1900 Ügyvéd	199	49	17	265	18,5	6,4
1950 Ügyész	5	0	0	5		
2010 orvos (ember)	335	69	32	436	15,8	7,3
2020 orvos állat	15	0	0	15		
2030 orvos egyéb egészségügyi dolgozó	27	2	0	29	6,9	
2110 mérnök gépész	145	9	3	157	5,7	1,9
2120 mérnök agrár	13	0	0	13		
2130 mérnök építész	95	17	6	118	14,4	5,1
2140 mérnök bányász	14	0	0	14		
2150 mérnök villamos	2	0	0	2		
2160 mérnök általános	13	0	0	13		
2170 mérnök vegyész	19	2	0	21	9,5	

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
2180 mérnök vasút	3	0	0	3		
2200 feleség,múzsza,özvegy,udvarhölgy	3	0	0	3		
2301 TUD: bibliográfus,könyvtáros	43	3	0	46	6,5	
2302 TUD: botanikus, mohász	42	0	0	42		
2303 TUD: bölcselő, filozófus	32	1	2	35	2,9	5,7
2304 TUD: esztéta	6	0	0	6		
2305 TUD: filológus	21	2	2	25	8	8
2306 TUD: geológia	50	1	1	52	1,9	1,9
2307 TUD: fizikus	12	2	0	14	14,3	
2308 TUD: folklorista	8	1	0	9	11,1	
2309 TUD: irodalomtörténész, irodalomtudós	57	7	1	65	10,8	1,5
2310 TUD: jogtudós	34	6	1	41	14,6	2,4
2311 TUD: geográfus	16	0	2	18		11,1
2312 TUD: kémikus	36	1	4	41	2,4	9,8
2313 TUD: meteorológus	11	1	0	12	8,3	
2314 TUD: történetíró, tört.tud,történész	70	5	1	76	6,6	1,3
2315 TUD: statisztikus	10	0	0	10		
2316 TUD: színhátörténész	3	0	1	4		25
2317 TUD: szociológus	1	1	2	4	25	50
2318 TUD: biológus	18	0	0	18		
2319 TUD: csillagászat	7	1	0	8	12,5	
2320 TUD: műszaki	2	0	0	2		
2321 TUD: agronómus,agrártudom	1	1	0	2	50	
2323 TUD: anatómia	3	0	0	3		
2324 TUD: antropológia	3	0	0	3		
2325 TUD: nyelvész	34	6	2	42	14,3	4,8
2327 TUD: régész, archeológus,paleontológus	20	1	1	22	4,5	4,5
2329 TUD: balneológus	1	0	0	1		
2331 TUD: orvos	3	0	0	3		
2332 TUD: egyházi	36	8	0	44	18,2	
2333 TUD: entomológia	8	0	0	8		
2335 TUD: genealógus	1	0	0	1		
2340 TUD: pszichológia	0	0	1	1		100
2341 TUD: közgazdaság	33	3	4	40	7,5	10

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
2342 TUD: kartográfia	3	0	0	3		
2343 TUD: pedagógia	7	0	0	7		
2344 TUD: matematika	15	8	5	28	28,6	17,9
2345 TUD: zene	5	1	1	7	14,3	14,3
2346 TUD: zoológia	37	1	0	38	2,6	
2347 TUD: művészettörténet	13	3	0	16	18,8	
2348 TUD: politológia, államtudomány	2	0	0	2		
2399 TUD: ismeretlen tudományág	22	1	0	23	4,3	
2410 Hadsereg tábrnokok	64	0	2	66		3
2420 Hadsereg egyéb tisztek	190	1	1	192	0,5	0,5
2430 Hadsereg közkatona	14	0	0	14		
2440 Hadsereg rendőrtiszt	13	0	0	13		
2450 Hadsereg rendőr , csendőr	2	0	0	2		
2470 Hadsereg tűzoltóság	1	0	0	1		
2510 Sajtó és média újságíró	191	101	40	332	30,4	12
2520 Sajtó és média szerkesztő	18	5	1	24	20,8	4,2
2530 Sajtó és média TV-Rádió	1	0	0	1		
2540 Sajtó és média tulajdonos	0	1	1	2	50	50
2610 Társadalom jótékonyosság	3	0	0	3		
2620 Társadalom kultúra	8	0	0	8		
2630 Társadalom iskola-óvoda alapító	2	0	0	2		
2640 Társadalom társadalmi szervezetek mtársa	28	2	1	31	6,5	3,2
2650 Társadalom mozgalmi résztvevő	3	1	0	4	25	
2710 MÁV vezető	4	0	0	4		
2720 MÁV dolgozó	3	0	0	3		
2800 Feltaláló	2	0	0	2		
2900 Kulturális ipar	36	8	4	48	16,7	8,3
3000 Megalapító	2	0	0	2		
3100 Tanú, szemtanu	1	0	0	1		
3200 Vértanú,áldozat	3	0	0	3		
3300 Utazó, kalandor	11	0	0	11		
	6733	768	366	7867	9,8	4,7

A későbbi lexikonokat természetesen nem lehet ugyanígy megvizsgálni, hiszen a később fontossá vált emberekről nem tudhatjuk, hogy azért nem szerepeltek a zsidó lexikonban, mert nem voltak zsidók, vagy azért, mert 1929-ben még jelentéktelen munkássággal rendelkeztek. Viszont megvizsgálhatjuk, hogy a Pallasban vagy Révaiban szereplő elittagok közül ki bizonyult elég súlyosnak a történelem mérlegén, kik maradnak benne a Magyar Nagylexikonban. Ebben a mindössze 2,5 ezer csoportban tovább nő a zsidók és kikeresztelkedettek aránya – a zsidók tehát az eliten belül a maradandóbb részleget jelentik.

A zsidók elitben betöltött szerepe szempontjából különösen látványos, hogyha a vizsgálódást leszűkítjük arra a nemzedékre, amikor a zsidóság felemelkedése előtt nem volt akadály: leválasztottuk ebből a célból az 1850 után születetteket. Az így leszűkült 1335 fős elitben a zsidók aránya 11,8% a konvertitáké 7,5%

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
1010 Ipar	1	0	0	1		
1011 Ipar nagytul	0	2	0	2	100	
1012 Ipar vezető	2	1	0	3	33,3	
1013 Ipar egyéb	2	1	1	4	25	25
1021 agrár nagytul	11	0	0	11		
1023 agrár egyéb	7	0	1	8		12,5
1031 keresk nagytul	1	0	0	1		
1033 keresk egyéb	1	0	0	1		
1042 pénz vezető	1	1	0	2	50	
1043 pénz egyéb	1	0	0	1		
1110 KÖZ:miniszter	44	1	0	45	2,2	
1120 KÖZ:orsz.közig vezető	21	0	0	21		
1121 KÖZ:orsz.közig.dolgozó	23	0	0	23		
1130 KÖZ:helyi közig vezető	24	2	0	26	7,7	
1131 KÖZ:helyi közig dolgozó	38	3	5	46	6,5	10,9

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
1140 KÖZ:képviselőházi tag	8	0	0	8		
1161 KÖZ:baloldali politikus	4	2	0	6	33,3	
1163 KÖZ:egyéb politikus	33	1	4	38	2,6	10,5
1171 KÖZ:vezető bíró	2	0	0	2		
1172 KÖZ:bíró	5	0	2	7		28,6
1210 MŰV:író	40	15	5	60	25	8,3
1211 MŰV:költő	17	4	5	26	15,4	19,2
1212 MŰV:zeneszerző	26	9	2	37	24,3	5,4
1220 MŰV:színész, előadóművész	63	16	4	83	19,3	4,8
1230 MŰV:képzőművész	126	24	18	168	14,3	10,7
1231 MŰV:iparművész	2	0	0	2		
1240 MŰV:színházi , művészeti vezető7	2	0	3	5		60
1260 MŰV:film- és színház alkotó, de nem színész	4	1	0	5	20	
1310 EGYH: érsek, püspök, esperes,főrabbi	13	1	0	14	7,1	
1320 EGYH: szerzetes	6	0	0	6		
1330 EGYH: világi pap, hitoktató	18	0	1	19		5,3
1410 Sport individuális	2	0	0	2		
1430 Sport szellemi	1	0	0	1		
1510 EGY:tanár	68	8	4	80	10	5
1530 EGY:magán	5	2	0	7	28,6	
1540 EGY:egyéb dolgozó	2	0	0	2		
1550 EGY:főiskolai	5	2	0	7	28,6	
1610 Tanárok középisk	37	4	3	44	9,1	6,8
1620 Tanárok lejjebb	15	2	0	17	11,8	
1630 Tanárok vezető	4	0	0	4		
1699 Tanárok besorolhatatlan tanár	1	0	0	1		
1700 Tanító	1	0	1	2		50
1900 Ügyvéd	16	7	3	26	26,9	11,5
2010 orvos (ember)	43	5	7	55	9,1	12,7
2020 orvos állat	9	0	0	9		

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
2030 orvos egyéb egészségügyi dolgozó	2	0	0	2		
2110 mérnök gépész	21	1	2	24	4,2	8,3
2120 mérnök agrár	2	0	0	2		
2130 mérnök építész	17	6	2	25	24	8
2140 mérnök bánya	2	0	0	2		
2150 mérnök villamos	1	0	0	1		
2160 mérnök általános	4	0	0	4		
2170 mérnök vegyész	6	1	0	7	14,3	
2301 TUD: bibliográfus,könyvtáros	7	1	0	8	12,5	
2302 TUD: botanikus, mohász	12	0	0	12		
2303 TUD: bölcselelő, filozófus	7	0	1	8		12,5
2304 TUD: esztéta	1	0	0	1		
2305 TUD: filológus	5	0	0	5		
2306 TUD: geológia	19	1	1	21	4,8	4,8
2307 TUD: fizikus	5	0	0	5		
2308 TUD: folklorista	2	1	0	3	33,3	
2309 TUD: irodalomtörténész, irodalomtudós	23	2	1	26	7,7	3,8
2310 TUD: jogtudós	6	0	0	6		
2311 TUD: geográfus	4	0	2	6		33,3
2312 TUD: kémikus	10	0	0	10		
2313 TUD: meteorológus	2	0	0	2		
2314 TUD: történetíró, tört.tud,történész	22	1	0	23	4,3	
2315 TUD: statisztikus	6	0	0	6		
2316 TUD: színhátörténész	3	0	0	3		
2317 TUD: szociológus	1	1	1	3	33,3	33,3
2318 TUD: biológus	5	0	0	5		
2319 TUD: csillagászat	1	0	0	1		
2324 TUD: antropológia	1	0	0	1		
2325 TUD: nyelvész	15	5	2	22	22,7	9,1
2327 TUD: régész, archeológus,paleontológus	12	1	1	14	7,1	7,1
2329 TUD: balneológus	1	0	0	1		
2332 TUD: egyházi	2	0	0	2		

	1 keresztény	2 izraelita	3 konvertita	Összes	2 izraelita	3 konvertita
2333 TUD: entomológia	3	0	0	3		
2340 TUD: pszichológia	0	0	1	1		100
2341 TUD: közgazdaság	7	1	1	9	11,1	11,1
2343 TUD: pedagógia	1	0	0	1		
2344 TUD: matematika	7	7	4	18	38,9	22,2
2345 TUD: zene	1	0	1	2		50
2346 TUD: zoológia	11	1	0	12	8,3	
2347 TUD: művészettörténet	7	1	0	8	12,5	
2399 TUD: ismeretlen tudományág	7	0	0	7		
2410 Hadsereg tábrnokok	4	0	1	5		20
2420 Hadsereg egyéb tisztek	10	0	0	10		
2440 Hadsereg rendőrtiszt	1	0	0	1		
2510 Sajtó és média újságíró	23	11	6	40	27,5	15
2520 Sajtó és média szerkesztő	2	0	0	2		
2620 Társadalom kultúra	1	0	0	1		
2640 Társadalom társadalmi szervezetek mtársa	2	0	0	2		
2650 Társadalom mozgalmi résztvevő	1	0	0	1		
2900 Kulturális ipar	2	1	3	6	16,7	50
3300 Utazó, kalandor	1	0	0	1		
	1077	158	100	1335	11,8	7,5

Irodalom

Aron, Raymond 1950. Social Structure and the Ruling Class I-II.. British Journal of Sociology, 1, 1-6; 126-143.

Bloor, David "Sociology of Scientific Knowledge", in I. Niiniluoto, et al. (eds.) Handbook of Epistemology (Dordrecht: Kluwer, 2004), pp. 919-962.

Bottomore, Tom 1993. Élétes and Society. 2nd. ed. London: Routledge

Bukodi Erzsébet (1998): A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai, In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vulovich György (szerk.): Társadalmi riport, TÁRKI, Budapest.

Clifford-Vaughan, Michelina 1980. Democracy, Elitism and Scientific Methods. Inquiry, 23, 3-18.

Dahl, Robert 1961. Who Governs? Democracy and Power in an American City. New Haven, Conn.: Yale University Press

Dornhoff, G. William-Thomas R. Dye 1987. Introductiton. In: G. William Domhoff-Thomas R. Dye (eds.) Power Elites and Organizations. Newbury Park: Sage

Dronkers, J., Schijf, H., Wolput, B. van and Rupp, J. (1996) "A University Degree as Gateway to the Dutch Political and Administrative Elites from 1815 to 1960", The Netherlands' Journal of Social Sciences 32: 81-9.

Field, G. Lowel-John Higley 1980. Elitism. London: Routledge & Kegan Paul

Gergely Jenő (1992): A katolikus egyházi elit Magyarországon, 1919-1945, ELTE, Dabas-Jegyzet Kft., Budapest.

Giddens, A. 1974. Preface. In: A. Giddens-P. Stanworth (eds.) Elites and Power in British Society. London: Cambridge University Press

Hadas Miklós (2000): Diszpozíciók és társadalmi reprodukció. Adalékok a Ludovika Akadémia történet-szociológiai vizsgálatához. In: Spéder Zsolt és Elekes Zsuzsa (szerk.): Törések és kötések a magyar társadalomban, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó, Budapest, 349-367.

Hajdu Tibor (1996): Nemesi tisztikarból polgári tisztikar, Történelmi szemle. 38/4. , 341-368.

Hajdu Tibor (1997): A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megoszlása a dualizmus korában, Századok. 131/6., 1223-1264.

Hartmann, Michael. : The sociology of elites: New York : Routledge, 2006.

Higley, John-G. Lowel Field-Knut Gr?holt 1976. Elite Structure and Ideology. New York: Columbia University Press

Hillerné Farkas Julianna (1999): Az elitképzés Magyarországon a XX. század első felében. Az Eötvös Collegium. 1895-1950, Alma mater 3, 45-50.

Huszár Tibor (1993): Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit. 1920-1943, Valóság 36/2., 20-38.

Karády Viktor – Nagy Péter Tibor (2004): Educational Inequalities and Denominations. Database for Western Slovakia, 1910, Wesley János Lelkész-képző Főiskola, Budapest.

Karády Viktor – Nastase, Lucian (2004): *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty, Budapest/Cluj*

Karády Viktor (1995): Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben. [Riporter:] Bódy Zsombor, Ferdinandy Katalin, *Sic itur ad astra* 1-2, 130-143.

Karády Viktor (2000a): Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867-1944), In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam-egyház-iskola-társadalom a 20. században, Új Mandátum, Budapest, 209-232.*

Karády Viktor (2000b): *Jewish Over-Schooling Revisited : the Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime (1900-1941), Yearbook of the Jewish Studies Programme, 1998/1999, Budapest, Central European University, 75-91.*

Kovács I. Gábor - Kende Gábor (2001): A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása, *Korall*. 3-4., 170-187.

Kovács I. Gábor (1990): *Elit-bibliográfia, ELTE, Budapest.*

Lengyel György (1994): A magyar gazdasági vezetés professzionalizációjának két hulláma, *Szociológiai szemle* 3, 3-14.

Lengyel György (1995): A gazdasági elit szegregációja és lakásvisszonyai (1920-1940), *Budapesti negyed* 8, 127-136.

Marger, Martin N. 1981. *Elites and Masses: An Introduction to Political Sociology.* New York: Van Nostrand

Mills, C. Wright 1963. *The American Business Elite: A Collective Portrait.* In: C. Wright Mills: *Power, Politics and People.* New York: Oxford University Press, 170-178.

MSÉ: Magyar Statisztikai Évkönyv

MSK: Magyar Statisztikai Közlemények

Müller Rolf (1996): Konferencia az elitről, *Századok*. 130/5., 1307-1314.

Pareto, Wilfredo 1972. A kormányzó elit. In.: Huszár Tibor-Somlai Péter (szerk.) *A polgári szociológia története 1917-ig/4.* Budapest: Tankönyvkiadó, 278-283.

S. Nagy Katalin (2001): *Önarcképek. A művész szerepváltozásai, Corvina, Budapest.*

Scott, John (ed) *The Sociology of elites* Aldershot, Hants, 1990.

Simon, David R., : *Elite deviance* : 8th ed. Boston : Pearson/Allyn & Bacon, c2006

Szakály Sándor (1998): A Magyar Királyi Honvédség főparancsnokai (1921-1945), Új honvédségi szemle 52/1., 1-22.

Szelényi Iván - Szelényi Szonja (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukció, Társadalmi riport, 475-500.

Takács Károly (1998): Az elit szociológiai fogalmáról, Szociológiai szemle 1, 139-148.

Utrecht: ICS.

Karády Viktor

A bölcsészkarok oktatói és az egyetemi piac szerkezete a dualista korban (1867-1918)

A¹ honi egyetemek történelmi szociológiája a legutolsó mintegy másfél évtizedben kezd visszatalálni a dualizmuskori társadalomstatisztika által oly briliáns formában megnyitott útra, mely ugyan a kettős monarchiában egyebüttl is kialakult kutatói paradigmára támaszkodhatott (pl. a diákság nemzetiségi, felekezeti és rétegszerkezeti kötöttségeire irányuló kitüntetett figyelemmel) de amelyet a Kőrösiek és a Thirringek nemzedéke egész Európában páratlan minőségi szintre emelt, nem elhanyagolva az oktató személyzet összetételére vonatkozó információkat. Ezt a társadalomtörténeti forrás gyanánt egyedülállóan értékes adat- és tudáskincset a világháborúk közötti évtizedekben tovább fejlesztették, egészen a kommunista fordulat évéig. Ekkor azonban a radikális iskolai reform keretében drasztikus hagyománytörés állott be. Évekig semmifajta érdembeli publikáció nem történt a felsőoktatás közönségének vagy személyzetének tárgyában és az egyetemek működésében érdekeltkre irányuló kutatás a kommunista tabu néhány elemét (így a modern hazai értelmiségtörténetben oly lényeges vallási és nemzetiségi rekrutációs egyenlőtlenségek ignorálását) máig sem tudta kiheverni. Pedig az ilyen típusú munkálatok egyedülállóan gazdag források felett rendelkeznek a legtöbb intézményben bevezetett beiratkozási naplók, vizsgaprotokollok, végbizonyítványok, származási lapok, diplomás listák, stb. formájában, melyek rendre tartalmazznak olyan, az értelmiségi pályát meghatározó információs elemeket, melyekhez hasonló hasonló rendszerességgel csak a Kettős Monarchia egyéb tartományaiban találhatók meg egyes kisebb s később kialakuló európai nemzetállamokon kívül (mint Észtország vagy

¹ A tanulmány a Nagy Péter Tibor és jómagam vezette modernkori (1867 utáni) magyar diplomás népességre vonatkozó kutatások alapján készült, melyet a londoni Rothschild (Hanadiv) Foundation, a Középeurópai Egyetem Kutatási Alapja és a NKFP anyagilag támogatott. Felhasználtam a European Research Council ELITES08 projektjének tervezésénél előállított eredményeket.

Norvégia), máshol (pl. a Német Birodalomban, Oroszországban) sokkal ritkábban s Nyugat-Európában alig.

Részben ezeknek a forrásoknak újra-felfedezése és felhasználása révén a legutóbbi másfél-két évtizedben ismét megindultak nagyobb méretű egyetem- és értelmiségtörténeti kutatások,² közöttük némelyik – így a nyugati országokba irányuló diák-peregrináció vizsgálata – a nemzetközi tudományos piacon is kiemelkedően gazdag eredményeket hozott.³ De – itt is a világháborúk közötti idők kitűnő hagyományát folytatva⁴ - újabb nagyobb monografikus vállalkozások indultak egyes főiskolák és egyetemek intézménytörténetének összefoglalására, melyek nemegyszer kitértek

² Lásd például a legfontosabbak között Andorka Rudolf, „Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898-1942”, *Magyar statisztikai szemle*, 1979; Mazsu János, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825-1914*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, Distributed by Columbia University Press, New York, 1997.

³ L. Szögi László és munkatársai publikációit, nevezetesen a Magyarországi diákok egyetemjárása az Újkorban c. sorozatban (15 kötet 1994 óta). Ezek a kutatások elvben máris lefedik az osztrák és a német birodalomban, valamint Svájcban, Hollandiában, Angliában és Olaszországban főiskolai tanulmányokra beiratkozott magyarországi születésű vagy lakóhelyű diákság túlnyomó részét 1526 és 1918 között. L. még ugyanerre a legújabb publikációk között Szögi László, *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása, I. 1526-1867*, Budapest Főváros Levéltára, 2004; *Peregrinatio Hungarica, Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Márta Fata, Gyula Kurucz, Anton Schindling, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006.

⁴ L. Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935*, Budapest, 1935; Eckhart Ferenc, *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667-1935*, Budapest, 1936; Hermann Egyed-Artner Edgár: *A Hittudományi Kar története*, Budapest, 1938; Győry Tibor, *Az Orvostudományi Kar története 1770-1935*, Budapest, 1936; *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem alapítása 300 éves évfordulójának jubileumi emlékkönyve*. Szerk. Kornis Gyula Budapest, 1936; Zelovich Kornél, *A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története*, Budapest, 1922.

a diákság szociális jellemzőire is és a nevesebb oktatók pályájára.⁵ Ezeknek a munkáknak egyik közös hiánya, hogy rendre elhanyagolják az egyetemek működésének egyes, az oktatókkal kapcsolatos központi szociológiai és művelődéstörténelmi kérdéseit, pl. a tanári kar tagjainak társadalmi kiválasztását,⁶ képzési útját,⁷ minősítését,

⁵ L. Úttörő jellegűnek tekinthető e téren Varga Zoltán : *A debreceni tudományegyetem története I. 1914 -1944.* Debrecen, 1967. L. még *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945-1970.* Szerk: Sinkovics István Budapest, 1970. Papp József: *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen,* Budapest, 1982; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-1985,* szerk: Sinkovics István, Budapest, 1985; Szögi László, *Az évszázados Universitas,* Budapest, 2001; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002,* szerk. Szögi László, Budapest, 2003. (Lentebb Szögi László nevéen ez a kötet kerül ismételt idézésre.) *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635-1985,* szerk. Diószegi István, Budapest, 1989; L. még *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának története 1635-1985,* szerk. Priszter Szaniszló, Budapest, 1991.

⁶ E tekintetben csak legutóbb született egy ambiciózus kutatási beszámoló a Világháborúk közötti idők egyetemi tanári karáról. L. Kovács I. Gábor és Kende Gábor, „Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon”, in *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon,* szerk. Kövér György, Budapest, Századvég, 2006, 417-506. Ez a fontos vállalkozás azonban a 'tudáselit' fogalma alatt összemosza a különböző vidéki és fővárosi egyetemi karok oktatóit, azaz olyan társadalmi kategóriákat, melyeket a bürokratikus besoroláson és fizetési osztályon kívül – mint egyetemi oktatókat – minden elválaszt : nevezetesen társadalmi háttérük, képzési útjuk, műveltségbeli érdeklődésük, oktatási gyakorlatuk, egyetemi publikumuk rétegszerinti beágyazottsága, kutatásra vagy szenioritásra beállított pályastratégiájuk, párhuzamos szakmai lehetőségeik s ennek megfelelően jövedelmük, társadalmi kapcsolathálójuk, a hatalmi elitbe jutásuk esélyei, stb. (Ez utóbbira pregnáns példa az, hogy 1884 és 1918 között parlamenti mandátumhoz jutó egyetemi tanárok között nem kevesebb mint 32 jogász volt – holott jogász egyetemi tanárból volt a legkevesebb az összes kar személyzete között, mint ezt lentebb az 1. táblázat mutatja -, de csak 9 bölcész, 5 mérnök /a Műegyetemről/, 3 orvos, 1-1 teológus és bányamérnök /Selmezbányáról/. L. Ujváry Gábor, „Egyetemek képviselte az országgyűlésen”, *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX.-XX. századi történetéből,* szerk. Kiss József Mihály. Budapest, 1991, 7-69, különösen 37-49.) A kari megoszlás mellett még a különböző intézményekben elfoglalt, az egyetemi piacon oly eltérő rangú pozíciók közötti eltérések is elkerülték – eléggé érthetetlenül - a szerzők figyelmét.

tudományos rangját a honi vagy nemzetközi szellemi hierarchiákban, stb., melyek messzemenően meghatározták a főiskolai kínálat jellegét. Ugyanakkor folytatódott s részben meg is újult egy igen régi historiográfiai érdeklődés az egyetemi és főiskolai intézménytörténet, az egyetemalapítási kezdeményezések, a főiskola-politika és egyes kiváló oktatók munkássága irányában, ez utóbbiak gyakran jubileumi alkalmak, nekrológok vagy más ünnepi események alkalmával. Mindezek azonban inkább csak mozaikszerűen járulnak hozzá a nemegyszer rövid távon is változó elitképzési kínálat elemzéséhez. Ennek fontosságát pedig avval a (saját történelmi kutatásaimban alapvető) hipotetikus megállapítással lehet legjobban jellemezni, hogy az egyetemi piacokat az 1950-es években meginduló tömegesedés előtti korban majdnem mindenütt többé-kevésbé a kínálat uralta s a kereslet leginkább a meglévő kínálat függvényében fejlődhetett ki, semmint hogy annak kiváltó tényezője lehetett volna.

Ezt a munkahipotézist talán a bölcsészkarok példáján lehet legjobban illusztrálni, ahogy ezt a következőkben megkísérlem, anélkül, hogy ez jelen munkámnak központi eleme lenne. Arról van itt szó, hogy egy prozopográfiai kutatás mellékterméke gyanánt, amely – többek között – a dualista kor összes főiskolai diplomására és a beiratkozott diákság nagy részére kiterjedt,⁸ megpróbáljam összefoglalni a bölcsész diplomásokból kikerülő két egyetem oktatói

Kérdéses, hogy van-e értelme együtt tárgyalni a fővárosi vagy vidéki, az orvosi, a jogi, a katolikus teológiai vagy a bölcsészeti karok oktatóinak rekrutációs jellegzetességeit, anélkül, hogy a feltételezhető (sok szempontból nyilvánvaló) eltéréseket, ellentéteket és egyenlőtlenségeket akár egyetlen táblázat is bemutatná. Ez annál sajnálatosabb, mert evvel ez az önmagában ritka értékű adatgyűjtés komparatista szempontból majdnem teljesen használhatatlannak bizonyul. Bármilyen érdekes is lett volna ez az bölcsészeti történelmi kiválasztásának követése szempontjából, a jelzett tanulmányt így a jelen munkában is alig lehetett hasznosítani.

⁷ Ennek ellentmondó kivételként lehet itt utalni a magántanárookra vonatkozó monográfiára : Bíró Judit, *Magántanárok a pesti tudományegyetemen, 1848-1952*, Budapest, 1990.

⁸ A kutatás magát az NKFP támogatta 2004 és 2007 között. A vállalkozás keretében a források adta lehetőségek szerint közel teljeskörű prozopográfiai adatbankokat állítottunk össze az egyetemi és főiskolai diplomásokról 1867 és 1948 között, valamint a legtöbb érintett intézmény beiratkozottjairól, főképp az első és utolsó éves hallgatóságról. Az így nominálisan azonosított egyetemi össznépség létszáma meghaladja a 180 000-t. Az oktatók túlnyomó része szükségszerűen ebből a diáknépségből került ki.

karára nézve rendelkezésre álló társadalomtörténetileg értelmezhető adatokat, melyek hozzájárulhatnak a csoport szakmai szerepköreivel és kiválasztásával kapcsolatos kérdések tisztázásához. Bevezetőben is hangsúlyozni kell a munka kísérleti jellegét, annál is inkább, hogy a felhasznált prozopográfiai kutatás nincs még lezárva, így a felvetett problémakörök egy részénél jelentős adathiánnyal is számolni kell. Tekintve azonban, hogy az irodalomban eddig semmiféle hasonló próbálkozással nem találkoztam, egy ilyen kísérletet a maga tökéletlenségében is igazoltnak lehet tekinteni.

* * *

Fejtegetéseinket kezdhethetjük annak számbavételével, hogy milyen súllyal szerepeltek a két bölcsészkar oktatói és hallgató közönségük a dualista korszak egyetemi és főiskolai piacán. A főbb idevágó adatokat az 1. táblázat mutatja be.

Az 1. táblázatból jól kiolvasható, hogy a bölcsészkarok viszonylag széles oktatói gárdával voltak ellátva, számszerűleg az orvosi karok mögött a legnagyobbakkal, különösen Kolozsvárott, ahol a két bölcsészkar nagyságrendileg azonos számú oktatót sorakoztatott fel, mint a orvosokat képző fakultás, amellet, hogy (legalábbis 1900 felé még) sokkal kevesebb hallgatójuk volt. Ez a helyzet eredményezte azt, hogy a bölcsészkarokon az egész felsőoktatásban mindig a legkedvezőbbek között volt az egy oktatóra jutó diákszám, tehát az oktatás leggyakrabban kiscsoportos közegben folyhatott. A diákok és oktatók alacsony aránya a bölcsészkarokon megközelítette a papképző intézményekben vagy a budapesti katolikus teológián megfigyeltet, esetenként ezekénél is jobb volt, bár a jogi karokon és akadémiákon kívül az összes intézmény idevágó jelzései az átlag körül mozogtak vagy alig haladták ezt meg. Ebből a helyzetből többféle következtetést lehet levonni.

1.táblázat

Az oktatószemélyzet szakiránya, intézményes megoszlása és diákközönsége a dualista kor végén.

	1899/1900 ⁹			1909 / 1910 ¹⁰		
	A. oktatók	B. diákok ¹¹	C = B/A (diákszám egy oktatóra)	A. oktatók ¹²	B. diákok	C = B/A (diákszám egy oktatóra)
Budapesti Tud. Egyetem						
Római Katolikus	12	89	7,4	15	92	5,4
Hittudomány						
Jog és államtudomány	41	3849	93,9	49	3371	68,8
Orvostudomány	148	591	4	185	1863	10,1
Bölcsészet (humán és reál)	100	880	8,8	131	1144	8,7
Összesen	301	5546 ¹³	18,4	380	6751 ¹⁴	17,8

⁹ Forrás : *Magyar statisztikai évkönyv*, 1900, 360.

¹⁰ Forrás : *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385-386. Az adatok a nyári félévre vonatkoznak.

¹¹ Téli félév.

¹² Az orvosi és bölcsészeti karokon valamint a Műegyetemen alkalmazott tanársegédekkel együtt, akiket a forrás nem számított bele az oktatók összességének kimutatásában.

¹³ 137 gyógyszerész hallgatóval együtt, akiket az orvosi és a bölcsészeti kar tanárai oktattak - külön tanári testület hiányában.

¹⁴ 281 gyógyszerész hallgatóval együtt.

	1899/1900			1909 / 1910		
	A. oktatók	B. diákok	C = B/A (diákszám egy oktatóra)	A. oktatók	B. diákok	C = B/A (diákszám egy oktatóra)
Kolozsvári Tudományegyetem						
Jog és államtudomány	17	771	45,3	22	1373	62,4
Orvostudomány	37	101	2,7	60	323	5,4
Humán bölcsészet	24	214	8,9	33	216	6,5
Természettudomány	17	85	5	26	88	3,4
Összesen	95	1210 ¹⁵	12,2	141	2110 ¹⁶	15
Budapesti Műegyetem	108	1772	16,4	160	1508	9,4
Állami jogakadémiák	37	576	15,6	38	539	14,2
Felekezeti jogakadémiák	83	993	12	81	864	10,7
Hittudományi főiskolák	301	1465	4,9	260	2042	7,9
FELSŐOKTATÁS ÖSSZESEN	925	11500	12,4	1060	13.814	13

Egyrészt jól kitűnik az adatokból a pesti karok abszolút dominanciája az egész főiskolai piacon, legalábbis azon, amelyet hivatalosan főiskolainak ismertek el (így például országos statisztikai adatok illusztráltak) és a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelt.¹⁷

¹⁵ 39 gyógyszerész hallgatóval együtt.

¹⁶ 110 gyógyszerész hallgatóval együtt.

¹⁷ Az oktatásügyi összesítésekből rendre hiányzottak a régi rendszer végéig (bizonyos időleges kivételekkel) a szakfőiskolák, nevezetesen a tisztképzők (korszakunkban a Ludovika Akadémia), a művészképzők, a (mező)gazdasági tanintézetek, a kereskedelmi akadémiák és a Selmezbányai Erdő- és Bányamérnöki Főiskola. Ezeket részben nem a VKM kezelte, részben a korszak nagyobbik része alatt még nem követelték érettségét,

Az 1. táblázat szerint pesti karok (a Műegyetemen kívül) 1900-ban az összes főiskolai oktató 33 %-át, 1910-ben már 36 %-át foglalkoztatták, a bölcsész oktatóknál ezek az arányok mintegy 70 %-ot tettek ki. A diákszámok szempontjából az egyenlőtlenségek még erősebbek voltak. Az összdíákságnak mindkét évben közel felét (48-49 %-át) adták a Pesten tanulók, de a szűken vett bölcsész piacon 1900-ban 75 %-át és 1910-ben már 79 %-át. A fővárosi túlsúly tehát igencsak meghaladta a bölcsészeknél az átlagot – ami magyarázható avval, hogy csak két kar diákjairól van szó -, s az idővel egyáltalán nem csökkent.(L. uo.)

Nyilvánvaló az is, hogy az egyetemi karok oktatási módja igencsak eltérő lehetett, különösen ami az oktatás intenzitását illeti. Egyedül a jogászképzés épült a dualista kor felsőoktatásában nagycsoportos előadásokra, hiszen még a jogakadémiákon is lényegesen magasabb volt a beiratkozott diákok száma az oktatókéihez képest mint egyebütt, bár itt a látogatási fegyelem köztudottan nem volt olyan erős mint a többi karokon, melyeken kevésbé honosodott meg a 'mezei jogászság' gyakorlata. Ezt természetesen a tömeges beiratkozások és a személyesített szemináriumi vagy laboratóriumi munka hiánya maga is elősegíthette. Jellemző erre nézve, hogy a jogi karokon (nem beszélve a jogakadémiákról) tanársegédek egyáltalán nem működtek a dualista kor végéig s még a magántanárok is kevesebben voltak mint a rendes vagy rendkívüli tanárok (1909/10-ben pl. 19 szemben 30-cal¹⁸), holott a többi karokon (a pesti katolikus teológiát kivéve), akárcsak a Műegyetemen, ekkorra a szakelőadásokat tartó magántanárok és a gyakorlatokat vezető tanársegédek alkották az oktatói kar túlnyomó részét. Különösen így volt ez az orvosi karokon, de nagy mértékben a bölcsészetieken is. A három bölcsészeti karon 1915/16-ben már összesen 62 tanársegéd vagy egyéb oktató valamint nem kevesebb mint 110 magántanár tanított, szemben mindössze 78 'nyilvános rendes', 'rendkívüli' vagy 'helyettes tanárral'.¹⁹ A 'mezei jogászság' az oktatási mód mintegy strukturális velejárója volt s nemcsak a

gyakran még a nyolc középiskolai osztály elvégzését sem. Mindenesetre a dualista korszak felsőoktatási statisztikáiban csak elvétele találtak helyet, akkor is csak elkülönítve a többi tanintézettől.

¹⁸ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385.

¹⁹ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1916, . L. ugyanerre lentebb a 2. táblázat adatait is.

jogász diákság (a többinél exkluzívabb) társadalmi kiválasztásának,²⁰ tanulással való (gyengébb) viszonyának,²¹ életmódbeli (pl. sokszor *gentroid*) sajátosságainak, az objektíve ambiciózusabb nőhallgatók hiányának,²² a tanulmányok sokszor fajlagosan csekély érvényesülési funkciójának²³ terméke.

Ennek a megállapításnak fényében értelmezhető az a tény is, hogy a pesti egyetem szellemi dominanciája minden karon erősebben érvényesült, mint a jogon, többek között nemcsak avval, hogy a diákok többsége ide járt, de avval is, hogy itt is diplomázott. A pesti bölcsészkar például 1890 és 1917 között az összes humán és reálbölcsész doktor 88,3 %-át, a tanári államvizsgázóknak pedig

²⁰ Erre esetleges, de jó példa erre az, hogy 1909/1910-ben az összes jogász hallgató több mint egy harmada (34,9 %) vagy önálló jövedelemmel bírt, vagy szülei a feltehetően vagyonos rétegek kategóriákhöz ('közép- és nagybirtokos, bérlő', 'nagyiparos, nagykereskedő, gyáros', 'egyéb értelmiségi és magánzó') tartoztak, szemben az összes többi diák mindössze 18,4 %-ával. L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1909-1910, 390.

²¹ A jogi tanulmányokat választók viszonylag gyenge átlagjegyeire nézve lásd saját kutatási eredményeimet a dualista korra. Az 1900 és 1914 között érettségizettek pályatervei szerint az összes egyetemi karok között (a teológia kivételével) a leggyengébb átlagjegyű érettségivel jelentkeztek a jogra, azaz (az 1-től /jeles/ 4-ig /elégtelen/ terjedő skálán) 2,33-al, szemben az orvosi azonos, a teológia 2,44-es, de a bölcsészet és a Műegyetem 2,01-es átlagával. L. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867-1945*, Budapest, Replika könyvek, 2000, 204. A későbbi évekre ugyanerre országos adatokat közölnek a *Magyar statisztikai évkönyvek* majdnem minden évre 1928/29-től 1941/42-ig, mely szerint a jogi karokba iratkozók érettségi átlagjegye 2,38, a jogakadémiákra iratkozóknál 2,59 volt szemben az 2,21-es főiskolai átlaggal. A bölcsészkarokra ekkor 1,81-es eredménnyel vették fel a diákok.

²² A nőket 1895 után, miután elvben megnyíltak előttük az egyetemek, csak az orvosi és bölcsészeti fakultásokra vették fel. A nőhallgatók a férfiakénál jobb előképzettségére és azokét jóval meghaladó egyetemi teljesítő készségére l. tanulmányomat : „Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában” in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, Budapest, Replika könyvek, 1997, 57-74, különösen 59-65.

²³ A birtokos osztályok gyermekei számára, érthetően, az egyetemi diploma gyakran gazdaságilag funkciótlan, bár társadalmilag egyre inkább elvárt státusszimbólum maradt, amennyiben vagyonuk esetleges igazgatása mellett nem voltak rákényszerítve szakmai tevékenység folytatására, vagy nem feltétlenül olyanra amelyre képzettségük feljogosította vagy felkészítette őket.

1897/8 és 1916/7 között 71,6 %-át képezte.²⁴ Doktorálni tehát sokkal inkább maradtak a jelöltek Budapesten mint a tanárképző intézetek hallgatói, akik körülbelül a hallgatóság arányában nyerték el képesítésüket a fővárosban, illetve az erdélyi fakultásokon. A jogászokra azonban 1900 után ez a mindenképpen markáns pesti túlsúly már egyáltalán nem állt, mivel a könnyebb vizsgázás²⁵ lehetőségeit kihasználva a budapestiek tömegesen vonultak át diplomázni a 'vidéki diplomagyárba'.²⁶ Így történhetett, hogy míg a kolozsvári jogi kar a pesti testvérintézmény oktatói gárdájának jóval kevesebb mint felével rendelkezett és beiratkozott hallgatóinak számai is a pestiek harmada-ötöde körül mozogtak (l. az 1. táblázat adatait), addig 1901-1910-ben a jogi doktorok 65 %-a s az államtudományi doktorok több mint 71 %-a Kolozsvárról került ki.²⁷

Ez utóbbi megállapítások is illusztrálni engedik az egyetemi piac rendkívüli rugalmasságát a diák-tanár arány szempontjából. Az oktatói személyzet bővülése csak igen laza kapcsolatban állt a diákszámok, sőt még a diplomázók számának változásával is. Ez utóbbiak erősen fluktuálhattak, míg az oktató személyzet létszáma tendenciálisan egyre bővült, de távolról sem a diákok vagy a diplomát keresők számainak függvényében. Érthetően, hasonló oktatási gyakorlattal, a tantermek befogadó képességének határain belül, ugyanaz az oktatói személyzet sokkal kisebb és nagyobb számú diákság kiszolgálására is képes lehetett. A további kutatásnak érdemes lenne pontosabban megvilágítani az oktatói kar expanziójának sajátos s feltehetően a diákszámoktól jórészt autonóm logikáját.

²⁴ A *Magyar statisztikai évkönyvek* megfelelő éves adataiból számított arányok.

²⁵ Erre példa az, hogy az 1901/2 és 1909/10 közötti években a jogi alapvizsgán a sikerráta a budapesti karon csak kerek 50 %-os volt, míg Kolozsváron 75,6 %-os. A *Magyar statisztikai évkönyv*-ek megfelelő adataiból számított arányok.

²⁶ L. Ladányi Andor, *A magyar felsőoktatás a dualizmus kora második felében*, Budapest, 1969, 74. A *Magyar statisztikai évkönyv*-ek diákokra és a diplomásokra vonatkozó információ szerint 1900/1901 és 1909/1910 között a kolozsvári jogi karra beiratkozott diákság 52 %-a doktorált (ami statisztikai képtelenség lett volna, ha ott is tanultak volna négy évig), szemben a budapestiek 14 %-ával...

²⁷ Adatforrás : *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 392.

2. táblázat

A tanári személyzet beosztás (rang) szerint a magyar bölcsészkarokon

		rendes tanár	rendkívüli helyettes	magántanár	tanársegéd	egyéb	oktató	összesen
Budapesti Bölcsészkar	1873	32	-	-	14	6	7	59
	1880	25	4	5	38	6	6	84
	1890	29	6	4	26	12	4	81
	1900	35	9	2	39	15	5	105
	1910	42	12	-	57	20	10	141
	1915	45	4	2	87	30	13	181
Kölcsey Humán és reál-bölcsész karok		rendes tanár	rendkívüli helyettes	magántanár	tanársegéd	egyéb	oktató	összesen
	1873	17	-	-	-	-	3	20
	1880	19	-	-	3	-	2	24
	1890	63	2	-	4	-	7	76
	1900	24	1	1	5	5	4	40
	1910	22	5	-	14	10	6	57
	1915	23	3	1	23	13	6	69

Miután az egész dualista kori főiskolai rendszer oktatói karának összehasonlító vizsgálatának nincs helye itt, térjünk rá arra a kérdésre, hogyan alakultak az időben a bölcsészkarok személyzetének számai, a 2. táblázat adatai alapján.

Az idősorokból jól kiolvasható, hogy az expanzió az oktatói státusz függvénye volt mindkét egyetemen, de a nagyságrendbeli eltérések a két intézmény személyi létszáma között a budapesti javára végig nagyjából változatlanok bizonyultak. Legkevesbé állt ez a kinevezett tényleges oktatókra, a 'nyilvános rendes', a 'rendkívüli' és a 'helyettes' tanárookra, akiknek létszáma Budapesten legtöbbször nem haladta meg a kolozsvári két kar kétszeresét. Ezek összességükben a korszak elejétől a végéig lassú, mintegy ötven-hatvan százalékos növekedést mutattak fel. Ezzel szemben megsokszorozódott a magántanárok, a tanársegédek és egyéb oktatók száma. Ez utóbbiak kisebbségükben - a humánbölcsész részlegekben - inkább nyelvtanárok, többségükben - a természettudományos részlegekben - tényleges tudományos segédoktatók voltak. Ők adták ki az oktatószemélyzet expanziójának nagy részét. A kari személyzetek

piramisa tehát elsősorban alulról bővült, azaz szélesedett. Ezen a szinten találjuk a legmarkánsabb különbségeket is a két egyetem között. A magántanárok száma a pesti karon, ahol az első magántanárok már a funkció hivatalos kreálásának évében, 1850-ben habilitáltak (Toldy Ferenc esztétikából és Repiczky János keleti nyelvekből²⁸) a vizsgált negyven egynéhány év alatt megötszöröződött és a többi alsóbb beosztású oktatóé megháromszorozódott. Kolozsvárott - ahol értelemszerűen csak az egyetem alapítása után kezdeményezhettek magántanári habilitációt – ez a fejlődés a semmiből indult, de szerényebb eredménnyel is zajlott le. Így budapesti bölcsészkaron még a korszak végén is több mint négyszer annyi magántanár tevékenykedett mint a kolozsvári karokon.

Ezt az eltérést lehet leginkább a fővárosi intézmény dominanciájának bizonyítékaként értékelni. Míg a kinevezett tanárok karában a képesítő vizsgákra való felkészítés ellátása érdekében mindkét egyetemen korán (Kolozsváron is már kezdettől fogva) létrehozták az alapvető tanszékeket, bár legtöbbször mindössze egy-egy 'rendes' vagy 'rendkívüli' tanári státusz keretében, addig a magántanárok nyújtotta s sajátosabb tudományterületekre szakosított oktatási kínálat palettája csak a fővárosban nyílt erősebben ki. A korszak legvégén Budapesten már kétszerannyi bölcsész magántanár működött, mint 'rendes' professzor. Kolozsváron viszont a két kategória számai ekkor jutottak egy szintre, miután itt a dualista kor nagy része alatt csak elenyésző számú magántanár volt aktív. Ez minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy a sokkal kisebb számú erdélyi diákság csak szerény mértékben tartott igényt a diplomaszerzésen túlmutató szakosított tudományos képzésre, melyet a magántanárok sajátos kutatási területeiken nyújtottak. A magántanárok budapesti túlsúlyának azonban más, nyomósabb okai is lehettek a helyi tudományos kereslet nagyobb mértéke mellett, melyet egyébként a 'rendkívüli' (nem diplomára készülő, külső) hallgatók is szaporíthattak.

²⁸ L. *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története, 1635-1985*, szerk. Szögi László, Budapest, 2003, 186. Thun gróf birodalmi oktatásügyi miniszter nagy modernizációs reformjai keretében 1850 február 15-i rendeletével terjesztette ki Magyarországra az osztrák részekben már 1848 december 19-án bevezetett magántanárságot, mint az egyetemi tanárok kiválasztásának promóciós bázisát. 1850 júliusában eltörölte az egyetemi tandíjat s helyette leckepeznt vezetett be, ami a magántanárok számára is szerény jövedelmet biztosított a hallgatók számától függően.

Egyrészt a fővárosi kar történelmi tekintélye az itt szerzett magántanári habilitáció presztízsét eleve megemelte. Ez azt is jelentette, konkrétan, hogy budapesti habilitált sokkal könnyebben nyert kinevezést Kolozsvárra mint egy kolozsvári Budapesten, bár a Kolozsvárra kinevezett bölcsésztanárok harmada (24-ből 8) pályája előrehaladott fázisában a budapesti bölcsészkarra került. Nem tudunk viszont budapesti kinevezett tanárról, aki később elhagyta volna fővárosi pozícióját egy kolozsváriért. A budapesti kar elsőbbsége ezen a triviális területen is igen látványosan nyilvánult meg.

Másrészt az itteni kar kinevezett oktatóinak legalább kétszerte nagyobb száma több reményt adhatott a habilitáltaknak, hogy előbb utóbb ők is kinevezést nyerjenek. A kolozsvári magántanárságtól ténylegesen nem lehetett ugyanazt a promóciós esélyeket várni, mint a budapesti habilitációtól. A kolozsvári két bölcsészkar magántanárainak, prozopográfiai adataink szerint, 55 %-a végezte pályáját főiskolán, legtöbbjük magán a kolozsvári egyetemen, míg az ehhez hasonló esély a budapesti bölcsészkar habilitáltjainál 69 % volt. Ezek a különbségek ugyan erősen szignifikánsak, mégis elsősorban a magántanári intézmény hatékonyságát bizonyítják, annál is inkább, hogy a magántanári státusz akkor is tudományos rangot adott, tekintélyt kölcsönzött és minden bizonnyal rendre megerősítette birtoklóinak esetenként adott állásukban előléptetésben, jövedelemben is kifejezett szakmai pozícióját (pl. mint középiskolai tanár), amikor nem hozott tényleges egyetemi kinevezést.

Végül, de nem utolsósorban, mint ezt lentebb tárgyaljuk, egyedül a fővárosi magántanárság kecsegtetett azzal, hogy a meghirdetett kurzusok nagyobb diákszámot vonzanak s az evvel járó leckepezén az esetleges kinevezett státusz eléréséig is jelentősebb pójtjövédelmet biztosít. Az ilyen jövedelem persze még nagyobb hallgatóság meghódítása árán sem volt legtöbbször elegendő egy értelmiségi egzisztencia méltó fenntartására, a fővárosi intellektuális piac merő méretei – magántanítás, korrepetálás, középiskolai tanárság, óraadás más főiskolákon, nevelősködés, nyelvoktatás - sokkal több lehetőséget nyújtottak a gyakran mindössze szimbolikus magántanári jövedelem kiegészítésére mint 'Kincses Kolozsvárott'. Ez utóbbi ekkor még kelet-magyarországi viszonylatban sem volt igazi nagyváros.²⁹ Bár három felekezeti gimnáziumával és a két protestáns

²⁹ 1910-ben például Kolozsvár közel 61.000 lakosával a szűken vett Erdély messze legnagyobb városi népességét foglalta ugyan magában Bassóval

(református és unitárius) teológiájával fontos iskolavárosnak bizonyult, hiszen ennyi elitképző intézmény ekkor csak a korabeli legnagyobb magyar városokban létesült.³⁰ Mégis, a századforduló utánig más világi főiskola nélküli³¹ Kolozsvár értelmiségi piacának álláskínálata az egyetemen kívül voltaképp csekély kiterjedésű volt (pl. kevesebb középiskolával mint Brassóban³²). Így magántanári keresetlehetőségek terén a város aránytalanul kevesebbet tudott nyújtani mint Budapest, ahol a főiskolai piac túlnyomó többsége koncentrált³³ és 1910 felé már a középiskolai tanárság 17 %-a is -

(41.000), Nagyszeben (33,500) és Marosvásárhellyel (25.500) szemben, azonban népessége meg sem közelítette a legnagyobb magyar városokét, mint Szeged (118.000), Szabadka (94.600), Debrecen (93.000) vagy Pozsony (78.000) és elmaradt a gyorsabban iparosodó bánáti és partiumi nagyvárosok mögött is, mint Temesvár (72.500), Nagyvárad (64.000) vagy Arad (63.000). L. *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 104-110.

³⁰ Három fiú középiskola egy városban a századforduló táján Kolozsváron kívül már egy sor kisebb-nagyobb városban volt, így Brassóban, Debrecenben, Nagyszebenben, Nagyváradon, Pécsen (1912 óta), Szegeden, és Pozsonyban is. Ez utóbbi két városban alapult 1912 után egyetem, miután itt annak előtte jogakadémiák és protestáns teológiák működtek. L. Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996-1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, *passim*.

³¹ A kolozsmonostori (mező)gazdasági főiskola csak 1906-tól működött érettségit megkövetelő, hároméves főiskolaként (akárcsak a többi gazdaszképző intézmény) és a Kereskedelmi Akadémiát is a századforduló után szervezték főiskolává 2 éves tanfolyammal.

³² Brassóban 1885-től már négy érettségire felkészítő középiskola volt. L. Mészáros István, *id. mű*, 159-160.

³³ A Kolozsvári Egyetemen, a teológiákon, a jogakadémiákon, (mező)gazdasági főiskolákon és a Selmecbányai főiskolán kívül tulajdonképpen az egész korabeli főiskolai oktatás Budapesten történt. 1910-ben pl. csak a két fővárosi egyetemen (a Tudományegyetemen és a Műegyetemen) az egyetemi, jogakadémiai és teológiai hallgatóknak 61 %-a összpontosult. (Forrás : *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385-386.) Ebben nincsenek beleszámítva a szintén kizárólag Budapesten működő országos rekrutációjú művészeti, katonai és kereskedelmi főiskolák (mint pl. a Keleti Kereskedelmi Akadémia 1899 óta).

azaz több mint egész Erdélyben (16 %)³⁴, melynek népessége a fővárosinak mintegy négyszeresét tette ki.³⁵

A magántanárok habilitációs idejének alakulásával jól lehet követni a két egyetemen a humán és a reálbölcész szak iránti kutatói érdeklődés változását.

3. táblázat

Magántanári habilitációk a bölcsészkarokon (1850–1919)

	Budapesten		Kolozsvárott	
	Humán	Reál	BTK	TTK
1880 előtt	21	10	3	1
1880-1889	23	9	4	4
1890-1899	19	14	5	2
1900-1909	23	12	5	4
1910-1919	29	28	13	15
Összesen	115	73	31	25

A 3. táblázat is megvilágítja a pesti egyetem egyértelmű túlsúlyát, valamint a humánbölcészlet abszolút dominanciáját az egész dualista korban, kivéve annak záró évtizedében. A kolozsvári karokon ez utolsó évtizedet leszámítva végig igen ritkán történt habilitáció, míg Budapesten, ugyan nagyobb gyakorisággal, de szintén végig stagnáltak vagy ingadoztak az elfogadott magántanári jelöltek számai. Mivel a hallgatóság létszáma Budapesten a század végéig szintén stagnált s jelentősebb növekedés csak a 19. század utolsó éveiben és 1900 után következett be³⁶, míg Kolozsvárott fokozatosabban de sokkal alacsonyabb szinten valósult meg a diákszámok emelkedése, ezek a jelzések is demonstrálják az oktatási kereslet és kínálat közötti igen laza kapcsolatot.

³⁴ L. *Magyar statisztikai közlemények*,

³⁵ Budapest lakossága 1900-ban a Horvátországon kívüli ország mindössze 4,3 %-át tette ki, míg Erdélyé 14,7 %-át. L. *Magyar statisztikai közlemények*, 27, 6-7.

³⁶ 1895-ig a pesti bölcsészkar hallgatósága legtöbbször 500 alatt maradt, majd 1900 körül elérte és a későbbi években rendre meghaladta vagy megközelítette az 1000-t, egy ideig az 1500-at is. L. Szögi László, id. mű, 409-410.

Valamelyes korreláció felfedezhető viszont a magántanárok szakosodása és az egyetemi kereslet között. A humán- és reálbölcészlet közötti majdnem végig egyenlőtlen erőviszonyok alig változtak az új század elejéig. Ez megfelelt a középiskolai tanári pozíciók megoszlásánál megfigyelhető egyenlőtlenségre. Bár a matematika a gimnáziumi és reáliskolai oktatásnak a latin mellett második legnehezebb³⁷ és legtöbbet tanított tárgya maradt, a többi természettudományos tantárgy a középiskolai oktatásban óraszámban végig a humán tárgyak mögött foglalt helyet. Bár a tanári pozíciókban nem történt változás, áttörés figyelhető meg a világháború előtti és alatti években mind a tanári vizsgát letevők, mind a magántanárok szakválasztásában. Így a természettudományi karokon növekvő számú habilitációk irányultsága többé-kevésbé követte a középiskolai tanári államvizsgát letevők szakválasztásában a természettudományos szakok térhódítását. Míg például 1897/8 és 1904/5 között az államvizsgázóknak mindkét városban pontosan 25,5 % volt TTK-s, 1905/6 és 1914/15 között ez az arány Budapesten 38,2 %-ra és Kolozsvárott 36,6 %-ra nőtt.³⁸ Ami a természettudományos habilitációkat illeti tehát, minden bizonnyal az előbbiekkal is összefüggött, hogy ezek a korszak utolsó évtizedében már összességükben valamelyest meg is haladták a humánbölcész képesítések számát.

E változásnak, melynek részletei további kutatást érdemelnek, egy másik tényezője azonban biztosan a tudományos specializálódás előrehaladása és az oktatási igények korszerűsödése lehetett, ami magával vonta a természettudományos tárgyaknál, minden bizonnyal főképp a kísérletekre és megfigyelésekre alapuló diszciplínák esetében (tehát nem matematikában vagy elméleti fizikában) a laboratóriumi gyakorlatok és egyéb szemináriumi foglalkozások sokasodását. Jól mérhető ez az óraszámok arányában bekövetkező arányeltolódást. A kolozsvári TTK-n például 1900-ben a téli szemeszter alatt a 81 hallgatónak heti 41 előadást tartottak 191 órában, szemben a humán

³⁷ Nagy érettségiző mintáimon végrehajtott felméréseim szerint mindig ezt a két tantárgyat osztályozták legszigorúbban a dualista korban, akárcsak a régi rendszer későbbi fázisaiban. L. tanulmányaimat in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, id. mű, 118-120, 137-138, ' továbbá Tettemanti Béla, „Középiskoláink tanulmányi eredménye az 1932/33. évi értesítők alapján”, in *Nevelésügyi tanulmányok*, szerk. Imre Sándor, Szeged, 1934, 115 és 125.

³⁸ A Magyar statisztikai évkönyvek adatai szerint.

bölcsészkarral, ahol a 214 diák 63 óra előadást hallgathatott, de csak heti 130 órában.³⁹ Tíz év múlva a hallgatóság (94 és 225) valamint az előadások (45 és 61) száma nem változott érdemben, akárcsak a humán kar heti óraszám (131). A reálbölcsészek foglalkozásainak kínálata azonban drasztikusan megnőtt s elérte a heti 300-at.⁴⁰ A természettudományos kar így a humánkar óraszámának immár több mint kétszeresét nyújtotta a korszak végén, természetesen jórészt az új típusú, a tanszékekre beosztott kisegítő személyzet segítségével. 1910-ben a kolozsvári TTK-n már 9 tanársegéd volt alkalmazásban 4 díjtalan demonstrátorral a tulajdonképpeni tanári karon kívül, míg a humánbölcsész fakultáson mindössze 2 tanársegéd, egy archeológus és egy segéd archeológus.⁴¹ A kolozsvári példa jól mutatja, hogy nagyságrendileg változatlan diákszám mellett a századelőn a helyi természettudományos oktatásnak radikális átalakuláson kellett átmennie. Mindenesetre a természettudományi tárgyak oktatásának ilyen gyors előretörése modernizációs jelzésként értékelhető ezekben a korábban túlnyomóan, Pesten sokáig majdnem kizárólag literátus kultúrát s elméleti természettudományokat közvetítő intézményekben.⁴²

Ezekután ideje pontosabban megvizsgálni azt, hogy mit is oktattak a dualista kor bölcsészkarain. Erre vonatkoznak a különböző oktatók által képviselt szakirányok változó elnevezései, melyeket a 4. táblázaton igyekeztem értelemszerű kategóriákba sorolni. Ez az elemzés, hangsúlyozni kell, csupán megközelítő jellegű, amennyiben pusztán a kurzusok hivatalos elnevezésén alapul, melyek keretében – nevezetesen hagyományosságát vagy újszerűségét illetőleg - igencsak eltérő minőségű tudásjavak közvetítésére kerülhetett sor.

³⁹ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1900, 360.

⁴⁰ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385.

⁴¹ L. uo. 2. jegyzet.

⁴² Fontos empirikus természettudományi tárgyakat a pesti bölcsészkar sokáig egyáltalán nem szerepeltetett oktatási kínálatában. Az ásványtan, a növénytan, az állattan és a vegytan például csak az 1850-es Thun-féle abszolutista modernizációs reformok során jutottak tanszékhez. L. Szögi László, id. mű, 176.

4. táblázat

A dualista bölcsészkarok oktatói tantárgyak szerint.⁴³

	rendes és rendkívüli tanár Budapest	Magántanár-Budapest	rendes és rendkívüli tanár-Kolozsvár	Magántanár-Kolozsvár	Összesen ⁴⁴
Klasszika filológia	6	10	9	5	30
Történelem	14	20	9	8	51
Művészettörténet, zenetudom.	10	11	2	-	23
Történelmi segédtudományok ⁴⁵	3	8	2	2	15
Filozófia, bölcsélet, logika	9	9	3	3	24
Földrajz	3	-	3	1	7
Nyugati nyelv, irodalom	9	6	5	2	22
Magyar irodalom	5	5	11	3	24
Neveléstörténet, pedagógia	4	6	1	-	11
Irodalom, esztétika	5	5	-	-	10
Nyelvészet	3	7	-	1	11
Orientalisztika ⁴⁶	7	3	3	1	14
Szomszéd nyelvek, kultúrák ⁴⁷	7	5	2	1	15
Társadalom- és embertudom ⁴⁸	-	7	-	1	8
Matematika	9	10	12	5	36
Fizika, természettan, mat.-fizika	9	6	12	5	32
Kémia, kristálytan, gyógyszer.	10	17	5	6	39
Növénytan	4	8	-	4	15
Állattan	3	12	1	4	20
Ásvány-, közetan, geológia	5	2	4	1	12
Kozmográfia, csillagászat	2	5	-	-	7
Paleontológia (öslénytan)	4	4	-	1	9
embertan, élettan	1	4 ⁴⁹	-	-	5

⁴³ Forrás : prozopográfiai adatbázis a szakirányok hivatalos elnevezése alapján az oktatók összes száma szerint.

⁴⁴ Csak nominális összesítés, hiszen az itt számba vett kinevezett rendes és rendkívüli tanárok valamint a magántanárok részben azonosak, mivel ezek a kategóriák nem kizárólagosak egymással szemben.

⁴⁵ Numizmatika, oklevél-, címtan, archeológia (régészet).

⁴⁶ Sémi filológia, perzsa, török, örmény nyelv, irodalom és/vagy civilizáció.

⁴⁷ Szlavisztika, horvát, bolgár, román, rutén, orosz, finn nyelv és irodalom.

⁴⁸ Politika, pszichológia, demográfia, könyvtáran, néprajz, hittudomány.

A két város bölcsészkarainak oktatói és kutatói profilja részben hasonló volt, részben erősen eltért egymástól. A hasonlóságok alapja az, hogy mindkét szakmai irányultságban azonosak a domináns diszciplínák, melyek rendre a középiskolákban is oktatott tantárgyaknak felelnek meg. Ezek azonban nem egészen ugyanolyan súllyal esnek a latba a kinevezett tanárok és a magántanárok között és távolról sem egyforma a súlyuk a karokon és a középiskolában. A középiskolai és az egyetemi tanári piac eltéréseinek illusztrálására álljon itt egy emlékeztető a középiskolai tantárgyak súlyviszonyairól.

5.táblázat.

A fiúgimnáziumok és reáliskolák 8 osztályának összesített heti óraterve tantárgyanként 1899-ben.⁵⁰

	Gimnázium	Reáliskola
Hittan	6,9	6,9
Magyar	12,9	12,1
latin	19	-
Német	8,1	10,7
Görög v. görögpótló	8,1	-
Francia	-	10,3
Történelem	7,7	7,3
Földrajz	3,4	3,4
Természetrajz (biológia)	5,6	4,3
Fizika	3,4	5,2
Kémia	-	3,4
Matematika	11,2	13,4
Geometria	4,3	8,6
Rajz	-	5,1
Bölcseleti bevezetés	1,3	1,3
Szépírási	0,9	0,9
Testgyakorlás	6,9	6,9
Összesen	100	100
Nyers szám	232	232

A humánbölcsész karokon a történelem messze a leggyakrabban oktatott tárgy különösen a szaktörténelmi vagy segédanyagokkal együtt, melyekkel az összes humánbölcsész tantárgyi

⁴⁹ Ebből egy 'természetrajz'.

⁵⁰ Forrás : Mészáros István, id. mű, 103.

kategóriának pontosan egy harmadát képezi. Mindez annak ellenére, hogy a történelem egyáltalán nem foglalt el kiemelt helyet a középiskolák programjában. A történelem ilyen rendkívüli térnyerése a karokon közelebbi s lehetőleg komparatista vizsgálódást érdemelne. Elképzelhető, hogy a történelmi érdeklődés ilyen intézményes promóciója a nemzetállam-építés korai fázisának elengedhetetlen ideológiai tartozékaként fungált. Ezt követik fontossági sorrendben a klasszika filológia (latin és görög), majd a filozófia, a magyar nyelv és irodalom valamint a nyugati nyelvek. Ezek részben a gimnáziumi oktatás lényeges elemei – a gimnáziumban a latin és a görög illetve a görögpótló tárgy s a magyar mindenütt, az idegen nyelvek is mindkét iskolatípusban –, részben a tanári államvizsga (filozófia) illetve alapvizsga (magyar) kötelező tárgyai (is) voltak. Ha a többi humán tantárgyak fontossága – melyek nem szerepelnek a középiskolai oktatásban sem – el is marad az előbbiektől, mégis feltűnő, hogy mindkét kar jelentősen áldozott a szomszéd népek illetve magyarhoni kisebbségek civilizációja tanulmányozásának. Ez is csak politikai érdekekkel értelmezhető Európa egyetlen soknemzetiségű nemzetállamában, melynek népességi többsége nem tartozott a címzetes uralkodó etnikumhoz. Azonban ugyanakkor a keleti népek kultúrája is hasonlóan kitüntetett figyelmet kapott a karokon, s ez utóbbit már nem lehet ilyen közvetlen politikai megfontolásokkal magyarázni. Mégis, a nemzetállam ideológiai önképéhez, tudjuk, szintén hozzátartozott a keleti gyökerek és kapcsolatok kultusza (ural-altáji nyelvek, finn, stb). Az ugyanebbe a kategóriába sorolt sémi filológia pedig az 1877-ben alapított pesti állami (neológ) Rabbiképző növendékeinek – akiknek a bölcsészkaron is doktorálniuk kellett diplomájuk elnyeréséhez - kézenfekvő kiegészítő szakot képezett. Viszonylag nagy súllyal szerepelt ezen kívül a nyelvészet és a pedagógia is a humán tantárgyak között. Az előbbi kiegészítő stúdium a magyar nyelvre és irodalomra vonatkozó alapvizsgához, az utóbbi pedig egyike a tanári államvizsga tárgyainak. A földrajz feltűnően gyengén volt képviselve az oktatói kínálatban, pedig ez minden középiskola programjának része volt, igaz csekély óraszámban. Mégis, a történelemmel vagy a természetrajzzal (biológiával) kombinálva az egyik klasszikus tanári szakválasztást képezte. Ennél fogva érthető az is, hogy míg mindkét városban három-három kinevezett földrajz tanárt találni a dualista korban, addig ezt a szakirányt mindössze egy magántanár jelezte speciális szaktárgy gyanánt.

Az előbbi, globálisan különböző módon de klasszikusnak tekinthető (mert különböző intézményes keretekben már régóta gyakorolt) szakirányok mellett a századvégen születő újabb ember- vagy társadalomtudományi diszciplínák, éppúgy mint az esztétika és az irodalomelmélet alig, vagy csak egy-egy (majdnem kizárólag csak magántanári) témaválasztás erejéig szerepelnek a humánbölcészlet korabeli oktatói kínálatában. Ezekből az adatokból is kitűnik a magántanári intézmény potenciálisan újító funkciója. Tanári kinevezést inkább csak a legitimként elfogadott szaktárgyakban lehetett kapni. A magántanároknak látszólag könnyebb volt újításokat elfogadtatni ezen a téren, bár persze végső soron az új szakirányt képviselő magántanár-jelöltek tényleges recepciója mindig is a kinevezett tanári testületen belüli erőviszonyok függvénye maradt, hiszen az ő kezükben volt a habilitációs ajánlatok elfogadására vonatkozó döntés joga.

Ami a két város intézményei közötti különbségeket illeti, egyértelmű, hogy a fővárosi szakválasztások skálája sokkal szélesebb és modernebb, amennyiben a ritkább és kevésbé klasszikus szakok Kolozsvárott csak elvétve jelennek meg az oktatásban. Az ember- és társadalomtudományok között ott csak egy-egy néprajzi és könyvtártudományi magántanári kurzust találni, akárcsak a nyelvészetben. Még a pedagógia is csak egy kurzussal volt képviselve a vizsgált korban, míg a zenetudomány, az esztétika vagy az 'irodalom' eggyel sem.

Mindenesetre így vagy úgy, a humánbölcész tanári kar által oktatott szaktárgyak legtöbbször vagy az egyetemi és középiskolai tanárképzés konkrét igényeinek, vagy bizonyos ideológia indíttatású egyetempolitikai megfontolásoknak feleltek meg. Mindez értelemszerűen nem vagy (a középiskolai tanárképzést illetően) másképp érvényesült a reálszakok tekintetében.

A reál tantárgyak képviseletében ugyanis még inkább egyértelmű a rangsor, melyet nagyjából azonos szinten vezet a kémia, a fizika és a matematika. Ezeket követi az állattan és a növénytan – lévén egyben mind ilyen vagy más kevésbé szakosított elnevezéssel (pl. 'biológia' vagy 'természetrajz') középiskolai tantárgyak. Itt azonban már feltűnő az eltérés tantárgyak középiskolai és bölcészeti fontossága között, hiszen az előbbieken csak a matematika és a geometria szerepel igazán nagy súllyal, míg a többiek sokkal kevésbé. Nyilvánvaló, hogy a természettudományi karokon nem csak a tanárképzés szükségletei diktálták az oktatók képzettségét és kinevezését,

hanem valószínűleg az új, kísérleteken vagy megfigyelésen alapuló természettudományok térnyerése az egyetemen kívüli tudományos közéletben, még az elméleti diszciplínák viszonylagos hátrányára is. Mellettük mindenesetre valósággal eltörpül a többi természettudományos szaktárgy képviselete, még a leghagyományosabbaké is, mint a föld- és ásványtan, az őslénytan, a csillagászat vagy a meteorológia. Az utóbbi kettő a kolozsvári TTK kínálatában egyáltalán nem is szerepel, akárcsak egyes Budapesten egy-egy oktatót foglalkoztató kémiai szakdiszciplínák, mint a gyógyszerészet vagy a kristálytan. A középiskolai programokból kieső tantárgyak között Kolozsváron tulajdonképpen csak az ásvány- és közettan (4 kurzus) és az őslénytan (mindössze egy kurzus) voltak jelen. A szakosodásban megfigyelhető egyenlőtlenségek természete a fővárosi és az erdélyi bölcsészkarok között tehát annyiban hasonló volt a humán és a reáltárgyak területén, hogy Kolozsvárott inkább csak a legklasszikusabb diszciplínák oktatására került sor. Azonban a fentiekből megállapítható, hogy a karok természettudományi kínálata sokkal modernebbnek bizonyult, mint a humán oldalon, amennyiben a TTK-s képzés a korszak végén már messzemenően elszakadt a középiskolai tanárképzés diktálta szükségletektől.

A két város és a kétféle kar tanárai közötti egyenlőtlenségek abban is megnyilvánultak, hogy a legnépszerűbb, azaz előadásokra a legtöbb hallgatót magukhoz vonzó magántanárok sokkal gyakrabban voltak humánbölcsészek és nyertek a Budapesti Tudományegyetemen tanári állást mint a többiek. Erre nézve egy rendkívüli – bár pontosságát illetőleg nehezen ellenőrizhető forrás áll rendelkezésünkre a Vallás és Közoktatási Minisztérium éves kormányjelentéseiben 1876/7 és 1992/3 évek között (bár 1885/6 és 1889/90 között hiányzik ez az információ). Ezek ugyanis a magántanárokra nézve személyenként közlik meghirdetett előadásaik címét és a hallgatók számát. Az egyetemi almanachokban a későbbiekben is követni lehet az előadások témáját, de ezek már nem jelzik a diákszámot. Hallgatói létszámmal összesen 76 előadó sok száz kurzusának adatait állítottuk össze prozopográfiai adatbankunkban, melyek skálája a csak egy éves előadásoktól a határévek közötti majdnem minden évre vonatkozó kurzusokig terjed. Látszólag csak addig publikáltak ilyen típusú adatot az érintettek nézve, amíg az előadó nem nyert 'rendkívüli' vagy 'rendes nyilvános tanári' kinevezést.

Néha egy előadó egy évben több előadást is hirdetett, bár ez a gyakorlat az 1870-es évek végétől megszűnni látszik. Az anglicista

Simonyi Zsigmond 1877/8-ban már nyolc kurzust indított. A híres orientalista Goldziher Ignác 1876/7-ben öt kurzust hirdetett meg (de ebből egyet nem adott elő), 1877/8-ban pedig négyet. A pedagógus Kármán Mór 1876/7-ben nem kevesebb mint hatféle, 1877/8-ban háromféle előadást tartott. Ilyenfajta kurzusdömping egy kivétellel csak a humánbölcsészek között fordult elő, közöttük is ritkán s legtöbbször úgy, hogy az előadó sajátos szakterületének különböző altémáinak kifejtésére vállalkozott. Előfordult azonban, az is, hogy például a később Kolozsváron szakirányában tanszéket nyerő uraltáji nyelvész és irodalmár Bálint Gábor, aki eredetileg angol-francia tanári képesítést szerzett, 1876/7-ben párhuzamosan nem kevesebb mint 12 (!) előadást proponált olyan igencsak eltérő témákban mint francia és angol irodalom eredeti nyelveken, ugyanezek nyelvi gyakorlatok, de emellett a 'kazáni tatárság', a 'mandzsú nyelv' és a 'mongol nyelv' témáiban is... Igaz, az utóbbi kettőre egyetlen hallgató sem jelentkezett, míg a 'Francia nyelv kezdőknek' című kurzusára 26.

Érdekes számba venni, bármennyire részleges és csekély méretű ez a rendelkezésre álló adatbank, a magántanárok hallgatóságának nagyságát s ezt összevetni az előadók későbbi pályaképével.

Mindenekelőtt fel kell figyelni a hallgatóság óriási méretű szóródására a magántanári előadások között. Ez ugyanis a 0-tól vagy nem ritkán 1 hallgatótól egészen 513 hallgatóig terjedt. Ez utóbbi diákszámot a pedagógustörténész Kármán Mór érte egyszer el s többször megközelítette. A nagyméretű ingadozást még ugyanannak az előadónak a kurzusainál is meg lehet figyelni. Az említett Kármán Mór - látszólag a korabeli bölcsészkarok legnépszerűbb magántanára - ugyan sokszor vonzott több százas hallgatóságot (vagy legalább beiratkozót) előadásaira, de ez valószínűleg azért is történhetett, mert ezek a pedagógia szakvizsgára készítettek fel. 1876/7-ban meghirdetett 'Etika' kurzusát azonban csak 15 bölcsész követte. (Igaz, ide még 42 jogi kari diák is 'áthallgatott'.) Alexander Bernát népszerű filozófia-történeti kurzusaira hol 150-nél is több hallgató iratkozott fel, hol húsznál kevesebb. Hasonló volt a helyzet Petz Gedeon szintén igen keresett ógörög irodalmi előadásainál, melyek diákszám-skálája 18 és 273 között mozgott. Még nagyobb kilengéseket mutatott a korán Európa-hírű aurával bíró orientalista, Goldziher Ignác hallgatósága. Egyik 1877/78-as kurzusát, mely igencsak kieshetett a korabeli átlagos bölcsészhallgató érdeklődési köréből 'Az iszlám institúciói'-ról nem kevesebb mint 105 diák követte, míg 1880/81-es

’Korán magyarázatá’-t csupán egyetlen egy (!). Ballagi Aladár szaktörténelmi kurzusára 1879/80/ban ‘A Magyar ötvösség történelmé’-ről szintén mindössze egy hallgató volt kíváncsi, míg 1881/82-es ‘Az angol forradalom története. XIV Lajos. Wallerstein’ című kurzusára már 408 – talán azért is, mert ez ingyenesnek volt meghirdetve (nem leckepezésen). A nyelvész Simonyi Zsigmond angol irodalmi előadásaira rendre tíznél kevesebb diák járt, az 1877/78-as angolnyelvű ‘Encyclopaedia Robert Chambers’-re éppen csak kettő, ami talán megfelelt az angolosok marginális státusának a korabeli bölcsészek körében : hiszen angol tanárra nemigen volt nagy kereslet, amennyiben csak néhány középiskola oktatta a nyelvet különórán. Viszont ugyanez az előadó mindig száznál több diákra számíthatott magyar nyelvészeti kurzusainál, minden bizonnyal azért is, mert ezek az alap- és szakvizsgák anyagát tárgyalták.

Nem jelentéktelen korrelációt lehet megállapítani a magántanárok hallgatóságának maximális nagysága és a későbbi karrier alakulása között. A 72 megfigyelt esetből 21 olyan oktató volt, akinek hallgatósága olykor meghaladta az 50-et. Ezek túlnyomóan magas egyetemi karrier várományosai is voltak. Közöttük 17 egyenesen Budapesten lett egyetemi tanár, 1 Kolozsvárott s csak 2 nem került főiskolai beosztásba. A 27 magántanár közül, akiknek maximális hallgatósága 20 és 50 között volt, már csak 8 végzett a pesti egyetemen, 2 egyéb fővárosi vagy külföldi főiskolán, 7 Kolozsvárott, míg 8 nem nyert el más főiskolai pozíciót. Az a 24 magántanár, akiknek legfeljebb 20-nál kisebb hallgatóságuk akadt, harmadrészt (8) nem folytatott egyetemi pályát, azonban 7 a fővárosban és 8 Kolozsvárott kapott kinevezést. Néhány magántanár későbbi pályája bizonytalan, adathiány folytán. A kicsiny adatszám miatt ezekből az összefüggésekből csak elég szokványos tanulságokat lehet levonni. A magas hallgatószámban kifejeződő népszerűség minden bizonnyal hozzájárult a karrier építéséhez. Nagyobb hallgatói létszám azonban a magántanári kurzusokon eleve csak Budapesten állhatott elő, a mindig is csekélyebb számú kolozsvári bölcsész közönség miatt. Ennél fogva is kedvezőbben alakultak, mint erre már történt utalás, a fővárosi magántanárok promóciós esélyei.

Ezekután rátérhetünk prozopográfiai kutatásunk másik nagyobb témájára, ami a rekrutációra vonatkozik. Ez a témavilág azonban csak komparatista módon közelíthető meg érdemlegesen, mégpedig mind ’külső’, mind ’belső’ hasonlításokra alapuló kísérleti összevetésekkel.

A 'külső' megközelítés a tárgyalt oktatók adottságait a különbözőképp konstruált rokonnépessegek megfelelő jellemzőivel hasonlítja össze. Ennek a mi esetünkben az a veszélye, hogy az összehasonlított népessegek statisztikai nagyságrendje annyira eltérő – hiszen a tárgyalt oktatói csoportra vonatkozó információkból néhány száz van, míg a rokonnépessegeké sokezres nagyságrendű vagy ennél is több -, hogy ez csökkenti a százalékarányos különbségek jelentőségét. A másik nehézséget itt az esetlegesen (tehát nem a statisztikai véletlen szabályai szerint) megoszló adathiány okozza.

Ez utóbbi a 'belső' összehasonlítások érvényességét éppúgy kérdésessé teszi valamelyest. Ezek a tárgyalt alnépessegekre vonatkoznak, lényegében a két város humán és reál irányultságú bölcsész oktatóira. Ez a megoszlás a statisztikai relevancia szempontjából túlon túl szétaprózza a vizsgált oktatók kis volumenű csoportját s az adathiányokkal tovább gyengül az alcsoportok között megfigyelhető eltérések szignifikanciája. Ezért az alábbiakban csak kétfajta 'független' háttér-tényező hatását elemzem részletesebben, a regionális háttérét és a felekezetiét. Ezekre nézve az adathiány viszonylag csekély, jó összehasonlítható rokonnépessegeket lehet bevonni a tárgyalásba s mindkét változó a diplomás népessegek társadalmi szelekciójának a kutatásban gyakran vagy ignorált vagy csak felületesen bemutatott vonatkozásait képviseli.

Az oktatástörténet s az egész honi társadalomtörténet egyik súlyos gyengesége ugyanis a regionális egyenlőtlenségek messzemenő elhanyagolása, pedig ezekre nézve még a 19. század utolsó évtizedeire visszamenőleg is sokfajta statisztikai utalást találni (pl. a VKM kormányjelentéseiben).

A régió persze nem földrajzi vagy természetes fizikai képződmény gyanánt fontos a társadalmi formációkban tapasztalható eltérések értelmezése szempontjából, hanem mint mindennemű kumulált kollektív befektetés helye, amelyek a társadalmi újratermelésben szerepet játszó tényezők és csoportok elhelyezkedése révén az iskolai befektetések alakulására is döntő hatással lehetnek. Bár a régiók ilyenfajta egyenlőtlenséget teremtő funkcióinak elmélyültebb bemutatásának itt nincs helye, adataink elemzéséhez is emlékeztetni kell, hogy egy értelmiségi csoport származási területei mögött legalább háromfajta hatásmechanizmus végeredményeit lehet keresni. Az első és legnyilvánvalóbb a származási helyek városiasodásának mértéke. Maga az elitiskolázás is elsősorban (a dualista korban még majdnem kizárólag) városi, főképp nagyvárosi

funkció s a születési vagy a képzési hely városi jellege esetenként meghatározó jellegű az értelmiségbe vezető egzisztenciális út kijelölésében és kijárásában. A második, kevésbé manifeszt körülmény a régió általános fejlettségi szintje, mely önmagában is sokváltozós tényező. Benne foglaltatik a képzési intézmények száma, színvonala, költségei s egyéb elérhetőségi adottságai, az értelmiségi csoportok számaránya, mely modellértékű lehet a csoport újratermelésében s sajátosan az elitiskolázás társadalmi presztizsének kialakulásában, a gazdasági fejlettség jellemzői, melyek a szakértelmiség iránti munkaerőpiaci keresleten keresztül az elitképzés gazdasági igazolását szolgáltatják. Végül, de a multietnikus Magyarországon különösen nem utolsósorban, a régió az igencsak eltérő mobilitási képességű és kulturális igényű, illetve tanulási habitusú kulturális (nemzetiségi, felekezeti) alnépességek lakóhelye, melyek értelmiségi elitképzési potenciálja, nevezetesen iskolázási stratégiája erősen változó.

Ebből a szempontból a dualista korban még csak az országhatárok sem zárják le a nemzeti elitképzés piacát, hiszen ennek egy része átnyúlik a Monarchia határain is túl (elsősorban az egész német nyelvterületre, így Németországra és Svájcra is). A különböző etnikai alnépességek iskolai lehetőségei és stratégiái régiókként (elsősorban a földrajzi közelség, de egyben a kulturális identifikáció logikája szerint) egyedileg eltérhettek az átlagtól. Egy értelmiségi csoport regionális háttere tehát mind ezeknek a komplex körülményeknek az eredőjéből adódik. Itteni adataink magyarázatánál persze nincs mód másképp mint utalásszerűen vagy gondolatban használni fel a fentiekből adódó következtetéseket.

Bölcsész oktatóinkra kétfajta regionális háttér adatunk van, a születési hely és az érettségi helye (ez utóbbi mintegy két ötödnyi hiánnyal). Ha a kettő összehasonlításából indulunk ki, máris előtűnik a bölcsésztanári rekrutáció egyik jellegzetessége, az urbanizációs tényező rendkívüli promóciós ereje.

6.táblázat

A bölcsészkarok oktatói és más bölcsész rokonképességek születési régiójuk szerint a dualista korban

Születési hely	Budapest			Kolozsvár					Középiskolai tanárok állomáshelye 1910 ⁵¹	Bölcsész diákok Budapest 1875-1918 ⁵²	Bölcsészdiákok Kolozsvárott, 1872-1918	Közszolgálat és szabad foglalkozású férfiak, 1910 ⁵³
	Humán	reál	összesen	Humán	Reál	Összesen	születés helye	érettségi helye				
Nyugat-Szlovákia		12	12	5	6	5,8	10	7,7	10	11,5	4	9,6
Dunántúl		17	18	13	8,5	11	16	11	14,5	22,5	8,5	13,7
Duna-Tisza köze ⁵⁴		12	14	11	15	13	14	9,6	15,8	16	6,4	13,9
Budapest		19	20	5	11	7,8	16	32	17	18,8	1,6	15,6
Kelet-Szlovákia		17	11	2	13	7	9,9	11	9,4	11,1	5,4	9,5
Tisza bal partja		9,3	11	11	13	12	11	7,2	10,6	8,6	10,6	12,3
Tisza-Maros köze	6	7	6,4	5	6	5,8	6,3	3,8	6,1	6,6	3,6	9,9
Erdély		6,2	8,2	48	28	39	16	16	16,2	5	60	14,8
Összesen		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nyers szám		129	280	56	47	103	383	208	3826	5677	3792 ⁵⁵	138069

Míg a törvényhatósági jogú városok 1910-ben Budapesten kívül az össznépesség 6,4 %-át⁵⁶ és az értelmiségi keresők 13,4 %-át⁵⁷ foglalták magukban, addig prozopográfiánk szerint az ismert születési helyű bölcsész oktatók között 23,5 % volt nagyvárosi születésű. Budapest legalább háromszoros túlképviseltségéről (5. táblázat, 7. oszlop) már történt említés. Pedig kicsiben hasonló vonatkozott Kolozsvárra is, hiszen a város 1910-ben a népesség alig 0,3 %-ának⁵⁸

⁵¹ Forrás : Magyar statisztikai közlemények, 56, 758-759.

⁵² 27 % hiány mellett. A nyers szám összege 7853.

⁵³ Forrás : Magyar statisztikai közlemények, 56, 708-710.

⁵⁴ Budapest nélkül.

⁵⁵ Néhány az országon kívül született diák kivételével.

⁵⁶ A számítás forrása : Magyar statisztikai közlemények, 64, 84-85.

⁵⁷ L. Magyar statisztikai közlemények

⁵⁸ A számítás forrására l. Magyar statisztikai közlemények, 64, 85.

s az értelmiség 1,4 %-ának⁵⁹ adott lakóhelyet, de bölcsész oktatóink 3,8 %-a született volt itt. Az egész vizsgált csoport pontosan két-ötöde (40 %-a) tehát hivatalos besorolás szerint is nagyvárosi eredetű volt. Amennyiben szintén számba vesszük a kisebb városokból származókat – ahol például középiskola s más művelődés szempontjából fontosabb városi funkciók (könyvtár, múzeum, színház, stb.) elérhetőek voltak -, oktatóink túlnyomó többségéről mondható el az urbanizált közegből való indulás. Könnyen be lehet azonban látni, hogy ez a korabeli városi népesség nagyságát tekintve valójában még a fentebb mértnél is sokkal jelentősebb túltreprezentációt jelentett, amennyiben - logikusan - azt is bevonjuk a számításba, hogy az érintettek születésének ideje a korszak első felére vagy azelőttre esett, amikor a tényleges városi lakosság a rohamos városiasodás e korszakában az 1910-ben mérthez képest sokkal kisebb volt.⁶⁰

Ez a látványos városi túlsúly, érthetően, az érettségi helye szempontjából még nyilvánvalóbb. A 6. táblázat 8. oszlopában jól olvasható – a viszonylag magas adathiány diktálta fenntartásokkal -, hogy bölcsész oktatóink harmada a fővárosban végezte el középiskolai tanulmányait, azaz mintegy kétszer annyian mint ahányan ott születtek. Ha a nagyvárosokra, ahol rendre két vagy három középiskola működött, kiterjesztjük e számszerű vizsgálatot, kiderül, hogy a törvényhatósági jogú városokban csoportunk tagjainak közel fele (49 %-a) érettségizett s közöttük 10 % egyenesen Kolozsvárott. Előképzettségük szempontjából tehát bizton megállapíthatjuk, hogy a bölcsész felsőoktatásban elnyert pozíciók leggyakrabban a korai életpálya alatt történő urbanizációs mobilitáshoz és a nagyvárosi középiskolázáshoz kötődtek, három érintett közül egynél egyenesen a Budapesthez. Kisvárosi háttér oktatóink életpályáján tehát csak kivételesen fordult elő.

A budapesti háttér szerepe nyilvánvalóan azoknál volt a legnagyobb, akik a fővárosban valósították meg tanári karrierjüket. Mégis, a fővárosiak viszonylagos túlképviseltsége még az erdélyi bölcsészkarok személyzetén is kimutatható, hiszen a Kolozsvári

⁵⁹ Forrás : *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 74-81.

⁶⁰ A Horvátországgal együtt mért városiasodási ráta a törvényhatósági jogú városokat illetően (Budapestet is beleértve) 1869-től 1910-ig a népesség 6,8 %-áról majdnem megduplázódott (11,2 %). A számítások forrása : *Magyar statisztikai közlemények*, 27, 7 és ua. 64, 85.

bölcsész diákok elenyésző arányban (1,6 %) származtak Budapestről (6. táblázat, 11. oszlop), míg a Kolozsvárra került oktatóknak már 8 %-a (uo. 6. oszlop). Az ilyenfajta fokozatos mobilitáson alapuló kiválasztás más értelmiségi csoportoknál is kimutatható, ahol van adat a születési helyre, a középiskola helyére és a családi lakhelyre az értelmiségi pálya későbbi fázisában, például az egyetemre kerüléskor.⁶¹

A lokális háttér promóciós ereje azonban az egyetemek székhelyén vagy azok regionális körzetében születettek és felnővők körében különösen nyilvánvaló, mint ahogy ezt a Kolozsváron érettségizettek magas aránya is tanúsítja. A 21 Kolozsvári érettségizettként azonosított bölcsész oktatóból nem meglepően egy kivételével mind az erdélyi egyetemen tanultak tovább és szereztek diplomát, közöttük mindössze kettő folytatott Budapesten is tanulmányokat (a nem ritka posztgraduális külföldi peregrináció mellett). Az is érthető, hogy legtöbbjük – mindössze négyük kivételével, akik kezdettől fogva a Budapesti egyetemen működtek – további egyetemi pályájuk során is Kolozsvárhoz kötődött. Közülük a kolozsvári pályakezdés után ugyan hárman a fővárosban folytatták pályájukat, míg egyiküket budapesti magántanárságból neveztek ki Kolozsvárra egyetemi tanárnak.

Ezekben a lokalitás hatását illusztráló mikro-történeti utalásokban talán a legfeltűnőbb az, hogy adatbankunk Erdélyország fővárosában érettségizett tagjai majdnem mind egyetemi kinevezést is nyertek, mindössze két kivétellel : köztük egyikükről csak mint gyakornokról tudunk, másikukról csak mint magántanárról (de lehetséges, hogy itt is adathiányról van szó). Feltételezhető, hogy a helyi 'gyökerek' promóciós hatása végigkísérte az érintettek egész pályáját. A helyi társadalmi kapcsolatháló, esetleg magával az oktatószeméllyel való nexusok s az egyetemi pálya modelljének és

⁶¹ Hasonlót tudtam kimutatni pontos adatokkal a kolozsvári illetőségűek drámaian növekvő arányában a kolozsvári egyetem medikusainál a születési helyek, a középiskola végzésének helyei és az egyetemre jutottak szüleinek lakóhelyei összehasonlításával. Míg az érintetteknek mindössze 8,2 %-a született Kolozsváron és szüleinek csak 15,1 %-a lakott a városban egyetemi tanulmányaik kezdetén, 24,4 %-uk helyi gimnáziumban érettségizett. L. Victor Karady, Lucian Nastasa, *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872-1918)*, Cluj, Inter-Ethnic Diversity Resource Centre, Budapest/New York, Central European University Press, 2004, 102-104.

lehetőségeinek élményszerű ismerete minden bizonnyal szerepet játszott a helyben képzettek karrierjének hathatós megtámogatásában.

A többé-kevésbé urbanizált környezetben születés és neveltetés mindenképpen a bölcsész egyetemi pálya elérésénél megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenségek lényeges forrása. Az e mellett tapasztalható regionális egyenlőtlenségek legtöbbször már nem ilyen drasztikusak s nem is mindig engednek meg közvetlen értelmezést a régióhoz kötődő számos társadalmi befektetés empirikusan nehezen mozgósítható változóinak számbavétele nélkül. A 6. táblázatból mégis igen markáns ilyen típusú összefüggések is kiolvashatók.

Mindenekelőtt tetten érhetjük itt a lokális eredet tágabb értelemben vett (regionális) hatástényezőjét abban, hogy az erdélyi egyetem oktatóinak közel két-ötöde (a humánbölcsészeknek majdnem fele) erdélyi születésű volt (6. táblázat, 4-5-6. oszlop). Ez a magas arány globálisan az egyéb értelmiségi csoportok (6. táblázat 9. és 12. oszlop) átlaga felé emeli az erdélyi származású bölcsész oktatók arányát. Ez az eredmény csak megerősíti a fentebbi megállapítást a Kolozsvárott érettségizettek pályájáról. Viszont az Erdélyhez legközelebbi két régióban – a Tisza bal partján és a Tisza-Maros szögén – születetteknél a (távolabbi) földrajzi elhelyezkedés a kolozsvári bölcsész karrieriek elérésének esélyében már nemigen érezteti hatását.

A globális regionális egyenlőtlenségek között eléggé kirajzolódik az értelmiség elhelyezkedésének és az oktatók születési régióinak összehasonlításából Dunántúl és az nyugati Felvidék viszonylagos előnyhelyzete a többi nagy régió hátrányára. Köztük a Duna-Tisza közén születettek majdnem annyira vannak képviselve az oktatók között mint az egyéb értelmiségben, de a közép-magyarországi születésűek helyzete annyiban sajátos, hogy közülük közel azonos arányban kerültek oktatók a budapesti karra, mint a kolozsvári karokra. Márpedig a regionális egyenlőtlenségek közös jegye az, hogy az erdélyi és azt övező régiók kivételével minden egyéb terület (még a Kelet-Alföldet képviselő Tisza bal partja is) aránytalanul több oktatót juttatott pozícióba a fővárosban mint Kolozsvárott. Ez magyarázható persze az erdélyi egyetem helyi rekrutációjának fent említett dominanciájával amely mintegy elnyomta a távolabbról indulók helyi esélyeit. Ezek a globális különbségek mindenesetre távolról sem radikális jellegűek, néha nem is egyértelműek. Eltörpülnek azok mellett, amelyeket az urbanizáció vizsgálatánál tapasztaltunk.

Ezek után áttérhetünk a rekrutáció felekezeti különbségeinek vizsgálatára. A korai honi értelmiség általános felekezeti megoszlásának főbb ismérvei – melyek elemeit a szabadpiacon működők közötti markáns zsidó és kevésbé markáns evangélikus túlképviseltség, a katolikus és evangélikus németiség szintén kiemelt helyzete valamint a két görög rítusú (s túlnyomóan román és szláv háttérű) csoportok gyengesége alkotja – körvonalaiiban a bölcsész oktatók rekrutációjában is felismerhetők. Ezeket azonban itt egy különös külső tényező, az egyetemek vallási státusa erőteljesen módosítja. A pesti egyetem ugyanis a hivatalos, de csak 1867 után bekövetkező szekularizáció után is megőrizte valamelyest katolikus jellegét, ami esetenként hátráltathatta a nem katolikusok kinevezését. Ebből a szempontból Kolozsvár kezdettől fogva világi intézményként működött, amely elvben kizárta a felekezeti szempont érvényesülését és a gyakorlatban minden bizonnyal a helyi vagy regionális felekezeti erőviszonyokat engedte valamelyest érvényesülni. E megállapításhoz hozzá kell tenni, hogy – mint az egész állami szektorban – a hithű zsidó jelöltek egyetemi pályája (sőt valószínűleg a 'kitérteké' is) végig a korban hallgatólagosan szokásos megkötések mellett bontakozhatott csak ki. A zsidó háttér itt is hátrányt jelentett, melyet csak kompenzatórikus teljesítmények vagy az uralkodó elittel való szintén kompenzatórikus szövetségi háló kiépítése árán lehetett áthidalni. Ez azonban az egész korszakon keresztül lehetséges maradt, míg – mint ismeretes - az 1918 utáni évtizedekben már nem.⁶² Ezekkel a megjegyzésekkel meg is adtuk csoportunk rekrutációjában megfigyelhető felekezeti egyenlőtlenségek értelmezési kereteit. Tárgyalásunk érvényességét azonban sajnálatosan behatárolja a több mint egy negyedes adathiány. Eredményeink így egyelőre csak hipotetikus jellegűek lehetnek, melyeket további kutatások, főképp pontosabb adatgyűjtés segítségével lehet majd igazolni vagy módosítani.

A görög rítusúak alulreprezentációja szempontjából eredményeink megegyeznek az országos trenddel, mely szerint a

⁶² A világháborúk közötti egyetemi 'tudáselit' vizsgálatából kiderül, hogy az 1927/8 és 1942/3 között választott mintaévekben hivatalban lévő, mindössze 8 (az összes 1,4 %-át képező) zsidó egyetemi tanárt mind 1919 előtt nevezték ki. A kikeresztelkedettekkel együtt 29 főt kitevő zsidó *eredetű* professzorból 20 kapott 1918-ig katedrát, 9 már 1919 és 1932 között, de azután egy sem. L. Kovács I. Gábor és Kende Gábor, id. tanulmány, 427.

román, szerb, és rutén népességi aggregátumok (e felekezetek majdnem kizárólagos etnikai bázisai Magyarországon) igen szerényen vettek részt a modern értelmiség formálásában. Ez a megállapítás tisztán tükröződik a 7. táblázat utolsó oszlopában, hiszen a görög rítusúak általános értelmiségi képviselője népességi arányuk felét sem érte el 1910-ben. Pontosabb vizsgálat azt is kimutatná, hogy ez az értelmiségi aggregátum is – szemben a többi történelmi felekezettel – túlnyomóan (a képzettség intenzitását és idejét illetően) ’kisértelmiség’ volt, amennyiben nagyrészt papokból és tanítókból⁶³ állt össze.⁶⁴

Ha a kolozsvári egyetem tanárjelöltjei között kissé magasabb arányban szerepeltek, ez minden bizonnyal azért volt így, hogy (az Újvidék-i egyetlen szerb ortodox gimnázium mellett) az Erdélyben működő s a görög egyházak által fenntartott középiskolák tanszemélyzetének képzési igényeit a legkisebb költséggel lehessen kielégíteni. Azt a tényt viszont, hogy a bölcsészkarok személyzetében éppúgy mint a korszak végén a középiskolák tanárai között is csak az elenyésző 4 % erejéig szerepeltek, míg ennél sokkal magasabb arányban nyertek tanári képesítést a pesti karon (7 %) s különösen a kolozsvári karokon (16 %), csak úgy lehet értelmezni, hogy a bölcsész képzettségű s nem csekély volumenű de etnikailag kisebbségi görög rítusú bölcsészek a túlnyomóan magyar nyelvű, a magyar állam és a nyugati keresztény egyházak által dominált, minek következtében nacionalista vagy felekezetiileg exkluzív felvételi politikát érvényesítő tanári piacon számottevő diszkriminációt szenvedtek. A tanári képzettséget nyertek közel tizedét képviselő görög rítusú bölcsész többsége csak a tanárságból kizárt írástudók táborát szaporíthatta, mivel – bár magyar egyetemen nyert képzést – a korabeli gimnáziumok többségét kezelő nyugati keresztény egyházak

⁶³ A tanítók képzettsége, mint ismeretes, még teljesen középiskolai volt e korban, a tanítóképzők kurzusaira négy középiskolai osztályt végzett tanulókat vettek fel.

⁶⁴ Erre példa az, hogy 1900-ben az erdélyi görög-katolikus értelmiség 40,5 % volt pap és 36 %-a tanító. A görög ortodoxoknál ezek az arányok még ennél is magasabbak (42,6 % és 37,5 %) voltak. Így a ’kisértelmiség’ az összes erdélyi görög rítusú értelmiségnek jóval több, mint három-negyedét tette ki, szemben az egész erdélyi értelmiség 44,1 %-ával (melyben a görög rítusúak is beleszámítanak). A hasonló arány a zsidóknál mindössze 10,7 %, a katolikusoknál 20,6 %, a reformátusoknál 38,3 % és az evangélikusoknál 38,8 % volt. L. *Magyar statisztikai közlemények*, 16, 134-236 *passim*.

iskoláiban (különösen az ortodoxok) nemigen nyerhettek el állást. Szokásjogilag ugyanis az iskolai piac többségi – felekezeti – része mind elemi, mind középfokú szinten erős vallási szegregáció alatt állt a felvett beiratkozók s az oktatók szempontjából egyaránt. A keleti keresztények pozíciói itt végig igen gyengék maradtak, annyira, hogy 1910-ben például a középiskolai tanárság mindössze 2,7 %-a volt görög katolikus és alig 1,8 %-a görög keleti.⁶⁵

7. táblázat

A dualista kor bölcsészkarai oktatói és más bölcsészkarai rokonképességek felekezete⁶⁶

	Humán Bölcsész oktató Budapesten	Reál bölcsész oktató Budapest en	Humán Bölcsész és TTK oktató Kölozsvártott	Összes bölcsész kari Oktató	Középiskolai tanárok 1910 ⁶⁷	Tanár vizsgázók Budapest 1897-1915 ⁶⁸	Tanár vizsgázók Kölozsvártott 1897-1915 ⁶⁹	Köszolglát és szabadfoglalkozások 1910 ⁷⁰
Róm. kat.	52,8	61	38	52	55,7	58,8	42,5	46,9
Reform.	17,3	23	36	26	18,4	8,6	15,7	16,3
Evangelikus	8,3	7	3	6,1	13,5	12,8	19,9	8,8
Unitarius	1,6	-	5,5	2,4	1,4	0,15	3,5	0,9
Görög kat., és ortodox	5,7	1	3	4	4,1	6,9	15,8	11,8
Izraelita	5,7	7	15	8,5	6,2	16,6	2,7	15
Más	1,6	-	-	0,8	-			-
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Nyers szám	121	70	73	274	3843	2532	942	138 069

⁶⁵ Magyar statisztikai közlemények, 56, 759. A román anyanyelvűek aránya azonban még kisebb volt (összesen 2,6 %). L. uo.

⁶⁶ Az adatforrást a prozopográfiai felmérés szolgáltatta, hacsak nincs másképp jelezve.

⁶⁷ L. Magyar statisztikai közlemények, 56, 759.

⁶⁸ Forrás : Magyar statisztikai közlemények, 56, 708-710.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ L. Magyar statisztikai közlemények, 56, 708-710.

Még érdekesebb eredményt mutat fel a katolikusok megoszlása, mely egyértelműen arra utal, hogy a budapesti kar a dualizmus alatt is megőrizett valamit a korábbi római katolikus dominanciából. E megnyilvánul mind az oktatók (7. táblázat, 1-2. oszlop), mind a diákok (6. oszlop) közötti szignifikáns katolikus túlképviseltségben Budapesten, ami ugyan megfelel az aggregátum országos részarányának a középiskolai tanszemélyzetben (5. oszlop), de lényegesen meghaladja az egész népességben (48 %) vagy az értelmiségben megfigyelhető részarányt (8. oszlop). Mindez számottevően elüt a kolozsvári helyzettől, ahol a katolikusok a reformátusokat alig meghaladó kisebbségi arányban voltak az oktatói karban jelen (3. oszlop), ugyanakkor amikor a tanárjelöltek közé továbbra is sokkal (közel háromszor) gyakrabban jelentkeztek. Itt ragadhatjuk meg valószínűleg a (részben német vagy szláv háttérű) katolikus és a túlnyomóan törzsökös magyar eredetű kálvinista bölcsész értelmiségiek közötti eltérések egy lényeges aspektusát a promóciós stratégiák és esélyek szempontjából. A katolikusok sokkal erősebben képviseltették magukat a tanárvizsgát letevő alapnépességben, de a reformátusok – legalább Kolozsvárott – jobban érvényesültek a bölcsészkarokon. Ezeknek az eltéréseknek az értelmezése azonban meghaladja vizsgálatunk kereteit, mert ehhez egyrészt a nemzetiségi háttér, másrészt az egész egyetemi piacon való érvényesülési lehetőségek felekezeti adottságait is számba kellene venni.

Ezeknek egy másik vetülete olvasható az evangélikusok szereplésében a bölcsészkarokon. Itt – a reformátusokkal ellentétben – sokkal látványosabb a középiskolai tanárjelöltek és tanárok közötti túlreprezentáció, mint a bölcsészkarok oktatók közötti jelenlét, különösen a kolozsvári karokon. Ennek egyik lényeges oka az evangélikus jelöltek túlnyomóan nemzetiségi (német vagy szlovák) háttere lehetett, akik között sokan nehezebben érvényesültek a felsőoktatásban (különösen Kolozsvárott, s nem kevésbé az ottani karokon megfigyelhető erős református jelenlét miatt), míg nyitva állt előttük a viszonylag túlfeljesztett evangélikus középiskolai piac.⁷¹ Ez különösen vonatkozott az erdélyi szász jelöltekre, akiknek mintegy

⁷¹ 1900-ban a 92 egyházi gimnázium közel negyede (22) evangélikus volt s a teljes középiskolai hálózat egy hetede is, míg az evangélikus diákok az összes tizedrészét képezték csak. L. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, id. mű, 104-105.

természetes érvényesülési területet nyújtott az erdélyi német gimnáziumok széles hálózata.⁷² Ezért lehettek az evangélikusok egyszerre felülreprezentálva a középiskolai tanárok (7. táblázat, 5. oszlop) és alulreprezentálva a bölcsészkarai oktatók (4. oszlop) között.

Végül röviden ki kell térnünk a zsidó bölcsész oktatók igencsak gyenge képviseltségére, nem népességi arányukhoz, hanem az értelmiségben való általánosan erős jelenlétükhöz képest. Nyilvánvaló, hogy a zsidó jelöltek az egyetemi pályán hátránnyal indultak s a bölcsészképzést elnyerők jó része nem a középiskolai vagy egyetemi oktatói pályán helyezkedett el, hanem inkább más, szabadértelmiségi foglalkozásban (újságírás, irodalom, művészetek, lapszerkesztés, könyvkiadás, színházi élet, stb.).⁷³ Ugyanazon okból e korban indulhatott már el az igencsak számottevő nyugateurópai zsidó egyetemi peregrináció kapcsán⁷⁴ a legtehetségesebb zsidó

⁷² 1900-ban a 32 erdélyi gimnáziumból 7 volt német evangélikus, tehát az összes közel negyede (L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1901, 337-338). Ugyanakkor az erdélyi népességnek a (jórészt ténylegesen német-szász) evangélikusok alig 9 %-át tették ki. (Forrás : *Magyar statisztikai közlemények* 27, 86-87.)

⁷³ Bár hozzátétőleges adataink sincsenek arra, hogy milyen képzési háttérrel rendelkeztek a kulturális szabadértelmiség zsidó és nem zsidó tagjai a dualista korban, arra már vannak információk, hogy ezek között milyen meghatározó számarányban szerepeltek zsidók. Az újságíróknak 1890-ben már 37 %-a, húsz évvel később pedig 42,4 %-a volt zsidó. (Forrás : Sipos Balázs, „Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között”, in *Zsombékok*, id. mű, 351-375, különösen 356.) A tudományos és művészeti társulatok díjnokai és tisztviselői között ez az arány éppen 20 %, a magántudósok és írók valamint az irodalom és művészet körében alkalmazott tisztviselők és díjnokok között 24 %, a férfi magántanárok, magántanítók, nevelők és korrepetitorok között pedig 42 % volt. Ezekhez a kategóriákhoz számíthatók a kizárólag zsidó talmudtudósok is, náluk azonban nemigen lehet világi bölcsész előképzettséget feltételezni. (Forrás : *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 649.) A könyvszakmákban (könyvkiadás, nyomdászat és könyvterjesztés) megfigyelhető tetemes (nemritkán többségi) zsidó szerepvállalásra nézve Magyarországon I. tanulmányomat : *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, id. könyv, 119-139.

⁷⁴ Például a németországi magyar peregrinációnak 1890 és 1918 között már 27 %-a zsidó diákokból tevődött össze, (I. Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919*, Budapest, 2001, 44.), s a bécsinek is 23 %-a (I. Patyi Gábor, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890-1918*, Budapest, 2004, 33-35).

bölcsészértelmiségiek – a Polányiak, Mannheimek, Lukács Györgyök, Balázs Bélák esetében jól dokumentált – emigrálása⁷⁵, ami hosszú távon megfosztotta a honi értelmiséget számos később világhírűvé vált tagjától.

⁷⁵ A kényszeres zsidó értelmiségi emigrációra kevésbé ismert korai példa Kont Ignác (1856-1912) irodalomtörténész. „A bécsi és a budapesti egyetemen tanult, majd Párizsba ment a modern nyelvek és irodalmak tanulmányozására. Itthon nem kapván tanári állást, végérvényesen Franciaországban telepedett le...mint a Sorbonne doktora u. o. egyetemi magántanár is volt s élete végéig a magyar nyelvet és irodalmat adta elő.” *Magyar zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 501.

Nagy Péter Tibor:

A felsőoktatási elit kutatása

A felsőoktatásban tanítókról írva hihetjük, könnyű dolgunk lesz: a felsőoktatás világában élő kutatók számára – s ma már a hazai társadalomkutatók nagy többsége legalább féllábbal a felsőoktatásban van – szinte „adja magát” a kutatási téma.¹ Ráadásul maga a felsőoktatáskutatás – különösen a rendszerváltáskor bekövetkező tömegesedés és “Bologna” óta – egyre népszerűbb kutatási terület... (Hrubos 2001, Kozma 2006) Ennek ellenére tény, hogy a “felsőoktatókat”² leíró politológiai, pszichológiai, szociológiai, történeti *kutatások*, ha nem is hiányoznak, de hiányosak.. Véleményeket és *más felsőoktatáskutatásokon alapuló, vagy „kész” államigazgatási statisztikákon alapuló* elemzéseket össze lehet gyűjteni, de legalább négy igazi – évekig tartó, komoly költségvetésű, tervezett stb. – kutatás szükségesnek látszik.³

I. Négy kutatási terv

Az egyik tervezett kutatás tisztán történeti, ill. történetiszociológiai természetű lenne: a felsőoktatási intézmények történetét és az alkalmazott professzorok (s nem alkalmazott, de ott tanító magántanárok) társadalomtörténetét kapcsolná össze. Ez az első nagy tömegesedés előtti – azaz 1960-as évek előtti – korszakra teljeskörűen elvégezhető: áttekinthető számú intézmény

¹ Jelen tanulmány a szerző OFI-ban ill. a WJLF-en végzett munkájának részeként készült. A tanulmány a Microsoft Unlimited Potential és az OTKA K 77530 és az ERC FP7-230518 támogatásával folyó kutatásokra támaszkodik.

² Tudjuk, hogy nincs ilyen szó, de úgy véljük, hogy a magyar nyelvtől nem idegen egy ilyen szó létrehozása.

³ A szerző szeretne köszönetet mondani Kozma Tamás részletes kommentárjaiért s tanácsaiért, Biró Zsuzsanna Hanna tudományos szöveggondozásáért, s azért a gyümölcsöző elektronikus beszélgetésért melyet a tanulmány első változata kapcsán Csákö Mihállyal, Lukács Péterrel, Sáska Gézával és Setényi Jánossal folytatott.

intézménytörténetének, néhány száz neves professzor életrajzának, pár tucatnyi, zömében egyetemre koncentrálódó tudományág esztétörténetének egymással kölcsönhatásban lévő, dinamikus története prozopográfiai, tudománytörténeti, intézménytörténeti módszerek kombinált alkalmazásával még megírható.⁴ Kérdéses, hogy 1950-1990-re mindezt hogyan lehetne elvégezni, de a negyvenes évek végi felsőoktatáspolitikai-tudománypolitikai fordulatra vonatkozó monográfia már készült (Huszár, 1995, Biró-Székelyi, 1996), és vannak nagyívű összefoglalások a felsőoktatáspolitikai történetéről is. (Ladányi 1986)

A másik elképzelt kutatás oktatáspolitikai természetű lehetne, azt elemezné, hogy miképp alakítják a “felsőoktatók” a felsőoktatás viszonyait: a jogszabályok szintjén saját munkaviszonyaikat és ezzel szoros kapcsolatban szociális helyzetüket, valamint – minthogy a társadalom egyik vezető elitjéről, domináns véleménybefolyásoló csoportjáról, s szakértői csoportjáról⁵ van szó – a körülöttük lévő társadalmat. E kutatás fő módszertani eszközei az interjúzás, esettanulmánykészítés, dokumentum és sajtóelemzés lehetnének. A kutatás ugyanakkor történeti is lenne, a jelenre kiható múltat, a nyolcvanas évekig visszamenőt mindenképpen vizsgálnia kellene.

A harmadik remélt kutatás szólhatna az intézményi szintről. Ugyanis – ellentétben a középiskolák világával, ahol az intézmények óriási száma miatt minden helyi történés esetleges – a felsőoktatás valós (akár a diákok, akár az oktatók által érzékelhető) történései intézményi szintűek. A féltucatnyi nagy intézmény meghatározza azt a képet, amit a felsőoktatásról tudunk. A nagy intézmények sokkal inkább koncentrálnak a felsőoktatókat, mint az általános vagy középiskolai szféra “nagy intézményei” az ottani tanárságot. Továbbá: egy-egy kisebb tudományághoz gyakran az egész országban egyetlen egyetemi tanszék tartozik, egy régióban pedig szinte biztosan csak egy, Budapesten is legfeljebb kettő-három, vagy – ha az MTA intézeteket „tanszékeknek” tekintjük – legfeljebb négy. Így egy

⁴ Ennek egyik forrása a Karády Viktor s magam által koordinált NKFP elitkutatás a lexikonokban szereplő elitekről, másik pedig a gyarapodó intézménytörténeti szakirodalom, s potenciálisan erre ráálló PhD hallgatók munkái. Vö még: Gazda 2007, N Szabó 1999, Huszár 2003, Kovács I. Gábor 2006, Ladányi 1986

⁵ Lásd erről Biró Zsuzsanna Hanna interjút *Educatio* 2007.3- számában a Batthyány Körrel és a Professzorok az Európai Magyarországért Egyesületről, valamint Setényi 2001.

kutatásnak az ELTE, a Semmelweis Egyetem, a közgazdasági egyetem (korábban Marx, majd „Budapesti” mostanság Corvinus⁶), a BME stb. felsőoktatóiról kellene szólnia... E kutatás fő módszertani eszközei az interjúzás, esettanulmánykészítés, dokumentum- és sajtóelemzés lehetnének. Ez a kutatás összeérne az előző kettővel, hiszen az egyetemi elitnek részben történeti elitek, illetve az egyetemi folyamatok egyik legfontosabb eredménye az, hogy az egyetemi elit országos ügyekben kit és miképp „delegál”. De történetiségében is összeér, hiszen az elittörékvések eredményessége szempontjából csak az elmúlt 17 év történéseit lehetne elemezni, s nem a pillanatnyilag zajló ügyeket...

A negyedik megvalósítandó kutatás a felsőoktatók rekrutációjáról, annak változásairól klasszikus szociológiai sajátosságairól szólna, megismételve – és a nem minősített felsőoktatókra kiterjesztve – a 90-es évek végi nagy szociológiai felvételt.⁷

A négy kutatás nyomán lehetne megírni egy nagy összefoglaló monográfiát, illetve többszerzős tanulmánykötetet.

Amit a következőkben le fogok írni, az nem lesz más, mint benyomások, ezekre támaszkodó hipotézisek sora.⁸

⁶ Az egyetemek nevének változása önmagában is érdekes tanulmánytéma lenne, a zászlóshajók közül csak az ELTE úszta meg teljesen, hogy az átszervezések miatt nevet „kelljen” változtatnia. A névválasztás szimbólikája is érdekes – külön kutatható lenne, milyen asszociációkat kelt a társadalomban ill. a felsőoktatók körében Bessenyi György, Corvin Mátyás, Eötvös Lóránd, Janus Pannonius, József Attila, Juhász Gyula, Károli Gáspár, Kodolányi János, Kossuth Lajos, Marx Károly, Pázmány Péter, Semmelweis Ignác, Vitéz János, Wesley János stb. neve.

⁷ A neveléstudósok körében hasonlót végzett Hrubos Ildikó, s legújabban Kozma Tamás. (Tigyi, 2006, Angelusz-Bukodi-Falussy-Tardos 1999, Hrubos 2002)

⁸ E sorok szerzője ironikusan kezeli, de nem utasítja el az akadémiai és felsőoktatási fokozatok rendszerét és diverzifikációját. Hipotézise részben a résztvevő megfigyelő tapasztalatán alapszik, annak minden ellentmondásosságával. A tárgyban három saját kutatási előzményre támaszkodik : a „*The International Attractiveness of the Academic Workplace in Europe*” c. Jürgen Enders vezette európai megaprojekt számára készített magyar esettanulmányra; az NKFP és egy Hanadiv ösztöndíj keretében a történeti elitekről szóló adatfelvétel tanulságaira – a projektről lásd e számban Karády Viktor írását.; illetve a budapesti, Pest megyei és a

A négy kutatás eredményeit két nagy problémacsomag megválaszolására lehetne majd felhasználni: az első, hogy a felsőoktatáskutatás során *általában felmerülő* témákban a felsőoktatók vagy egyes csoportjaik *mennyire önálló aktorok*⁹; a második, hogy milyen a felsőoktatók csoportjára *sajátosan jellemző* egyedülálló *belső* tagolódás, korporatív szerveződés, stb.

A hipotézisjelleg folyamatos hangsúlyozása végett az egyelőre bizonyíthatatlan benyomások mellé rendre odaülleszttem, hogy K1, K2, K3, K4 – azaz: hogy a fent leírtak közül mely kutatás segítségével lehetne nem hipotetikus, hanem bizonyított tanulmányt írni az adott témakörben.

II. A felsőoktatók, mint a felsőoktatáspolitikai tér szereplői

A legfontosabb és legbefolyásosabb tudományos munkák – Clark, (1983) Teichler (1988), Neave és Van Vught (1991), Becher és Kogan (1992) – mint egységről beszélnek a felsőoktatókról, olyan egységről, amelyet az oktatáspolitikai-leírás háromszögében, vagy más alakzatú terében a piaccal s az állammal, vagy a társadalommal és a diákokkal stb. állítanak szembe. Ezekben a tervezett kutatásokban mi inkább a felsőoktatók *belső* tagoltságát hangsúlyoznánk, azt, hogy az egyes csoportok hogyan küzdenek egymással, s hogy az egyes csoportok külön-külön hogyan kötnek szövetséget/szövetségeket az állami ill. piaci szereplőkkel – néha odáig is eljutva, hogy az állam vagy a piac “akaratát” valójában, mint egyes oktatócsoportok érdekét azonosíthatjuk be.

A felsőoktatás leírásakor a rendszer szerkezetét, tulajdonviszonyait, méretét általában a felsőoktatóktól függetlenül szokták leírni, olyan tényezőkként, amelyek a felsőoktatók munkafeltételeit meghatározzák, de *nem* a felsőoktatók által befolyásoltak.

A köznyelv és a tudomány a felsőoktatási elit egyik legfontosabb *belső* törésvonalának a *főiskolai* és *egyetemi* felsőoktatók közötti különbséget tekinti. Fenntartásokat ezzel szemben csak azért

pécsi doktorokkal családi háttérükről, iskolázási útjukról, s kedvenc professzoraikról folytatott, ezidáig fel nem dolgozott kutatásra.

⁹ Hrubos Ildikó „Hiányzó aktor” címmel írt az Educatio 2007/3- számban tanulmányt.

érdemes hangsúlyozni, mert mindennapi tapasztalat, hogy számos intézmény nem valamiféle „tudományos” mércével leírható módon érte el az egyetemi státuszt, hanem kapcsolati tőkék ügyes alkalmazásával. Így egy kutatás során az intézményeket újra és újra besorolva több variációban is meg kell vizsgálni, hogy képet kapjunk róla, hogy a rendszer mennyiben „duális”, és mennyiben alkot felsőoktatási intézményrendszerünk egy folytonos, többemű sort, s vajon a felsőoktatók (tudományos fokozat, publikáció, elismertség) szempontjából hogyan oszlanak meg e duális vagy lineáris intézményi skála pontjai között. Minthogy a felsőoktatók közül sokan “több intézményben is jelen vannak” (ténylegesen vagy virtuálisan), az országos statisztikákat csak óvatosan szabad használni. A két szektor között elvileg alapvető különbséget jelent, hogy a deklarációk szintjén az egyetemi szféra elvárja, ill. főszabály szerint díjazza is a tudományos tevékenységet. Remek kutatási kérdés lenne annak megállapítása is, hogy mennyire van ez így ténylegesen a növekvő tanításorientáltság, s a tudományos értékeket alig díjazó piacosodás viszonyai között. (Hrubos: 2005) Másfelől: az eredendő megosztottság alig változott attól, hogy a nagy egyetemek integrálták a főiskolákat, hiszen a főiskolai karok zömében megmaradtak. Ahol nem, pl. a tanárképző karok szaktanszékein, ott is az oktatók elvileg beilleszkedtek (bekényszerültek) az egyetemek világába (Havas, 2004), ami a felsőoktatók közötti csoporttharcok kiéleződéséhez vezethetett. (K2, K3)

A kettősségből kiindulva meállapíthatjuk: a felsőoktatási szektor, mint a felsőoktatók munkahelye, “német természetű”, vagy legalábbis 10 évvel ezelőtt tisztán megfelelt annak, amit hagyományosan német modellnek gondolunk és élünk meg. (Ritkán gondolunk bele abba persze, hogy az elmúlt 50 évben a német világban is lettek kutatóintézetek -Max Plank-, sőt korábban is léteztek már ilyenek a wilhelminus Németországban.) A képet azonban bonyolítja, hogy ehhez egy francia természetű -CRNS-típusu- kutatóintézeti hálózat is csatlakozik. (Mi ezt „szovjet típusúnak” hívjuk, merthogy hozzánk onnan jött.). Ezek a kutatóintézetek – funkcionalistán szemlélve – „párhuzamos” vagy „kiegészítő” egységek a felsőoktatási intézmények mellett, kevésbé funkcionalistán nézve a kettős rendszer a forrásokért való *versengést* jelenti, kedvez az *egymással küzdő* elitek kialakulásának, de a multipozicionális ill. mediator elit létrejöttének is. Azoknak a „megrögzött funkcionalistáknak”, akik „felesleges párhuzamosságokat” látnak

ebben, szintén el kell ismerniük: az MTA-hálózat és az egyetemi szféra egymás mellett élése szellemi pluralizmust biztosít ott is, ahol egyébként egy egyetemi tanszék vagy intézet vezetése monopolhelyezetben lenne. (K3)

Másfelől: nyomasztóan jelenik meg a hiány, ha egy szférában nincs akadémiai intézet, s működnek akadémiai fenntartású kutatócsoportok egyetemre telepítve is. (Hargittai 2007) A dolgot tovább bonyolítja, hogy egy harmadik hálózat, a kormányzati háttérintézetek hálózata is megjelent a szocialistakor végén (a húszas évekig viszonyuló előzményekkel), s noha 1990-ben elkezdték őket megszüntetni, ezek jelen vannak az erőterben, mint kutatóhelyek. (K1) (Lukács 2001) S természetesen nem feledkezhetünk meg a magán és piaci természetű kutatóhelyekről sem a közvéleménykutatástól a gyógyszerkémiáig, melyek a felsőoktatók fontos második vagy első munkahelyei, s akiknek nem, azoknak is közegei, kutatási bázisai. (K2, K3)

Szintén csak *látszólag* „külső feltétel” a tulajdonosi struktúra. A magyar felsőoktatást dominálják az állami tulajdonú intézmények, az oktatók elsőprő többsége az állami szektorban dolgozik, ahol – legalábbis nyilvánosan megfogalmazva – nincs világnézeti-politikai preferencia a felsőoktatási állások betöltésekor, s nincsenek tiszta piaci bérviszonyok sem. Csakhogy a rendszerváltás óta megjelent a privátszektor, mely – legalábbis a kilencvenes években – nagy számban csábított el embereket az állami felsőoktatásból, irányított a felsőoktatásba a tudományos és nem tudományos szférából nem felsőoktatási embereket, ill. biztosított másodállást az állami szektor oktatóinak. (K2, K3) Csak benyomásaink vannak arról, hogy az egyházi egyetemi szférában az évek előrehaladtával markánsabb lett-e a felekezeti-világnézeti arculat, egyrészt, mert az egyetemtulajdonos egyházak képesek voltak fokozatosan feltölteni számukra világnézeti szempontból komfortabb minősítettekkel a felsőoktatói személyzetet, másrészt pedig, mert a konfliktusok nyomán s az állami felsőoktatási szféra bővülő lehetőségei mellett sokan maguk cserélték fel korábban ígéretesnek tartott állásaikat. (vö Endreffy, 1999, Kárpáti 2005, Máté Tóth 1999) A mainstream egyházakhoz¹⁰ tartozó egyetemek, főiskolák

¹⁰ Alkotmányjogi értelemben 1990 és 2011 között Magyarországon minden egyház egyenjogú, noha a tábori lelkesedés, az ingatlanrendezés és a Vatikáni államszerződés nyomán létrejött finanszírozási külön megállapodások az egyházak egy szűkebb csoportját megragadhatóvá teszik.

számának növekedése “legálisan”, az állami egyetemek számának növekedése “illegálisan” (pontosabban informálisan) növel(het)i annak esélyét, hogy mindenki világnézeti-felekezeti-életstílus szempontjából is a hozzá legközelebb “eső” intézményt válassza munkahelyéül. (K2)

Szintén strukturális kérdés, hogy Magyarországon zárt szám van, vagyis érettségi nélkül nem lehet a felsőoktatásba lépni (nincs Open University). Ezzel a felsőoktatók akár elégedettek is lehetnének, hiszen így elvileg kevés gyenge általános műveltségű hallgatót „kapnak”. A valóságban azonban ez nem így van, egyrészt azért, mert egyre többen érettségiznek, másrészt azért, mert – legalábbis hipotetikusan – az iskolai műveltségben csökken a tárgyi ismeretek jelentősége az úgynevezett „kompetenciákhoz” képest, s nyilván e szintre is igaz, hogy az egymást követő generációk műveltségnormái radikálisan eltérnek. (K2) (Lukács 1991, Bazsa 2004, Kozma 2002, Sáska 2006, Sáska 2005) Mégis: noha a felsőoktatási törvény mozgásteret nyújtana arra, hogy egyes szakokon a felvételt alkalmassági vizsgákhoz kössék, nem mutatkozik erre törekvés. A hallgatókért folyó verseny, s a hallgatószám növekedéséből eredő intézményi bevételnövekedés az ezzel együttjáró biztosabb státusszal, az intézményen belüli jobb alkupozícióval, a javuló – vagy lassabban romló – infrastruktúrával a hagyományos szempontok félretételére kényszerítik az oktatókat. (K2) (Szemerszki, 2001) Nem tudjuk, hogy az erről szóló döntések konszenzussal vagy vezetői túlhatalommal élve hozattak-e meg, s végképp nem tudjuk, hogy ugyanazok támogatják-e a hallgatók beengedését, akik később a leginkább sérelmezik alkalmatlanságukat... A diákok több mint fele fizetős, azaz – ahogy sok funkcionalista megfogalmazás tartja: az “oktató egyre inkább szolgáltatóvá válik”. Ennek azonban megint utána kellene járni. Sok amerikai egyetemen képtelenségnek tűnik olyan diákokkal konzultálni, akik nem vették fel az adott kurzust, vagy legalábbis az egyetem valamely kurzusát – magyarul: nem fizettek az oktató idejéért. Egy magyar egyetemen képtelenségnek tűnik *nem* konzultálni

A felsőoktatási intézményeket fenntartó kör ennél részben szélesebb, részben szűkebb. Ebben az érvelésben „egyházak” alatt egy ennél szűkebb csoportot értünk, azokat, melyeket egy amerikai szociológus „mainstraim” egyháznak nevezne, nem egyszerűen a létszám és a történelem, hanem a hatalmi politikai strukturákkal való kapcsolat alapján: a katolikus, a református és az evangélikus egyházat.

valakivel, aki szakmai kérdésekről akar beszélni az oktatók bármelyikével. Az a tény, hogy a diákok fizetnek, egyelőre mintha nem változtatná meg az oktatók attitűdjét. Ha lennének attitűdkutatások, lehet, hogy kiderülne, hogy sokan már végiggondolták, hogy ha deklarált értékeik szerint osztályoznának, az a hallgatók tömeges távozásához, és eképpen intézményük ellehetetlenüléséhez, személyes egzisztenciájuk romlásához vezetne.

1993 óta – mivel az állami egyetemeket kizárólag az oktatási minisztérium¹¹ tartja fenn – látszólag a kormányzati vitákra vonatkozó politikai elemzéseknek csak a PM és az oktatási minisztérium a szereplője, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy rajtuk kívül a honvédelmi, az egészségügyi vagy az agrártárca is kvázi megrendelője a felsőoktatás nem jelentéktelen szektorainak, tehát formálisan vagy informálisan fellépnek. (Semjén 2000) Az is nyilvánvaló, hogy a PM, a Miniszterelnöki Hivatal, illetve a tudományos ügyekért felelős – változó nevű – államtitkárságok is alkupartnerek szinte minden felsőoktatási oktatókat érintő jogszabály ill. éves költségvetési döntés megalkotásakor. Témánk szempontjából ez azért fontos, mert a különböző oktatói csoportok – egy kutatásban objektívalhatóan – ezen alkufolyamat különféle szereplőivel vannak összefonódva, különféle szervezeteknél működnek szakértőként közre, stb...(K2) (A közhivatalnok 2000, Forray-Polónyi 2001)

Elméletileg jó évtizede a hallgatószámot követi a finanszírozás, s az ebből adódó intézményi lehetőségek és feladatok határozzák meg azután az oktatók munkafeltételeit, “természetbeni” juttatásait. A valóságban – egészen a legutóbbi időkig – e “piaci modellnek” és a “közsféraracionalitásnak” a kombinációján¹² alapul a felsőoktatás állami finanszírozása. (A dolgot témánk szempontjából modulálja, hogy a minősített oktatók után is kap az intézmény – teljes bevétele töredékét jelentő – állami normatívát.)

De a piaci és közsféraracionalitás kombinációja a professzorok intézményen belüli funkcióját is radikálisan érinti.

Egy tisztán “piaci modellben” (ami az USA-ban sincsen) a professzor azzal befolyásolhatja intézménye finanszírozását, hogy a nyilvánosságban gyakran mutatkozva növeli annak valószínűségét,

¹¹ Az egyik legstabilabb nevű 1867 utáni minisztérium (a VKM) a pártállam kezdeteitől napjainkig többször változtatott nevet és struktúrát. 1953-ban még Felsőoktatási Minisztérium nevű kormány szerv is volt.

¹² Lásd Polónyi István elemzését az *Educatio* 2007/3-ban

hogy az ő intézményét, ill. az ő szakját választják a hallgatók. A médiában való gyakori mutatkozás sok tekintetben ellentmond a „professzori” vagy „tudósi szerepnek”, mely hagyományosan a visszavonultság, a differenciált (médiába nem való) érvelés, az erős – a médiában már érdektelennek minősített – specializálódás és tudományos elmélyedés, „a vélemények és tudományosan bizonyított állítások éles kettéválása” értékeihez kötődik. (Vö: Bencze 1999, Fábri, 2002, 2007, 2006, Gieryn 2006, Nyíri 2000) A professzor azonban azzal is befolyásolhatja az intézménye piaci helyzetét, hogy kevés jelentkező esetén engedékenyebben osztályoz, vagy azzal, hogy a végponton a „munkaerőpiac” jobb informálása céljából széthúzza a jegyeket. Ez is szembenáll a hagyományos professzori értékekkel, melyek szerint az értékelést kizárólag a tudományos teljesítmény időben sem változó ideálja szerint kell és lehet beszélni, munkaerőpiaci szempontból pedig nincsen felelőssége a professzornak, csak jogosultsága van annak megállapítására, hogy a végzett személy alkalmas-e tanárnak, orvosnak vagy mérnöknek. (K2)

A közszféramodellben¹³ (ilyen sincs persze tisztán) a professzorok kapcsolati tőkéje a mindenkor kormányzathoz válik döntővé. Kétféle értelemben: egyrészt a felvehető hallgatók számának megállapításakor, a „kíváncsi” szakok engedélyeztetésekor, amivel tulajdonképpen a piaci keresletet is irányítja, másrészt a fejlesztési forrásokért folyó vitákban közvetlenül is. Noha a közszféramodellben is szerepe van a nyilvánosságnak, ilyenkor nem az a tekintélyes professzor „feladata”, hogy „reklámozza” az intézményt és a tudományát a leendő „fogyasztóknál”, hanem az, hogy az intézmény anyagi „ellehetetlenülésére” – akármit is jelentsen ez – felhívja a véleményformáló értelmiség figyelmét, illetve az intézményt vagy a szakot olyan „nemzeti intézményként” mutassa fel, melynek fenntartása – akármilyen alacsony hallgatószám esetében is – elvárható. (K2) (Egy kutatás módszertanilag csak abból indulhat ki, hogy az egyes intézményekért harcbaszállók *csoportérdekeket* képviselnek. Más kérdés, hogy a kutatást vezető saját maga is tudományos ill. egyetemi ember, tehát maga is így tesz, kognitív disszonancia nélkül nehezen tud elképzelni olyan világot, ahol ezek „a nemzeti tudományos intézmények” nem léteznek...)

¹³ Hrubos négy, Kozma három modellt különböztet meg, de a felsőoktatási szerep szempontjából a nem piaci modellek összevonása indokoltnak látszik.

Ha az intézmény finanszírozása tisztán piaci lenne – mondhatjuk hipotetikusan –, vélhetőleg folyamatos lenne a “managerek” hatalomátvétele az egyetemek igazgatását óhatatlanul csak másodlagos tevékenységként folytató tudósokkal szemben, a „közsféra racionalitás-mozzanata” azonban újra és újra objektiválja, hogy az egyre inkább nagyüzemszerű egyetemek irányítását a tudósok miért ambicionálják, s hogy a managerializmus hullámai ellenére miért nem sikertelenek ebben teljesen, illetve miért lesznek gyakran sikertelenek a hasonló méretű vállalatok vagy közüzemek menedzselésében sikeres üzletemberek. (K2, K4) (vö: Barakonyi, 2000, 2004, Hrubos: 2003, Polónyi Timár 2006)

Ahogy az előbb utaltunk rá, nemcsak a pénz, hanem olyan szakmai kérdések, mint a PhD-iskolák, az új intézmények, új szakok indítása, illetve régi szakok indításának egy-egy intézmény számára való engedélyeztetése, is alkufolyamat, melyben a felsőoktatók meghatározóak. A színhely döntően az akkreditációs bizottság, de sok-sok történetből gyaníthatjuk, hogy nem csak az, hanem legalább annyira a tudományos társaságok elnökségi ülései, a konferenciák kávészünetei vagy az intercity vonatok büfékocsijai. (K2)

A felsőoktatók egyszerre haszonélvezői és – szakértői testületekben, bizottságokban – döntőfaktorai az állami-kormányzati kézben lévő ösztöndíjak és kutatási támogatások rendszerének.¹⁴

A fenti felsőoktatásügyi kérdésekben a felsőoktatók nem munkavállalóként vesznek részt. A munkakörülmények, a szociális kérdések, az óraszámok azonban közvetlenül is egy állandó alkufolyamat eredményei. Ilyen eredmény az „előrehaladási tábla”-vita, ahol – amint minden hasonló közalkalmazotti vitában – a politikai tér “szakmai” érdekekre hivatkozó képviselői a kvalifikáció, a “munkavállalói” érdekekre vonatkozó képviselői az “életkor és szolgálati idő” pártján állnak. Tudjuk, hogy a kialakult rendszer ennek kombinációja, a részleteknek, melyen súlyos milliárdok múlhattak egyik vagy másik oktatói csoport javára, nyilván megírandó konkrét története van. (Papp 2005)

Csak hétköznapi tudásunk van arról, hogyan befolyásolja az országos szintű viszonyokat a Felsőoktatási Dolgozók Szakszervezete¹⁵, (s esetleg más szakszervezet, pl. a TUDOSZ...), a

¹⁴ Lásd Educatio2007/3-ban Forray R. Katalin írását.

¹⁵ Lásd Educatio2007/3-ban Biró Zsuzsanna Hanna interjút Kis Papp Lászlóval.

különböző, s gyakran pártokhoz is kötődő hallgatói szervezetek, a pártok felsőoktatásban érdekelt vezetői¹⁶, parlamenti képviselői, a Rectori Konferencia, az egykori Főigazgatói Konferencia, a Magyar Akkreditációs Bizottság. S természetesen munkaügyi alkuk tárgya konkrét csoportok alkalmazása, nyugdíjazása az egyes intézményekben. De ezek az alkuk megint csak visszahatnak a rendszer egészére, hiszen egy ilyen alkalmazás megerősíthet egyes tudományágakat, a tudományágon belül versengő paradigmák valamelyikét, vagy azonos paradigmán belül versengő személyek valamelyikét. (K3)

A fenti problémák – melyeket lehetne tovább sorolni – azt érzékeltetik, hogy a felsőoktatáspolitikai és felsőoktatásszociológia bármely kérdését tekintve a felsőoktatók érdekekkel és szándékokkal rendelkeznek, s aktorai – vagy potenciális aktorai – az adott kérdésben zajló küzdelemnek. Ezeknek a történeteknek egyrésze speciálisan a felsőoktatást, mint rendkívül komplex társadalmi alrendszert jellemzi, másrésze minden szervezetben hasonlóképpen alakul, harmadrésze tulajdonképpen abból következik, hogy a felsőoktatás közsféra, alkalmazottai zömmel közalkalmazottak. Ezek a viták természetesen csak az elemző szövegszerkesztőjében választódnak élesen szét, a felsőoktatás egyik legfontosabb sajátossága, hogy a felsőoktatók mindig a társadalom, sőt a világ, az ökoszféra stb. legfontosabb kérdéseiről vitatkoznak, *ennek részeként* keresik az emberi tudás, az egyetem helyét, s saját helyüket is. Ha nem így gondolkoznának, ha nem lenne ez az értékelkötelezettség – mondják sokan, s igazuk van, ez objektíválható¹⁷ –, üzletemberként, újságíróként, politikusként, nagyságrendekkel többet keresnének. (vö: Berényi 1999, 2000, Farkas 1982, 2002, 1994, Fehér 2004, Karvalics 2002, Lakatos 1999, Pataki 2002, Patkós 2003, Perecz 2004, Ropolyi 2000, Tamás 1999, Glatz 2004)

¹⁶ Lásd *Educatio* 2007/3-ban Biró Zsuzsanna Hanna interjút Réz Gáborral.

¹⁷ A makrostatisztikák, melyeket pl. Polónyi István idéz az *Educatio* 2007/3-ban, a felsőoktatási és piaci jövedelmek összemérhetőségéről beszélnek. Az elitekre vonatkozó kutatások ugyanakkor azt mutatják: a „felső ezer” felsőoktató vagy a „felső ezer” üzletember, újságíró, köztisztviselő jövedelme és vagyona között mindenütt a világon óriási különbség mutatkozik, az utóbbi elitcsoportok javára, s a pályakezdők esetében különösen csak az „érdeklődés”, „kutatói szenvedély” képes a felsőoktatási szférát, mint munkáltatót versenyképesnek láttatni.

Van azonban – ezen a más kérdésekben való aktorjellegesen túl – a „felsőoktatóknak” egy egészen különleges sajátossága, mely a bourdieu-i értelemben vett „akadémiai törzset”, a „homo academicust” jellemzi speciálisan: s ez a pozíciók, fokozatok, címek rendszere. (Bourdieu 2005, Kozma 2002)

III. Elnevezések, címek, pozíciók és fokozatok rendszere

Minden más szervezetben – legyen szó akár a közcélú, akár az üzleti szféráról – ahogy az emberek emelkednek a munkahelyi ranglétrán, úgy az emelkedés mindig együtt jár azzal, hogy növekszik a beosztottaik száma. Mindenütt másutt egyértelmű továbbá, hogy ki kinek a főnöke. Másutt egy vezetői beosztás elvesztése mindig kudarc, a „normális” és kívánatos pályáiv vagy felfelé visz, vagy – miniszterek, parlamenti képviselők, polgármesterek esetében – ciklikusan ismételterő. Minden szférában vannak multipozicionális elitek, de hogy valakinek *egyetlen* konkrét szervezeten belül többféle pozíciója is legyen, a felsőoktatási alrendszer sajátossága. A foglalkozások, pozíciók elnevezése általában tükrözi a társadalmi presztízst és a tényleges beosztást – a felsőoktatásban ez sincs így. Kezdjük talán az utóbbival, az elnevezéssel – e jelentésteli világ értelmezése is csak a kutatás során válna lehetségessé. (K2)

A „tanársegéd” elnevezése minden nyelvben valamiféle kisegítésre, asszisztenciára, nem önálló munkakörre utal – a magyarban különösen. A magyar bölcsész vagy természettudós végzettségű fiatalember tanári diplomát kap, tanít egy pár évet, amikor „tanár úr”-nak, „tanárnő”-nek hívják, majd dédelgetett álma megvalósulásaként nagy nehezen bekerül egy főiskolára, ahol „tanársegéd”-nek hívják, s húsz év múlva lesz ismét tanár, nevében is – ha lesz valaha. (Kevésbé lesz az, mint egy nyugat-európai asszisztens, a statisztikák legalábbis ezt mutatják.) Ráadásul a köznyelv – sosem véletlenül, hanem mindig egy szakma belső hierarchizáltságát tükrözve – módosítja is ezt a képet: az egyetemen, legalábbis az órán szinte mindenkit „tanár úr”-nak, „tanárnő”-nek hívnak (hacsak kvázi kortársként nem tegezik az oktatót a diákok), a klinikákon viszont dívik az „adjunktus úr”, s hasonló megszólítás is. (K2)

A másik csak erre a szférára jellemző elnevezési (s nem csak elnevezési) probléma: az „általános iskolai tanár”, „középiskolai tanár”, „főiskolai tanár” „egyetemi docens” sor azt fejezi ki, hogy

valaki egy intézmény meghatározott státuszú oktatója. Nem így az „egyetemi tanár” – őt a köztársasági elnök (intézményi, MAB-os és miniszteriális procedura után) egyszer nevezi ki egyetemi tanárrá, s ő örökre az marad, akkor is, ha más intézménybe veti sora, sőt akkor is, ha felhagy a tudományos pályával.

De a fenti – elvégzendő – nyelvhasználati kutatásnál talán érdekesebb a felsőoktatókra jellemző, más szervezetből nézve „abnormális”-nak tűnő státuszinkonzisztenciák vizsgálata. Annak vizsgálata, hogy ugyanabban a szervezetben egyidejűleg állhat valaki alacsonyabb és magasabb létrafokon... Az egyetemek vezetői – dékánok, dékánhelyettesek, rektorok stb. – nem feltétlenül az intézmény legtekintélyesebb professzorai közül kerülnek ki. Előfordul, hogy az intézményi karrier éppen arra való, hogy alternatív felemelkedési, pozíciószerzési utat jelentsen, mondjuk egy akadémiai taggá választott vagy nemzetközi meghívásokat kapott nemzedéktárrsal szemben. Előfordul, hogy egy-egy tudományágat domináló professzort vagy akadémikust a következő nemzedék domináns figurája e módon nem letaszít a „trónjáról”, hanem “megkerül”. (K4) De előfordul az is, hogy egy számára fontos tanszék, oktatói csoport relatív helyzetét kívánja erősíteni a tudós, amikor dékáni pozíciót vállal, sokat áldozva személyes szakmai karrierjéből, idejéből.

Az inkonzisztencia ritkábban ugyan, de tanszéki ill. tudományági szinten is folytatódhat. Ennek oka egyfelől az állami, akadémiai és egyetemi hierarchia hármassága: nem nagydoktor és nem akadémikus tanszékvezetők lehetnek főnökei nagydoktoroknak és akadémikusoknak, hivatalban lévő miniszterek, államtitkárok, parlamenti képviselők, alkotmánybírák beosztottjai az általuk felügyelt egyetemi rektoroknak. Másrészt az egyetemi hierarchia belső kettőssége: tanszékvezető docensek lehetnek főnökei professzoroknak. Harmadrészt az egyetemi hierarchiában betöltött pozíciók egyrésznének átmenetisége: “egyszerű” tanszékvezetők főnökei lehetnek – oktatói minőségükben – dékánoknak és rektoroknak, egyetemi és kari bizottságok nagyhatalmú tagjainak. De nemcsak a “deklarált hierarchiák” szintjén létezik az ellentmondás: a bizonyos értelemben sírig megmaradó mester-tanítvány viszony mellett a tanítványok gyakran válnak mestereik főnökévé. (K4, K3, K2)

E bonyolultság és inkonzisztencia minden egyetemi hierarchiát jellemez valamennyire, van azonban néhány, amely “specialitása” a hazai viszonyoknak, illetve az átalakuló országok viszonyainak. Ez a

tudományos fokozatok más egyetemi világoknál bonyolultabb rendszere.

Ezért ezt érdemes itt kicsit alaposabban körüljárni.

A hagyományos „kisdoktori” fokozatot – több évszázados hagyomány folytatásaként – 1949 és 1993 között is az egyetemek adták, mégis a történelmi értelemben vett doktorátushoz képest két irányban is megváltozott a jelentése. Egyrészt a bölcsészképzésben történetileg két jól összemérhető (s részben átfedő) csoportra oszlott a tanári és doktori végzettségűek köre, 1949 után viszont a doktorálás már csak a bölcsészkart¹⁸ végzetek kis hányadát jellemezte. Nemcsak a középiskolák tömegesedésével összhangban, ugyanis nemcsak a tanári végzettségűek és nemcsak a tanárnak elhelyezkedettek körében volt jellemző, hogy megemelkedett a bölcsészvégzettséggel igen, de doktorátussal nem rendelkezők aránya. Ez rangjában emelte, hiszen a teljes bölcsész népességhez képest ritkábbá tette, a doktori címet. Másfelől viszont a doktori cím értékét csökkentette – tehát megszerzését vélhetőleg könnyítette –, hogy az ötvenes évektől a kandidatura vált a tudományos közösségbe való belépés feltételévé. (Glatz 2002) (Tudományáganként szakértői becsléssel lehetne valahogy megállapítani az idők során alkotott kisdoktori disszertációk tudományos értékét a szakma szemében, s a doktori disszertációk publikáltsága, idézettsége is jó mutató lenne.) A rendszerváltás után a kisdoktorikat – legalábbis közöttük a *summa cum laude* minősítésűeket és viszonylag frisseket – át lehetett konvertálni PhD-vá. Fontos kutatás lenne, hogy az erről szóló megállapodások, alkuk pontosan hogyan történtek, s pontosan kiket, milyen kört érintett ez, illetve kiket zárt ki. A kisdoktorik fokozatos leértékelődése vélhetőleg a 2000-s években teljesedik ki, azóta a kandidátusok mellett már fiatal PhD-zottak is érdemben – s vélhetőleg nagyobb eséllyel – vesznek részt az egyetemi pozíciókért folytatott versenyben, mint a kisdoktorok. (A frissen PhD-zottak a 90-es években megjelentek már, de fiatalságuk s gyengébb kapcsolati tőkéjük miatt vélhetőleg még nem rontották érdemben a 60-80-as években kisdoktoráltak helyzetét. Tíz évvel később, minthogy a PhD-zottak a felsőoktatási karrierpálya második kvartilisébe kerültek, érdemben versenyezhettek a harmadik kvartilisbe eső kisdoktorokkal, különösen, mert a negyedik kvartilisből az oda tartozó kisdoktorok zöme kiesett – tekintettel arra, hogy a magasabb fokozattal nem rendelkezők, nem vezető oktatók

¹⁸ A budapesti BTK akkor a természettudományi szakokat is tartalmazta.

hamarabb kényszerültek nyugdíjba.) (K2)¹⁹ A makroszámokból az látszik, hogy nemcsak az alacsonyabb beosztású oktatók között, de a főiskolai docensek között is magas a kisdoktorok aránya.

A mindennapi kommunikációban – a társadalom szimbolikus terében – a doktori cím használata nyilván a fentiek miatt is ellentmondásos. A tudományos fokozattal nem rendelkező “dr-ok” (orvosok, jogászok) szinte mindig és mindenütt használják a két korporáció évszázados hagyományaihoz kötődő címet, míg a más tudományágakban tudósok saját közegükben (pl. publikációkban) nem. A dr-i címet ők akkor használják, ha olyan helyzetbe kerülnek, ahol a doktorival rendelkezés nem természetes: ha belépnek a közoktatásba, kormányzati szférába, “szakértői” szférába, vagy ha magánemberként az elkülönülés fontossá válik: lakóközösségekben, betegként kórházban, telefonkönyvben stb. Hogy az egyes egyetemeken, főiskolákon belül a címhasználat hogyan alakul, fontos habituéis jegy. (K3)²⁰

A kandidátusi fokozatot közismerten a 1949-ben alapított Tudományos Minősítő Bizottság (az MTA mellett működő testület) adta közel ötven éven át. Az bizonyos, hogy a kandidátusi fokozat 1993-as akadémiai ill. felsőoktatási törvény után már csak kifutó rendszerben volt adható, tehát a kandidátusi fokozatot szerzettek a szociológiában igen ritka “lezárt korpusz” attribútumával bírnak. A TMB funkciója nemcsak az volt, hogy az egyetemektől magához vonja a tudományos minősítést, és ideológiailag ellenőrizze azt, ahogy az 1993-as fordulatot egyértelműen helyeslő tábor vázolni szokta, hanem sok minden más is, mely funkciók elemzése a K1-es kutatás keretében várat magára. Csak egy pár hipotetikus szempont: az államigazgatás nyílt képviselője a TMB-ben a társadalomtudományok esetében nyilvánvalóan a politikai és ideológiai korlátozás, illetve

¹⁹ Sajátos konverziós hatás – melyről megint csak történetek vannak, módszeres kutatás nincsen –, hogy voltak summa cum laude doktorátusok, melyek konvertálhatósága nehézkes vagy „lehetetlen” volt, különösen abban az esetben, ha a kisdoktorit kiadó intézményben az adott tudományágból nem akkreditáltak PhD iskolát. Vélhető, hogy számos karrierpálya emiatt fordult más, a tudománnyal, felsőoktatással akár derékszőget bezáró irányba.

²⁰ Például, a budapesti bölcsészkar Pesti Barnabás utcai épületében a nyolcvanas évek elején egy szobában több egyetemi tanár és docens mellett egy tanársegéd is helyet kapott. Csak ő szerepeltette a névtábláján a “dr-i” címet, amit jogi kari diplomájával szerzett, s ottani kultúrájából hozta a nevét...

megrendelés okaként és magyarázataként ragadható meg, a természettudományok, a műszaki tudományok esetében azonban elképzelhető, hogy egy alapos kutatás mást is kimutatna. (A tervgazdaság koráról szóló elemzések rendre bizonyítják, hogy a gazdasági ágazati minisztériumok a rendszer erős szereplőinek – pl. a nagyvállalatoknak – az akaratát mintegy közvetítette a kormányzat és a többi szféra felé. Ha ez itt is így van, akkor a nem pluralista társadalmi viszonyok között egyedül lehetséges “társadalmi megrendelő”, “társadalmi visszajelzés” szerepét is kereshetjük a TMB-ben. A TMB egyébként nemcsak elbírálta a kandidátusi disszertációkat, hanem a tanársegédi fizetéssel azonos nagyságrendű, hároméves ösztöndíjat is adott a jelölteknek, eképpen a tudományos kiválasztás és kiválasztódás egyik – mind az egyetemektől, mind az akadémiai intézetektől elkülönült – intézményét jelentette. (Az elkülönülés mértéke maga is a kutatás tárgya lehetne tekintettel a személyi átfedésekre...) Az ott folyó viták dokumentumelemzése, az ezzel kapcsolatos visszaemlékezésgyűjtés mellett nyilván elemezni lehetne, hogy a TMB jelentkezők közötti szelekciója az ideológiai, politikai, szakmapolitikai, tudománypolitikai, tervgazdasági stb. szempontok milyen arányát tükrözi. Kutatandó továbbá, hogy a megvalósult tudományos produkciók ill. későbbi életutak, külföldi sikerek alapján e kiválasztási mechanizmus sikerességét az egyes szempontokból milyennek tekinthetjük. A TMB a tudományos témák engedélyezése, a témavezetők kijelölése révén hasonló hatalommal rendelkezett, mint manapság egy doktori iskola vezetése – a rendszer jellegéből adódott, hogy ezt a tudományágak felett álló “nagy TMB” is jóváhagyta, illetve az esetek töredékében a szakbizottság álláspontjával szembeszegülve elutasította.²¹

Mindenesetre szociológiai tény, hogy az 1989 előtti négy évtizedben voltak tudósok, akiknek nem engedték meg, hogy kandidáljanak, és voltak olyanok, akik a rendszer elleni tiltakozásképpen eleve nem is léptek rá a minősítés ösvényére. Sokan

²¹ Noha az, hogy egy szakmailag illegitim testület felülírja egy szakmai testület döntését, kifejezetten antidemokratikusnak számít, mindez demokratikus keretek között is megtörténik: már a rendszerváltás utánról is tudunk több esetet, amikor nemzetközi hírébölcsészdocensek egyetemi tanári pályázatát a többségében nem bölcészekből álló egyetemi tanács vétőzta meg – kivétel nélkül az adott egyetemi tanács többsége számára ellenszenvesnek minősített politikai értékrendjük, közéleti aktivitásuk alapján.

közülük marginálisak maradtak – mint 1990 után kiderült – részben megérdemelten, részben méltatlanul, sokan egy informális – ill. épp az egyetemen kívüli világban, demokratikus ellenzékben, kutatóintézeteknél objektíválható – hierarchiában magasra kerültek, ami fokozta az egyetemi oktatás és a kutató intézetek világa közötti divergációt. (Már vannak elemzések a „repülő egyetemekről”, az ottani néhány oktatói pozíció kvázi formalizálódásáról, de arról még nem, hogy az egyes tudományos intézmények kis szakmai csoportjai mennyiben jelentették egy igazi posztgraduális képzés előképét...) Arról sem rendelkezünk igazi kutatásokkal, hogy az összes társadalomtudományi műhelyt, ill. tudóst beleszámítva tényleges jelentőségében mekkora volt a nem hivatalos tudomány a hivatalos tudományhoz képest... (K2)

A kandidátusok a régi rendszerben állandó illetményt kaptak, mely a nyolcvanas években fokozatosan veszített értékéből, s a kilencvenes években eltűnt. Az illetmény – mint minden járadék – a járadék adományozóját, „a tudománypolitikai ágazatot” a „szocialista munkaerőpiac” szereplőjévé tette, azaz a tudománypolitika ezzel egy virtuális másodállást biztosított a tudományos minősítetteknek, akkor is, hogy ha pályájukat nem tudományos intézményben, hanem az iskolában, az iparban vagy a közigazgatásban folytatták. Nem tudjuk pontosan, hogy e pénz milyen szerepet játszott a felsőoktatók jövedelemszerkezetében, ténylegesen kialakuló életstílusában, mint ahogy azt sem, hogy mennyire segítette elő – komolyabb honoráriumokkal nem támogatott – tudományos szakkönyvek születését.

A régi és az új akadémiai rendszer párhuzamos eleme a „nagydoktori”, amit a megszerzés időpontjától függően hivatalosan „MTA doktora” vagy „tudományok doktora” névvel illetnek. (A törvény összevonta a két fokozatot, de az MTA nyilvántartása mind a mai napig számon tartja e kettősséget.) A kandidátusok egyötöde ért el nagydoktori fokozatot.²² A két fokozatszerzés között évtizedek telhettek el, ennél fogva nem tudhatjuk, hogy az 1993 után PhD-fokozatot szerzettek közül hányan *fognak* nagydoktorálni.

A nagydoktori fokozat az eredetileg hierarchizált rendszer fontos adminisztratív lépcsője volt, amellyel a tudománypolitika a

²² Óriási a szórás az egyes tudományok között a nagydoktorok relatív számát tekintve: a neveléstudomány a legalacsonyabb arányszámúak közé tartozik, noha az akadémiai doktorok száma az elmúlt pár évben itt megduplázódott.

kiemelt és elismert tudósokat jutalmazni tudta. 1990 és 1993 között óriási – s még megírandó – harc folyt ezen cím megőrzéséért az egyetemi és akadémiai csoportok között. 1993 után a nagydoktori fokozat odaítélése maradt az egyetlen komoly, hierarchiakonstruáló erő az MTA, pontosabban a köztestület által választott akadémiai bizottságok kezében. A nagydoktori fokozattal, s annak értékével kapcsolatban azóta is folyamatos viták zajlanak a felsőoktatási és tudományos elitben. Sokan érvelnek azzal, hogy a világ nagyobbik részén jól elműködik a tudomány hasonló fokozat nélkül²³, míg mások a PhD-fokozat tömegesedése, az egyre kisebb egyetemek s a feltételezetten alacsonyabb színvonalú, kisebb kurzuskínálattal rendelkező PhD-iskolák megjelenésének szükséges következményeként gondolják el egy második, országos szinten egységes, s ezért „megkérdőjelezhetetlen” fokozat intézményesültségét. E vitáknak van ugyan némi nyilvánossága, de hogy a magyar felsőoktatók milyen arányban állnak az egyik vagy másik érvelés mögött, nem tudhatjuk. (K2) Akármilyen érvek is szólnak a DSc ellen (avagy mellett), tény, hogy a nagydoktori cím igen fontos a magyar felsőoktatásban, erősen megkönnyíti a professzorrá válást, másodállások megszerzését, formálisan vagy informálisan szükségeltetik doktori iskolák alapításához, stb. stb. (A valóságban a szabályozás ingadozik a DSc formális megkövetelése vagy erős elismerése alternatíva között...)

A nagydoktori fokozathoz vezető út szabályozása során – tudományterületenként – számos probléma megvitatására nyílik alkalom: pl. annak eldöntésére, hogy az újabb akadémiai doktoroknak milyen tudománymetriailag leírható feltételeket kell teljesíteniük.²⁴ A tudománymetria e „nagy pillanataiban” hasznosulnak – a „tényleges” elterjedtség és „valódi” teljesítmények mellett – a tudományos mikrotársadalomban követett viselkedés olyan korábbi mozzanatai, mint a baráti kölcsönösséggel elhelyezett hivatkozások, könyvismertetések, előadásmeghívások, az egy-egy külföldi kapcsolat ébrentartásába befektett munka és pénz. (Vinkler, 2004, 1998, Bencze

²³ Lásd pl. *Educatio*2007/3-ban Polónyi István cikkét.

²⁴ A II. osztály egyik bizottságának a 2000-s évek elején sikerült pl. olyan követelményrendszert alkotnia, mely követelményrendszernek a bizottság jónéhány nagydoktor tagja nemcsak nagydoktori disszertációja benyújtásakor nem felelt meg, de több évtizedes, nagydoktori cím birtokában eltöltött pálya után a követelményre vonatkozó döntéshozás pillanatában sem felelt volna meg.

2006, Marton 2004, Papp 2004) A nagydoktori fokozathoz is szükséges „habitusvizsgálat” részben a jelölt belső támogatottságát kiderítő vitákat jelent az akadémiai bizottságban, részben lehetővé teszi új szabályok alkotását, új koalíciók kötését a bizottságon belül és kívül...A nagydoktori védéseken gyakran MTA tag elnököl, jelezve, hogy itt nem egyszerű beavatásról, hanem a felső tudományos elit által támogatott személyről van szó.

A szocializmus kora eme három létraszerűen, de saját iniciatívával elérhető fokozata (a kisdoktori, a kandidátusi és a nagydoktori) fölött további két fokozatot, a levelező és rendes akadémiai tagi fokozatot találjuk, melyek meghívásos logikájúak. (Az emigráns tudósok visszafogadásával és a tudományos külpolitikával kapcsolatban vált fontossá az „akadémia külső tagja” cím is.)

1993 után – egyidejűleg a kisdoktori és kandidátusi fokozat megszüntetésével és az angolszász típusú PhD-vá alakításával – az egyetemeken *külön* lehetőséget is biztosítottak a kandidátusi fokozat PhD-nak való elismerésére. Így – noha a kandidátusi fokozat a *törvény erejénél* fogva egyenértékű a PhD-val – létrejött a kandidátusok egy csoportja, kiknek PhD-ja is van, tehát az egyetemek által külön is elismert.²⁵ (K4) Továbbá: az egyetemek – s ezen belül az egyetemek doktori iskolái fontos hatalmat vontak magukhoz, a habilitáltatás jogát, mely az új egyetemi tanárok kinevezésének feltétele, mégpedig német mintára²⁶. (Szociológiailag a habilitáció beáll a fokozatszerzés és a nagydoktorság közé. Politológiailag azonban az egyetemeknek elvi hatalmat biztosít arra, hogy akár az akadémikusok egyetemi tanári kinevezését is megakadályozhassák.) De a már kinevezett egyetemi tanároknak – nyilván egy alkufolyamat eredményeképpen – nem kellett habilitációs előadást tartaniuk, s fordítva: a sikerrel habilitáltak jelentős része habilitált docensként fog nyugdíjba menni...

A magyar felsőoktatásban tehát sikerült egyesíteni az akadémiai ranglétrát bonyolító összes lehetséges tényezőt, hiszen a –

²⁵ A MAB PhD-zottak nyilvántartásában ezek a külön elismertetett PhD-ék szerepelnek, a kandidátusok nem. Viszont a kandidátusok nem maradéktalanul szerepelnek az MTA köztestületi adatbázisában sem. S minthogy a kandidátusi fokozatok egy részét megjelent könyvre, a nagydoktori fokozatok egy részét életműre adták, az MTA disszertációs adatbázisa sem teljes...

²⁶ A német akadémiai életben a felsőoktató másutt habilitál, mint ahol PhD-zott, ezzel mintegy az országos piacon is megméreti magát. Ez Magyarországon nem terjedt el.

főiskolai és egyetemi szférára oszló – felsőoktatásban egyrészt: taníthat valaki ingyen²⁷, lehet megbízott, részdíós és teljes munkaidős; másrészt: lehet tudományos és oktatói státuszban; hamadrészt: lehet határozott idejű és véglegesített; negyedrész: öt lépcsőfokon juthat a tanársegéd-től a professzorságig, hat lépcsőfokban a tudományos segédmunkáságtól a kutató professzorságig; ötödrész: lehet tárgyfelelős, vizsgaelnök, szakdolgozatvezető, államvizsgáztató. Elérheti, hogy övé legyen a szak jellegadó tárgya²⁸, vagy jogot szerezhet a legkiválóbb diákokkal való foglalkozásra. (Bencze 2002, Czákó 2006, Csányi 2007) Eloszthatja munkaerejét – vagy eloszthatják mások az ő munkaerejét... – a BA, MA és PhD fokozatú tanítás között, sőt a szakos és általános képzés között²⁹ is. Lehet csoportvezető, tanszékvezetőhelyettes, tanszékvezető, intézetvezetőhelyettes, intézetvezető, (többféle³⁰) dékánhelyettes, dékán, rektorhelyettes, rektor. Tölthet be fontos bizottságokban tagságokat és elnöki pozíciókat. A doktori iskolákban lehet meghívott tag és alapító (most éppen: törzs-) tag, mindkettőn belül lehet belső és külső, konkrét doktorandusz vezetésére való joggal, vagy anélkül.³¹ Egyformán akkreditált és elméletileg egyenértékű diplomát adó állami és nem állami felsőoktatási intézményekben más-más procedurával lehet egyetemi tanár.

²⁷ A más szférában szokatlan viselkedést indokolja, hogy bizonyos egyetemeken tanítani olyan szimbolikus tőkét akkumulál, mely pl. pályázatok során, ill. önéletrajzok írásakor térül meg. (vö: Jermy 1998)

²⁸ A középiskola világával szemben ez is jelentős különbség: míg ott a képzettség determinálja, hogy milyen presztízsű tárgyat oktathat valaki, a főiskolán, egyetemen ez is az alkuk és küzdelmek terepe.

²⁹ A 20. század során a magyar irodalom, a szociológia, a pedagógia, a filozófia, a munkásmozgalomtörténet s más tárgyak kerültek abba a helyzetbe, hogy ugyanazon az egyetemen egyfelől szakosoknak szaktárgyként, másfelől nem szakosoknak általános bölcsész-tárgyként vagy tanárképző tárgyként oktatták őket.

³⁰ Egy kutatás azt is kimutatná, hogy a formálisan azonos rangú dékánhelyettesek, rektorhelyettesek tényleges hatalmuk arányában eltérő presztízzsel rendelkeznek-e.

³¹ Az intézményen kívüli tudományos hírességek odavonzásában akkreditációs szempontból érdekelt kisebb egyetemek elitjei a konkrét „hatalmat” jelentő doktoranduszvezetést gyakran az egyetem alkalmazottai számára tartják fenn.

Ugyanaz a személy egy másik felsőoktatási intézményben betölthet teljesen más pozíciókat, vagy lehet alkalmazott a tudományos szférában, ahol jóval kevesebb, de számos pozíció között rendezhetik el sorsát az erőviszonyok.

Mindettől függetlenül – akár egyetlen akadémiai vagy felsőoktatási állás betöltése nélkül – megszerezheti (és napjainkig használhatja, ha újonnan már nem is szerezheti meg mindet) a jogi és orvosi diplomával együtt járó doktori fokozatot, a tudományos kisdoktori fokozatot, a PhD-t, a kandidátusi fokozatot, a habilitációt, az egyetemi magántanári címet, az egyetemi tanári címet, az MTA doktora és a tudományok doktora fokozatot, a levelező akadémikusi és az akadémiai rendes tagi besorolást. A PHD és afölötti sávba tartozók tagjai lehetnek az MTA köztestületének, választhatók tudományterületi bizottságokba, ahol albizottságokat szervezhetnek, s e bizottságokban elnökök, társelnökök, alelnökök, titkárok lehetnek, megkaphatják egyes ügyek referálásának jogát, illetve albizottsági tagsági meghívások kiosztásával tudománypolitizálhatnak. Ugyanazon bizottságok tagjaiként – noha az egyenjogú köztestületi tagok választották őket – saját tudományos besorolásuknak megfelelően egyes kérdésekben rendelkeznek, más kérdésekben nem rendelkeznek szavazati joggal, de közben kandidátusként is beválaszthatók nagydoktori védések szakbizottságaiba, sőt lehetnek nagydoktori disszertációk opponensei. Interdiszciplináris hajlandóságúak szerezhettek több tudományágból fokozatot, vagy némi szervezőmunkával létrehozhatnak nevében is interdiszciplináris bizottságokat...

A felsőoktatás és a tudomány világát a világos folyamatábrák és organogrammok elkötelezettjei a káosz világának látják. Aki a szimbolikus interakciókat kedveli, viszont egy bonyolult nyelv szépségét látja e rendszerben. (vö: Laki 2007) A kétféle megítélés mögött kétféle értékítélet is meghúzódik: a pozíciók, címek, fokozatok rendjét sokan a feudalizmus továbbéléseként élik meg, míg mások úgy érezhetik, hogy a kölcsönös alá- és fölérendeltségek hálózata, az elitek multipozicionalitása épp a szabadság olyan világát jelenti, amelynek a hagyományosan hierarchikus szervezetekben nyoma sincsen. (vö: Héthelyi-Juhász 1999, Horgas-Ács 2005, Polónyi 2006)

* * *

A „négy kutatás” – melyből e cikk kiindult – remélhetőleg eklekticizmus nélkül egyesíthetné a bourdieu-i Homo academicus elméletének és az angolszász politikakutatás hagyományának nem funkcionalista, hanem konfliktusos (de nem osztályok, hanem jóval kisebb csoportok konfliktusára építő) – Maurice Koganhez köthető – ágát is. A konkrét csoportok leírásához nélkülözhetetlen lesz a modern – Raymond Aron-i – hatalomközpontú elitkoncepciónál kiterjedtebben értelmezett elitszociológia, a csoportok közötti intézményi érdekeket gyakran átmetsző és felülíró kapcsolatok elemzéséhez a Casstells-i hálózat-szociológia is.

Bízunk benne, hogy a kutatás végére a fokozatok, címek, rangok bonyolultsága, a felsőoktatók multipozicionális elit jellege, társadalmi politikai életben betöltött sokféle szerepe, a felsőoktatási vitákban való legkevesbé sem tömörszerű megjelenése nem valamiféle „káosz” jeleként, hanem egy nagyon sokszínű elitcsoport diverzifikációjaként jelenik majd meg az olvasó előtt, ahol az egyéni és a csoportérdekek, a szélesebb értelmiségi érdekek és a részben egyenlőségelvű, részben kiválóságelvű ideológiákat képviselő, „önzetlen” érvelések is megjelennek – s minden más alrendszerrel differenciáltabbá, izgalmasabbá teszik a felsőoktatás és a tudomány világát.

Irodalom

A közhivatalnok szembesült a kutatóval : Beszélgetés Török Ádámmal, a közgazdaság-tudomány doktorával . - In: Magyar tudomány, 2000. (45. (108.) évf.), 2. sz., 192-199. p.

Angelusz Róbert - Bakodi Erzsébet - Falussy Béla - Tardos Róbert: Akadémiai fokozattal rendelkeznek . - In: Magyar tudomány, 1999. (44. évf.), 4. sz., 424-432. p.

Barakonyi Károly: A korszerű felsőoktatási menedzsment kiépítése . - In: Educatio, 2000. (9. évf.), 1. sz., 27-42. p.

Barakonyi Károly: Egyetemek irányítása : a középkori egyetemtől a Bologna-folyamatig . - In: Magyar tudomány, 2004. (50. (110.) évf.), 4. sz., 513-526. p.

Barnes, Barry : A tudományos tudás szociológiai elemzése / Barry Barnes, David Bloor, John Henry ; [ford. Faragó Péter ..., Tanács János...] ; [utószó Fehér Márta]. Osiris könyvtár

Bazsa György: 21. századi műveltségkép felsőoktatási tükrében . - In: *Educatio*, 2004. (13. évf.), 2. sz., 267-278. p.

Becher, T – Kogan, M (1992) *Process and Structure in Higher Education*. - London/New York: Routledge,

Bencze Gyula: H-index : egy új javaslat az egyéni tudományos teljesítmény értékelésére . - In: *Magyar tudomány*, 2006. (167. évf.), 1. sz.,

Bencze Gyula: TDK: önképzés, tudományos utánpótlásnevelés vagy verseny? . - In: *Magyar tudomány*, 2002. (47. (108.) évf.), 7. sz., 969-971. p.

Bencze Gyula: Tudományos ismeretterjesztés - tudományos színvonalon . - In: *Magyar tudomány*, 1999. (44. évf.), 6. sz., 757-760. p.

Berényi Dénes: A magyar tudomány a világversenyben . - In: *Magyar tudomány*, 1999. (44. évf.), 12. sz., 1414-1422. p.

Berényi Dénes: A tudomány jövője az Európai Unióban . - In: *Debreceni szemle*, 2003. (10. évf.), 4. sz., 571. p.

Berényi Dénes: A tudományos közösség párbeszéde a társadalommal . - In: *Debreceni szemle*, 2000. (8. évf.), 2. sz., 255. p.

Bourdieu, Pierre : *Homo academicus.*; translated by Peter Collier.

Stanford University Press, 1988.

Bíró Judit - Székelyi Mária A tudomány újjáépítése, 1945-1950 *Szociológiai szemle*, 1996. 3-4. sz. 81. old.

Bourdieu, Pierre : A tudomány tudománya és a reflexivitás : A College de France 2000-2001. évi előadás-sorozata / Pierre Bourdieu ; [szerk. és a szöveget gond. Lenkei Júlia] ; [ford. Házas Nikoletta, Simon Vanda] Budapest : Gondolat, 2005

Bukodi, E (1998) *A tudományos fokozattal rendelkezők* . Budapest: KSH

Clark, B.R (1983) *The Higher Education System. Academic Organization in Cross-National Perspective*. -Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press,

Czakó Erzsébet: Tehetséggondozás az egyetemi oktatás hagyományos keretei között . - In: *Magyar tudomány*, 2006. (167. évf.), 2. sz., 230-234. p.

Csányi Vilmos: Tudományteremtő génusz . - In: *Magyar tudomány*, 2007. (167. évf.), 4. sz., 535-536. p.

Enders, J (2001) *Academic Staff in Europe: Changing Contexts and Conditions*. -Westport, Conn./London: Greenwood Press,

Endreffy Zoltán: A katolikus egyetemekről . - In: Világosság, 1999. (40. évf.), 8-9. sz., 115-122. p.

Fábri György: A két kultúra és a harmadik: természettudomány, bölcsészet a médiakommunikációban - a Mindentudás Egyeteme tapasztalatai alapján . - In: Magyar tudomány, 2007. (167. évf.), 2. sz., 183-189. p.

Fábri György: Az Akadémia és a Mindentudás Egyeteme . - In: Világosság, 2002. (43. évf.), 10-12. sz., 8-14. p.

Fábri György: Az egyetemek és az MTA reformja . - In: Magyar tudomány, 2006. (167. évf.), 10. sz., 1266-1268. p.

Farkas János A tudomány társadalmi lényege. Budapest : Akadémiai K, 1982

Farkas János :Információs- vagy tudástársadalom? / Farkas János ; Z. Karvalics László utószavával Bp 2002

Farkas János :Pörlekedő tudáselméletek /BME, Bp, 1994

Fehér Márta: Historia magistra scientiae? : A tudománytörténet-írásról . - In: Magyar tudomány, 2004. (49. (111.) köt.), 11. sz., 1246-1251. p.

Forray R. Katalin - Polónyi István: Mindig a másik oldalon . - In: Educatio, 2001. (10. évf.), 1. sz., 103-109. p.

Gazda István: A tudományos és a műszaki elit a két világháború közötti Magyarországon . - In: Rubicon, 2007. (18. évf.), 4-5. sz., 110-114. p.

Gieryn, Thomas F.: Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nem-tudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban . - In: Replika : szociológiai viták és kritikák : társadalomtudományi folyóirat, 2006. 54-55. sz., 173-194. p.

Glatz Ferenc: Akadémia és tudánypolitika a volt szocialista országokban 1922-1999 . - In: Magyar tudomány, 2002. (47. (108.) évf.), 4. sz., 494-506. p.

Glatz Ferenc: Tudánypolitika az ezredforduló Magyarországon , Bp, 2004

Hargittai István: MTA-egyetem: támogatott kutatócsoportok 2007-2009-(?)2011 . - In: Magyar tudomány, 2007. (167. évf.), 5. sz., 652-655. p.

Havas Eszter: "A tanárképzés az egyetemeken perifériára szorított szakterült" : [interjúk a tanárképzés problémáiról] . - In: Educatio, 2004. (13. évf.), 3. sz., 463-494. p.

Héthelyi László - Juhász Gábor: Jogállami megpróbáltatások: egyetemi oktatók a munkaügyi bíróság előtt . - In: Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 1999. (10. évf.), 4. sz., 59-72. p.

Horgas Judit - Ács Irén: Faltól falig: A Magyar Tudományos Akadémia . - In: Liget : irodalmi és ökológiai folyóirat, 2005. (18. évf.), 4. sz., 68-71. p.

Hrubos Ildikó: A 21. század egyeteme: megújulási kényszerek, megőrzendő értékek . - In: Iskolakultúra, 2005. (15. évf.), 2. sz., 120-123. p.

Hrubos Ildikó: Az oktatást kutató diplomás . - In: Educatio, 2002. (11. évf.), 2. sz., 253-266. p.

Hrubos Ildikó: Felsőoktatás-kutatás a 21. században . - In: Magyar felsőoktatás, 2001. 5-6. sz., 33-34. p.

Hrubos Ildikó: Filozófiaváltás az egyetemek gazdálkodásában I. . - In: Magyar felsőoktatás, 2003. 7. sz., 10-13. p.

Huszár Tibor: Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit (1920-1943) Valóság, 1993. (36. évf.) 2. sz. 20-38. old.

Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói Magyar Tudományos Tanács, 1948-1949 Budapest : Akad. K., 1995 Budapest

Jermy Tibor: Az ezredvég tudományosságának rákfenéje - a pályázati rendszer . - In: Magyar tudomány, 1998. (43. (105.) köt.), 9. sz., 1124-1128. p.

Karády Viktor: A kolozsvári egyetem medikusai a magyar orvosi piacon : (1872-1918) . - In: Educatio, 2002. (11. évf.), 2. sz., 237-252. p.

Kárpáti József: Az utolsó próbatétel : ítélet a Háttér Társaság kontra Károli Egyetem ügyben . - In: Fundamentum : az emberi jogok folyóirata, 2005. (9. évf.), 3. sz., 105-108. p.

Karvalics László, Z. :Információ, társadalom, történelem : Válogatott írások /, 2002

Kozma Tamás: Homo academicus : in memoriam Pierre Bourdieu : (1930-2002) . - In: Educatio, 2002. (11. évf.), 2. sz., 313-316. p.

Kozma Tamás: Iskolai műveltség . - In: Educatio, 2002. (11. évf.), 4. sz., 658-661. p.

Kozma Tamás: Kié az egyetem? - A felsőoktatás nevelésszociológiája Bp, 2006

Kovács I. Gábor: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György szerk Zsombékok, Osiris, Budapest 2006

Ladányi Andor: A felsőoktatási politika négy éve . - In: *Educatio*, 2006. (15. évf.), 1. sz., 40-54. p.

Ladányi Andor : Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára, 1890-1944. Budapest : Gondolat, 2007. Ladányi Andor : Felsőoktatási politika 1949-1958. Kossuth, 1986 [Bp.] :

Lakatos Imre: A tudomány társadalmi felelőssége . - In: *Magyar filozófiai szemle : a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Bizottságának folyóirata*, 1999. 1-3. sz.,

Laki János: A tudomány mint nyelv és mint kultúra . - In: *Magyar tudomány*, 2007. (167. évf.), 2. sz., 141-148. p.

Lukács Péter: Kutatás vagy politikaformálás? . - In: *Educatio*, 2001. (10. évf.), 1. sz., 94-102. p.

Lukács Péter: Színvonal és szelekció, Bp, *Educatio* 1991

Marton János: A tudomány és a metria . - In: *Magyar tudomány*, 2004. (49. (111.) köt.), 6. sz., 788. p.

Máté-Tóth András: Vallástudományok és felsőoktatás . - In: *Magyar tudomány*, 1999. (44. évf.), 5. sz., 569-580. p.

N. Szabó József: Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945-1946) . - In: *Magyar tudomány*, 1999. (44. évf.), 8. sz., 977-989. p.

Neave, G. – Vught, F (1991) *Prometheus Bound. The Changing Relationship Between Government and Higher Education in Western Europe.*- Oxford/New York etc.: Pergamon Press

Nyíri Kristóf: A virtuális egyetem filozófiájához . - In: *Liget : irodalmi és ökológiai folyóirat*, 2000. (13. évf.), 2. sz., 35-48. p.

Papp Zoltán: A tudományos teljesítmény mérésének problémáiról . - In: *Magyar tudomány*, 2004. (49. (110.) évf.), 2. sz., 232-240. p.

Papp Zoltán: Az egyetemi oktatók előmeneteli rendszerének problémáiról . - In: *Magyar tudomány*, 2005. (50. (111.) köt.), 3. sz., 325-332. p.

Pataki Ferenc: Megfontolások a tudomány és a társadalom kapcsolatáról . - In: *Magyar tudomány*, 2002. (47. (108.) évf.), 4. sz., 507-514. p.

Patkós András: Kutatás és egyetem kapcsolata Európában és Magyarországon . - In: *Magyar tudomány*, 2003. (48. (109.) évf.), 8. sz., 1025-1034. p.

Perecz László: Az európai egyetem funkcióváltozásai . - In: *Magyar tudomány*, 2003. (49. (109.) évf.), 7. sz., 926-928. p.

Polónyi István - Tímár János: A sikeres felsőoktatás. Ábránd és valóság. Dokumentum-elemzés . - In: Educatio, 2006. (15. évf.), 4. sz., 811-818. p.

Polónyi István: Az Akadémia diszkrét bája . - In: Beszélő, 2006. (11. évf.), 10. sz., 39-46. p.

Ropolyi László: A tudomány a "szociális -élet-világban". A tudományfilozófia hermeneutikai és szociálkonstruktivista szemléletmódjának összevetése . - In: Replika : szociológiai viták és kritikák : társadalomtudományi folyóirat, 2000. 41-42. sz., 125-138. p.

Sáska Géza: A magyar liberális oktatáspolitikáról . - In: Beszélő, 2006. (11. évf.), 6. sz., 62-70. p.

Sáska Géza: A műveltség, a kultúra és a tudás jelentésváltozatai . - In: Kritika : Társadalomelméleti és kulturális lap, 2005. (34. évf.), 7-8. sz., 21-22. p.

Semjén András: Az egyetemi szintű egészségügyi képzés helyzete és jövője: van-e "orvos-túltermelés" és szükség van-e emiatt központi intézménybezésra? . - In: Educatio, 2000. (9. évf.), 1. sz., 159-168. p.

Setényi János Politika és oktatáskutatás Magyarországon Educatio, 2001. (10. évf.) 1. sz. 3-14. old

Szemerszki Marianna: A neveléstudomány területén dolgozók véleménye a tudományos minőség mércéjéről és a kutatási infrastruktúra helyzetéről . - In: Educatio, 2001. (10. évf.), 3. sz., 594-598. p.

Tamás Pál: Magyar tudomány a nemzetközi könyvpiacra . - In: Magyar tudomány, 1999. (44. évf.), 10. sz., 1259-1263. p.

Teichler, U (1988) Changing Patterns of the Higher Education System. The Experience of Three Decades.- London: Jessica Kingsley Publishers,

Tigyi József: Hol teremnek az akadémikusok? - Az MTA tagjai számokban . - In: Magyar tudomány, 2006. (167. évf.), 3. sz., 344-355. p.

Varga Dóra: Finomított felsőoktatási törvény . - In: Kritika : Társadalomelméleti és kulturális lap, 2006. (35. évf.), 2. sz., 17-18. p.

Vinkler Péter: Adalékok a tudománymetria néhány kérdésének megértéséhez . - In: Magyar tudomány, 2004. (49. (111.) köt.), 6. sz., 789-793. p.

Vinkler Péter: Miért szükséges az Akadémiai Publikációs Adatbázis? . - In: Magyar tudomány, 1998. (43. (105.) évf.), 3. sz., 338-342. p.

Nagy Péter Tibor

A tudományos fokozat birtokosai a Kádár korszakban

Jelen tanulmány a magyar tudományos továbbképzés rendszerének pártállam-kori történetéhez – ezen belül a kandidátusi fokozat megszerzésének történetéhez - kíván hozzájárulni.¹

Az ötvenes évektől a kandidatúra vált a tudományos közösségbe való belépés „feltételévé” – nemcsak a bölcsész és természettudós, de a többi tudományág közegében is - miközben a hagyományos „kisdoktori” fokozatot – több évszázados hagyomány folytatásaként – 1949 és 1993 között is adták az egyetemek (Glatz 2002). Mindeközben persze hosszú időn át dolgozhattak kutatóintézetben olyan munkatársak, akiknek ilyen fokozatuk nem volt, csak „kisdoktorijuk” vagy az sem. Tudományáganként szakértői becsléssel lehetne valahogy megállapítani az idők során alkotott kisdoktori disszertációk tudományos értékét a szakma szemében, s a doktori disszertációk publikáltsága, idézettsége is jó mutató lenne – ez persze nem ennek a tanulmánynak a feladata. Jelzésértékű az is, hogy a doktori disszertációk listáját pl. a Századok 1970 után 1945-ig visszamenően közölte, s a 80-as évekig erről szisztematikusan hírt adott, majd ez a hagyomány megszakadt. (D Szabó, 1970, Papp 1972, Menyhárt 1973) A kandidátusi disszertációk vitája viszont egyenként több oldalas cikkeket érdemelt ki a szerkesztőség szemében. A rendszerváltás után a „kisdoktorikat” – legalábbis közülük a *summa cum laude* minősítésűeket és viszonylag frisseket – át lehetett konvertálni PhD-vá. Fontos kutatás lenne, hogy az erről szóló megállapodások, alkuk *pontosan hogyan történtek*, s pontosan kiket,

¹ A tanulmány sok tekintetben támaszkodik a Nagy Péter Tibor: A tudományos továbbképzés Kádár-korszakbeli társadalomtörténetéhez in: *Kultúra és közösség*, 2011. (2.(15.) évf.) 2. sz. 23-34. old c írásra. A tanulmány a Microsoft Unlimited Potential és az OTKA K 77530 és az ERC FP7-230518 támogatásával folyó kutatásokra támaszkodik. A tanulmányban időnként olyan háttéranyagokra hivatkozunk, melyek a nagypetertibor.uni.hu webhelyen találhatóak meg. Ennek a webhelynek megszűnése esetén a „nagypetertibor.uni.hu” kifejezésre kell rákeresni.

milyen kört érintett ez, illetve kiket zárt ki.² A 2000-s évek makrostatisztikai adataiból az látszik, hogy nemcsak az alacsonyabb beosztású oktatók között, de a főiskolai docensek között is magas a kisdoktorok aránya.

Mindenesetre bizonyos, hogy ha a tudományos továbbképzés Kádár-korszakbeli történetéről beszélünk, a legfontosabb témánk a kandidátusi fokozat megszerzése lesz.

A kutatás kerete

A kandidátusi fokozatot az 1949-ben alapított Tudományos Minősítő Bizottság (az MTA mellett működő testület) adta közel ötven éven át. Az MTA TMB által működtetett tudományos képzésben minden megtalálható, amit egy *képzési rendszerben* egyáltalán elemezni érdemes:³

- a rendszerbe bekerülők *belépési szelekción* estek át, melynek az előzetes tanulmányok *mérlegelése* éppúgy része volt, mint a szakmai, munkahelyi és politikai ajánlások mérlegelése. Elemezni lehetne, hogy a TMB jelentkezők közötti szelekciója az ideológiai, politikai, szakmapolitikai, tudománypolitikai, tervgazdasági stb. szempontok milyen arányát tükrözi. Kutatandó továbbá, hogy a megvalósult tudományos produkciók ill. későbbi életutak, külföldi sikerek alapján e kiválasztási mechanizmus sikerességét az egyes szempontokból milyennek tekinthetjük. Nemcsak a tudományos kiválasztás sikerességét lehet objektíválni, a későbbi tudományos sikeresség mérőszámaival, hanem például az ideológiaiét és politikaiét is, amennyiben elemzés tárgya lehet, hogy a korábban a tudományos minősítés politikai kritériumrendszerén is megfelelőnek találtatott tudósok milyen nagy arányban bukkantak fel 1989 és 1994 között, egyfelől a liberális ill. jobboldali pártok holdudvarában másfelől az utódpárt holdudvarában.

² Sajátos konverziós hatás – melyről csak „történetek” vannak, módszeres kutatás nincsen –, hogy voltak summa cum laude doktorátusok, melyek konvertálhatósága nehézkes vagy „lehetetlen” volt, különösen abban az esetben, ha a kisdoktorit kiadó intézményben az adott tudományágból nem akkreditáltak PhD iskolát. Vélhető, hogy számos karrierpálya emiatt fordult más, a tudománnyal, felsőoktatással akár derékszöget bezáró irányba.

³ A tanulmány beilleszkedik egy nagyobb kutatási tervbe, lásd: Nagy, 2007

- A jelentkezők közötti kiválasztásnak a *paradigmák közötti alku* éppúgy része volt, mint a konkrét – a képzést ténylegesen lebonyolító akadémiai és felsőoktatási *intézmények egyensúlya*.

- A *témaválasztások* befolyásolásával éppúgy tudománypolitizálni lehetett, ahogy a *témavezetők* felkérésével-kijelölésével.

- A felkészülési szakaszban a jelölt kaphatott (egyetemi tanársegédi fizetésnek megfelelő nagyságrendű) MTA *ösztöndíjat* vagy részesülhetett *munkahelyi támogatásban*, vagy egyszerűen munkaidőkedvezményben.

- Tudományszakonként – és persze a történelmi időben - változó volt, hogy a saját kutatásokon alapuló disszertáció-védés előfeltételeként szolgáló szakmai és általánosan kötelező (politikai-világnézeti) *vizsgák súlya és szelekciós potenciálja* mekkora volt. A *nyelvvizsga* kötelezősége is jelentős szelekciós potenciállal rendelkezett, különösen azokban a tudományágakban, ahol a kor tudományos normái megelégedtek a magyar nyelvű szakirodalom felhasználásával, illetve ahol a külföldi szakirodalom használatát nem indokolta az orosz nyelv használatát – ez esetekben a kötelező orosz alapfokú nyelvvizsga is valódi terhet jelentett.

- A kandidátusok – túl tehát a védésen - nemcsak *bizonyítványt* kaptak, hanem havi *illetményben is részesültek*. Az illetmény – mint minden járadék – a járadék adományozóját, „a tudománypolitikai ágazatot” a „szocialista munkaerőpiac” szereplőjévé tette, azaz a tudománypolitika ezzel egy virtuális másodállást biztosított a tudományos minősítetteknek, akkor is, hogyha pályájukat nem tudományos intézményben, hanem az iskolában, az iparban vagy a közigazgatásban folytatták. Nem tudjuk pontosan, hogy e pénz milyen szerepet játszott a felsőoktatásban és tudományos szférában dolgozók jövedelemszerkezetében, ténylegesen kialakuló életstílusában, mint ahogy azt sem, hogy mennyire segítette elő – komolyabb honoráriumokkal nem támogatott – tudományos szakkönyvek születését

- Nem elhanyagolható az sem, hogy – mint minden „iskolából” – „továbblépési lehetőség” is volt, azaz tudomány doktora fokozat megszerzése.

- Az államigazgatás nyílt képviselője a TMB-ben a társadalomtudományok esetében nyilvánvalóan a politikai és ideológiai korlátozás, illetve megrendelés okaként és magyarázatoként ragadható meg, a természettudományok, a műszaki tudományok

esetében azonban elképzelhető, hogy egy alapos kutatás mást is kimutatna. (A tervgazdaság koráról szóló elemzések rendre bizonyítják, hogy a gazdasági ágazati minisztériumok a rendszer erős szereplőinek – pl. a nagyvállalatoknak – az akaratát mintegy közvetítette a kormányzat és a többi szféra felé. Ha ez itt is így van, akkor a nem pluralista társadalmi viszonyok között egyedül lehetséges “társadalmi megrendelő”, “társadalmi visszajelzés” szerepét is kereshetjük a TMB-ben.

- A TMB szervezetiileg elkülönült az egyetemektől és tudományos intézetektől – a személyi átfedések és az eltérő hierarchikus szerepmegoszlások sajátos dinamikát alkottak

A folyamat elemezhetősége lényegesen meghaladja a kortárs európai és amerikai PhD iskolákét éppúgy, mint a későbbi magyar PhD iskolákét, hiszen a továbbképzési döntések egycentrumiak voltak. Az egyetemekhez kötődő PhD iskolákban az esetek nagyrésztében „természetesen” adódik, hogy egy-egy doktorjelöltnek ki a témavezetője, ill. ki fogja vizsgáztatni – hiszen egy egyetemen egy-egy témában csak kevés vezető oktató legitim – ez az országos tudományos piacról válogató MTA TMB esetében nyilvánvalóan másképpen volt. Az egyetemi PhD iskolák hatalmi viszonyai felülírhatják ugyan az intézményen belüli főnök-beosztotti viszonyokat, de a munkahelyi főnökével (pl egy PhD védelem során) konfliktust vállaló beosztott oktató értelemszerűen többet kockáztat, mint aki nem munkajogilag csak tudománypolitikailag és szimbólikusan állt függésben a tudományos minősítő bizottság uraitól. A PhD iskolák egymással is versenyben állnak, melynek fontos eleme lehet a kibocsátott PhD-sok száma – a TMB-t (hiszen egy volt belőle az országban, nem kellett versengenie) ez a szempont nem érintette.

A TMB politikai funkciójából következett, hogy az 1989 előtti négy évtizedben voltak tudósok, akiknek nem engedték meg, hogy kandidáljanak, és voltak olyanok, akik a rendszer elleni tiltakozásképpen eleve nem is léptek rá a minősítés ösvényére. Sokan közülük marginálisak maradtak – mint 1990 után kiderült – részben megérdemelten, részben méltatlanul, sokan egy informális – ill. épp az egyetemen kívüli világban, demokratikus ellenzékben, kutatóintézeteknél objektiválható – hierarchiában magasra kerültek, ami fokozta az egyetemi oktatás és a kutató intézetek világa közötti divergációt. (Már vannak elemzések a „repülő egyetemekről”, az ottani néhány oktatói pozíció kvázi formalizálódásáról, de arról még nem, hogy az egyes tudományos intézmények kis szakmai csoportjai

menyiben jelentették egy igazi posztgraduális képzés előképét...) Arról sem rendelkezünk igazi kutatásokkal, hogy az összes társadalomtudományi műhelyt, ill. tudóst beleszámítva tényleges jelentőségében mekkora volt a nem hivatalos tudomány a hivatalos tudományhoz képest...

A tudományos minősítés rendszeréről tehát *több könyv megírására elegendő adat* tárható fel.

Jelen tanulmány egyetlen szegmenst kíván kiválasztani – a tudományos továbbképzési folyamatban résztvettek rekrutációjának törvényszerűségeit kívánjuk elemezni.⁴

A kandidátussá válók száma az időtengelyen

A fő statisztikai adatokból tudjuk, hogy míg 1961-ben 2266 minősített élt az országban, addig 1990-ben számuk (a halálozások ellenére) 9885-re emelkedett. Ezen arányon belül a magasabb fokozattal rendelkezők az időszak elején és végén egyötödöt, a közepén egyhatodot tettek ki. (1. grafikon⁵) (Tények könyve 93 676.p.)

Ez az adat természetesen csak az adott pillanatokban életben lévő kandidátusokat mutatja – s minthogy több évtizedről van szó joggal feltételezhetjük, hogy a kandidátusok szignifikáns része már meghalt.

2008-ig⁶ 17434 kandidátusi oklevelet adtak ki.⁷ Az akadémia saját nyilvántartása szerint – mely természetesen nem lehet teljeskörű, hiszen a kandidátusok már nem kapnak illetményt, nincs biztos út, ahogy az MTA-nak értesülnie kellene a kandidátusok elhalálzásáról – 2008-ban 9304 kandidátus volt életben. Az MTA 2008-ig 4811 nagydoktori oklevelet adott ki – nagyrészen olyanoknak, akiknek már volt kandidátusi fokozatuk, de olyanok is vannak, akiket az illetékes bizottság azonnal nagydoktorságra javasolt. Közülük 2714-n

⁴ Pontosabban ezen törvényszerűségek egyrészét.

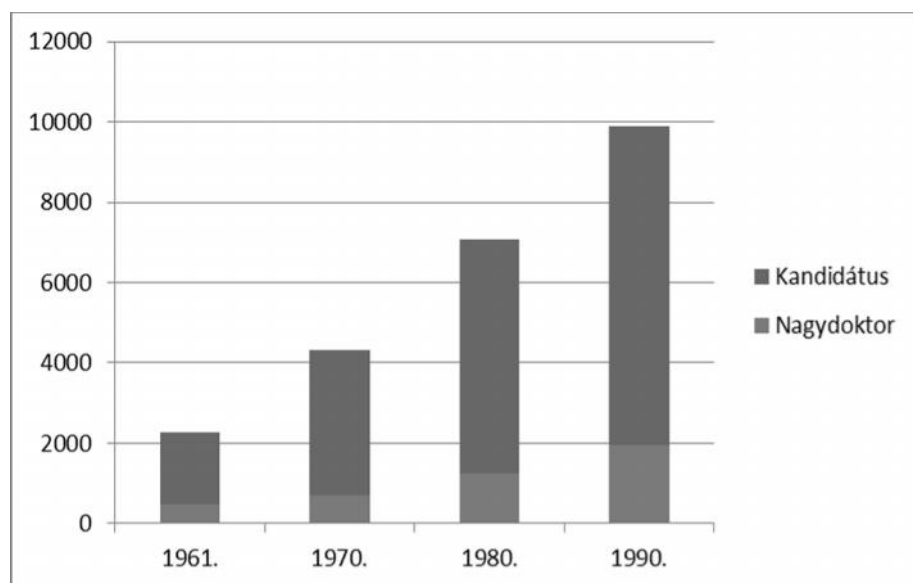
⁵ Adatokat lásd: <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10301.xls>

⁶ Az MTA hivatal, pontosabban Körmendi Sándor úr 2008 decemberi szíves tájékoztatási szerint

⁷ Bár kandidátusi minősítési eljárás már régen nincs, de ez a szám azóta is nő, ugyanis az államközi szerződések érvényben vannak, külföldi kandidátusi okleveleket továbbra is honosít az Akadémia.

voltak 2008-ban életben. A nagydoktorok életfogytig kapják az illetményt – tehát valószínű, hogy a 2714-s szám megbízható.

1. grafikon A négy megfigyelési időpontban életben lévő minősítettek száma

Az MTA könyvtárának katalógusában a kéziratként benyújtott és megvédett kandidátusi és nagydoktori disszertációk címe rendelkezésre áll. (Ez lehetne a legbősegebb forrása a disszertációk *tematikus* megoszlásának) Sajnos ez négy oknál fogva nem tükrözi a minősítettek teljes létszámát: a kezdeti időszakban disszertáció nélkül is adtak „normál menetben” kandidátusi fokozatot, tudományos fokozatot megjelent és lektorált tudományos könyvre is lehetett kapni, voltak külföldi honosítások – s végül tudunk rá újabb példákat, hogy életműre ítélte meg az MTA nagydoktori fokozatot. Az MTA könyvtári katalógusa 2008 decemberében 17500 disszertáció-címet tartalmaz.

Ezek az „államigazgatási” ill. bibliográfiai adatbázisok természetesen nem tartalmazzák még a legalapvetőbb életrajzi adatokat sem, melyekből a rekrutáció főbb társadalmi mérőszámai megállapíthatóak lennének.

Jelen elemzésben használt forrásunk – melyet nagyobb terjedelem esetén személyi adatbázisok, pl lexikonok segítségével

kontrollálnánk is - egy 1998-s teljes körűnek szánt KSH felvétel.⁸ A felvételben természetesen megkérdezték a fokozattal rendelkezők születési évét, a fokozat megszerzésének időpontját, illetve a korábbi tanulmányokat is. (Angelusz-Bukodi-Tardos, 1999, Bukodi 1998) Így háromféle értelemben vett történelmi idővel számolhatunk:

1. A kandidátusi fokozat szerzése az egyes *születési* kohorszokban . A továbbképzés optimális ütemét számolva – nappali szakon befejezett egyetem után azonnal megkezdhető a tudományos továbbképzés – egészen az 1970-ben született kohorszig értelmes adatot kaphatunk. S ha azt feltételezzük, hogy az 50-es években a nyugdíjba lépést megelőző előléptetésben reménykedő személyek ambicionálhatták a tudományos továbbképzésbe való bekapcsolódást, akkor a századfordulón született nemzedékig tekinthetünk vissza. A tömeges fokozatszerzés szociológiai valósága szempontjából valójában az első világháború végétől a 60-as évek közepéig, végéig született nemzedékek tudományos szocializációjának történetéről van szó.

2. A kandidátusi fokozat szerzése az *egyed történelmi időszakokban*. A kandidátusi rendszer négy évtizede értelemszerűen leképezi a pártállami tudománytörténet, a pártállami értelmiségpolitika négy évtizedét. Látni fogjuk, hogy az 50-es évekről lényegesen kevesebb adatunk van, a történelmi idősor tehát leginkább a Kádár korszakra és a rendszerváltásra nézve elemezhető

3. A kandidátusi fokozat megszerzése az egyének életidejében, *személyes történetében* is strukturáló jelentőségű. Nem túlzás kijelenteni, hogy – minthogy a modern történetírás az életutak történetét önálló kutatási kérdésnek tekinti – nemcsak szociológialag, de történelmileg is értelmes elkülöníteni azokat a csoportokat akik fiatalon, középkorúan vagy pályájuk megkoronázásaképpen szerezték meg a kandidátusi fokozatot.

Az elemzés fő vonala természetesen a 2. -hoz a szorosabban vett történelmi időhöz kapcsolódik, az egyes évtizedekben végzeteket hasonlítjuk össze egymással. Az idősor finomabb érzékeltetése céljából *minden esetet kétszer veszünk számításba*, így pl. az 1965-ös jelzésű kandidátus csoport az 1960 és 1969 között fokozatot

⁸ Az adatbázis hozzáférhetővé tételéért, sőt az értelmezési problémákban nyújtott készséges segítségért köszönet illeti Tardos Róbertet.

szerzettek, az 1970-es csoport viszont az 1965 és 1974 között fokozatot szerzettek mutatja.⁹ (lásd: 1 táblázat A oszlop)

Az 50-es és 60-as években végzett csoportok méretét természetesen a mortalitás már igen erősen befolyásolja. Ezért e számokat arra nem érdemes használni, hogy az egyes évtizedeket a szerint minősítsük, hányan szerezhettek akkor tudományos fokozatot. (Ehhez hivatalos adatokat fogunk majd használni). Viszont az egyes történelmi időpontokra minősíteni tudjuk a tudományos fokozat *társadalmi ritkaságát* s ezzel értékét – legalábbis abban az iskolázott népességben, mely *egyáltalán* látja és számon tartja a „tudósok” és a „többi egyetemi diplomás értelmiségi” közötti különbséget.

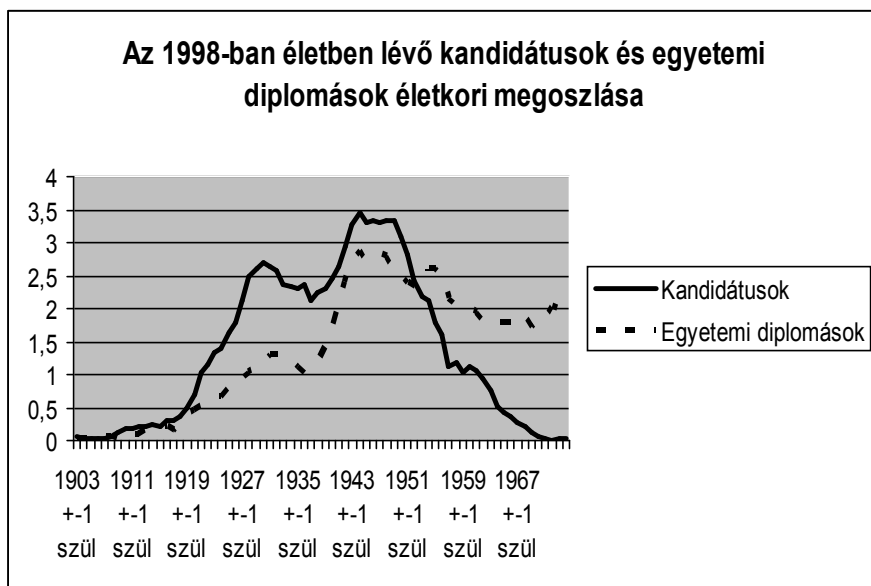
E minősítéshez először azzal a feltevessel élünk, hogy az adatfelvétel pillanatában életben lévő egyetemi diplomásokra a mortalitás szabályai lényegében ugyanúgy hatnak, mint a minősítettekre - tehát nem vezet lényeges torzításhoz, hogy az 1950-es évekbeli diplomáscsoportokat az 1950-es évekbeli minősített csoportokkal, az 1960-as évekbeli diplomás csoportokat az akkor minősített csoportokkal hasonlítjuk össze. Először „nyers” adatként megvizsgáljuk, hogy az egy meghatározott pillanatban – 1998-ban - életben lévő egyetemi diplomások és kandidátusok hogyan oszlanak el az egyes születési csoportokban. (lásd 2. grafikon¹⁰)

Az első megfigyelésünk, hogy az 1918 után született generációk – tehát akik a korai 50-es években már egyetemet végeztek lehettek – egyre növekvő arányát jelentik az 1998-ban életben lévő kandidátusoknak. Az olló egészen az 1930-ban születettekig nyílik az egyetemet végeztekhez képest. Ezt követően *mindkét görbe* immár közel párhuzamosan lefelé indul. Az 1935 után született nemzedékben ismét mindkét csoportban növekedés kezdődik,

⁹ Ez technikailag azon a módon történt, hogy az adatbázisban képeztünk egy változót, mely az 1960-1969-ben végzettek esetében az 1965-ös értéket, az 1970-1979-ben végzettek esetében az 1975-ös stb értéket kapta. Ezt az adatbázist „tudos98A” néven elmentettük, majd az eredeti adatbázist ismételten megnyitva ugyanazon a néven képeztünk egy olyan változót, mely az 1965-1974 között kandidáltakhoz az 1970-es, az 1975 és 1984 között kandidáltakhoz az 1980 as értéket rendelte. Ezt az adatbázist tudos98B néven mentettük el, majd a két adatbázist egyesítettük. A közölt táblázatokban az 1955-ös csoport lesz az első és az 1990-es csoport az utolsó.

¹⁰ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10303.xls>

de úgy, hogy az egyetemet végzettek görbéje meredekebb. A két görbe egyszerre éri el a legmagasabb értéket és nagyjából ugyanaddig marad ott. A kandidátusok között az 1943 és 1950 között születettek évente több, mint 3 százalékot tesznek ki, a diplomások pontosan ugyanezen évjáratok a diplomások között több, mint 2,5 % ot jelentenek évenként. Erre az összesen 8 születési esztendőre esik a kandidátusoknak több mint a negyede, a diplomásoknak több mint egyötöde. Az ötvenes években született kohorszok a kandidátusoknak immár egyre kisebb arányát teszik ki, ellentétben a diplomásokkal, akiknek körében az egyes évfolyamok 2-2%-ot majdnem stabilan kitesznek.

Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a kandidátusok *azért és annyival* idősebbek, mint az egyetemi diplomások, amennyivel a kandidátussá válás hosszabb „tanulmányi” időt (hosszabb előkészítő szakaszt) igényel, mint az egyetemi diplomássá válás, hanem a kandidátusi fokozat megszerzésének az *egyes nemzedékek életében láthatóan eltérő szerepe* volt. Különösen figyelemreméltó, hogy az 1950 és 1960 között születettek noha egyetemi diplomájuk

megszerzésekor bekapcsolódhattak volna a tudományos továbbképzés folyamatába valamely okból egyre kevésbé tették ezt.¹¹

Másodszor egyszerű átlagszámítással megállapítottuk, hogy az egyes történelmi időpontokban átlagosan hány éves életkorban szereztek kandidátusi fokozatot. Ez látható a D oszlopban. Látható, hogy *az évek előrehaladtával ez folyamatosan nő.* (Ennek okaira később visszatérünk)

Ezután megkonstruáltuk a kandidátusi fokozat szerzésre egyáltalán esélyes *potenciális népességet*, mégpedig úgy hogy egy 98 ezer fős lakossági mintából (NPT-98000)¹² leválogattuk az egyetemi diplomásokat, majd korcsoportokat formáltunk belőlük. Minthogy az 1960-körül (+- öt esztendőben) kandidálók átlagosan 35 évesek, kiválasztjuk azokat, akik 1960 körüli években (+5 évben) voltak 35 évesek. Ez a 261 fős egyetemi diplomás csoport lesz az 1960 körül minősített 304 tudósunk kontrollcsoportja. (lásd C oszlop) Ezt elvégezzük minden egyes csoporttal kapcsolatban.

A két oszlopot összevetve 0,91-es korrelációt kapunk, azaz *ahogy emelkedik az egyetemi diplomások száma, úgy emelkedik a tudományos továbbképzésbe felvettek száma is.*

Ez azonban *nem* jelenti azt, hogy az esélyek ne változnának. Minthogy a 98000-s minta a felnőtt népességnek mintegy 1/80-adát jelenti, a minta megfelelő évjárataiban talált egyetemi diplomások számát 80-nal megszorozva kaptuk meg azt a népességet, amely a tudományosan minősítettek *vélhető bázisát* jelenti. Ennek alapján mondhatjuk, hogy míg az 1950-es években legfeljebb minden

¹¹ A Magyar Életrajzi Lexikonban szereplő minősítettek közül 91 az ötvenes években, 194 a hatvanas években, 391 a hetvenes években és 450 a 80-as években halt meg.

¹² A TÁRKI adatbankban a következő 1997 és 2003 közötti omnibusz felvételekből aggregáltuk ezt: TDATA-D27 ;TDATA-D29 ;TDATA-D30 ;TDATA-D31 ;TDATA-D77 ;TDATA-D58 ;TDATA-D63 ;TDATA-D72 ;TDATA-D73 ;TDATA-D74 ;TDATA-D85 ;TDATA-D89 ;TDATA-E09 ;TDATA-D93 ;TDATA-D94 ;TDATA-D95 ;TDATA-D96 ;TDATA-D97 ;TDATA-E07 ;TDATA-D48 ;TDATA-E08 ;TDATA-E14 ;TDATA-E35 ;TDATA-E36 ;TDATA-E16 ;TDATA-E18 ;TDATA-E21 ;TDATA-E23 ;TDATA-E24 ;TDATA-E26 ;TDATA-E29 ;TDATA-E32; TDATA-E37; TDATA-E46; TDATA-E95; TDATA-E98a; TDATA-E98b; TDATA-E98c; TDATA-F06; TDATA-E50; TDATA-E54; TDATA-E57; TDATA-E61; TDATA-E76; TDATA-E78; TDATA-E82; TDATA-E84; TDATA-F17; TDATA-F56; TDATA-F59

századik megfelelő korú egyetemi diplomás kerül a tudományos minősítettek közé, addig az 1960 körül fokozatot szerzetteknel már minden 68., az 1965 körül fokozatot szerzetteknel minden 65. az 1970 körülieknel minden 48. az 1973 körülieknel minden 43. Ez azt jelenti, hogy a Kádár-korszak első felében *egyre nőtt* annak esélye, hogy egy egyetemi diplomás személy tudományos fokozatot szerezzen. *A tudományos képzés fokozatosan nagyüzemmé vált.*

A korszak második felében viszont az egyetemi diplomások arányának növekedése gyorsabb, mint a fokozatszerzés növekedése: 1980-ban már csak minden 50., 1985-ben minden 60. személynek van esélye tudományos fokozatot szerezni. A tény, hogy az 1990-es megfigyelési időpontban ismét minden 48. személynek van esélye tudományos fokozatot szerezni egy ellentmondásos folyamatot tükröz – az 1990-es évek elején az „utolsó pillanatban” sokan megszerzik a tudományos fokozatot, hogy ne kelljen a PhD-zés lényegesen iskolásabb útjára lépniök.

1. táblázat Kandidátusi fokozatszerzés az egyetem után

Megfigyelt csoport	Létszám	Egyetemi diplomások a 98000-es mintában	A kandidátusi fokozat megszerzésének életkora	A kandidátusok és a diplomáscsoport - C*80 – aránya
A	B	C	D	E
1955	156	200	32,9	103
1960	304	261	35,4	69
1965	500	351	38,2	56
1970	720	436	39,7	48
1975	860	469	40,5	44
1980	1002	627	41,4	50
1985	1188	899	42,0	61
1990	1724	1029	43,0	48

A fokozatszerzési életkor kitolódását legjobban azzal érzékeltethetjük, hogyha három csoportra osztjuk a népességet, megszerzéséskori életkor szerint.¹³ (lásd 1a táblázat) Az ötvenes és korai hatvanas években 10 % alatt maradt azoknak az aránya, akik 44. életévük után szereztek tudományos fokozatot, ez 1970-re már a fokozatot szerzők negyedét, 1980-ra harmadát, 1990-re pedig több,

¹³ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10304.xls>

mint kétötödét jellemzi. Az sem érdektelen, hogy kifejezetten fiatal korban hányan jutnak tudományos fokozathoz. Két csoportosítást is alkalmaztunk ennek érzékeltetésére. Az első csoportosításban a 35 év alattiak kerülnek a fiatal kategóriába, egyrészt mert az 1935. életévhez számos társadalmi elvárás, családi szokás is kötődik, illetve mert bizonyos tudományos ösztöndíjakat csak 35 éves korig lehet megpályázni, vagy mert az OTKA kifejezetten védett keretben biztosított a 35 év alatti pályázók részére. A táblázat azt mutatja, hogy a kandidátusi fokozat kiadásának kezdetén kétharmad felett volt a fiatalok aránya, de ez hihetetlenül gyorsan 50%-ra esett vissza s csak a 80-as 90-es években stabilizálódott 13-14%-on. A másik csoportosítási lehetőség abból indul ki, hogy a fokozatot szerzők életkorban „alsó” harmada számít fiatalnak. Ez esetben 37 éves korig kúszik fel a határ. Ebben a tágabb értelemben fiatalon az 1955 körül fokozatot szerzők négyötöde, az 1980 körül fokozatot szerzők harmada, az utolsó csoport mindössze negyede kap kandidátusi fokozatot. A korszak nagyrésztében tehát arról van szó (ez különösen az első korcsoportosításból látható) hogy a közvetlen diplomaszerezés utáni kandidátusi fokozatszerzési folyamat időben felfelé tolódik, s egyre markánsabb lesz, hogy a középnemzedék dominálja azt. Ahogy a tudományos fokozat mindinkább elvárássá válik a tudományos és felsőoktatási vezetői pozíciók betöltésekor, úgy válik mind fontosabbá, hogy a már „vezetői korba értek” megszerezzék azt, hogy utolérjék azon nemzedéktársaikat, akik már 5-15 évvel korábban fokozatot szereztek. Az utolsó időszakban – nyilván összefüggésben a rendszerváltással sokan még inkább szükségesnek érzik a tudományos fokozat megszerzését, így – a fokozatszerzési folyamat történelme során először - az idősebb nemzedékből épp annyian szereznek kandidátusi fokozatot, mind a középnemzedékből, s ezért a középnemzedéken belüli fokozatszerzők aránya még csökkenésnek is indul.¹⁴

A kandidátusi népesség *növekményes természetére* egy példa: a század első harmadában született népességhez tartozók közül az ötvenes évektől a hatvanas évek közepéig – adatbázisunk szerint – 353¹⁵-n kerülnek be a kandidáltak közé. A következő évtizedben

¹⁴ Az a későbbi vizsgálat, mely a lexikonokon alapul nyilván növelni fogja azok számát és arányát, akik magasabb életkorban kaptak tudományos fokozatot, hiszen közöttük sokkal többen haltak már meg...

¹⁵ Ez esetben nem a „megduplázott” hanem a tényleges szám szerint

egyetlen évtized alatt ugyanezekből az évjáratokból további 558 fő került be – míg a fiatalabb évjáratokból csak 143 fő. Példának okáért az 1928 körül születettek (+2 esztendő) már az 1955 és 1964 között fokozatot szeretteknek is a legnagyobb csoportját alkották (133 fővel) , de *a következő évtizedben is ők maradtak a legnagyobb csoport* 199 fővel. S noha 1975-1984-es szakaszban már messze nem ők a legnagyobb csoport, de a körükből kikerült 105 fő összemérhető nagyságrend a húsz évvel fiatalabbakkal (akik 152-n vannak.) Az új belépők számának növekedése a fiatalabb nemzedékből nyilvánvalóan egy „sarkunkban a fiatalok” életérzést hoz létre, mely elnyújtott posztgraduális „beiskolázást” hoz létre.

2.táblázat A kandidátusi fokozatot szerzők életkora

	N	Első korcsoportosítás				Az első két korcsoport másféle felosztása	
		-34 éves	35-43 éves	44- éves		-37 éves	38-43 éves
1955	155	69,0%	25,8%	5,2%	X	83,9%	11,0%
1960	304	50,0%	41,8%	8,2%	X	69,1%	22,7%
1965	495	28,1%	56,0%	16,0%	X	48,1%	36,0%
1970	708	19,9%	55,2%	24,9%	X	38,1%	37,0%
1975	843	18,9%	50,1%	31,1%	X	36,7%	32,3%
1980	984	15,5%	51,4%	33,0%	X	34,6%	32,4%
1985	1163	13,1%	52,4%	34,6%	X	29,5%	35,9%
1990	1702	14,0%	43,7%	42,3%	X	25,0%	32,7%

A kandidátusi fokozatszerzés nemi és származási egyenlőtlenségei

Az egymást követő generációkban - ez önmagában valószínűleg senkit nem lep meg - a nők aránya folyamatosan növekszik. Annak eldöntéshez, hogy az egyes korszakokban a mennyiben beszélhetünk a nők hátrányáról a tudományos fokozatszerzésben és mennyiben jelenti az indítófeltételek különbözőségét egy további számításra van szükségünk. A minősítettek kibocsátó egyetemi diplomáscsoportok nemi arányait megvizsgáltuk. 1960 körül kandidáló nők fokozatszerzési esélyhátránya akkor lenne zérus, hogyha hasonlóan az egyetemi

diplomások arányához a kandidálók 27 % a nő lenne. Mivel azonban nem annyi, csak 7,6% a nők aránya, ez azt jelenti, hogy a Kádár korszak kezdetén a nők még 3,6 szoros esélyhátrányban voltak. (lásd 3. táblázat H oszlop) ez a hátrány a rendszerváltásig másfélszeresre csökken. *Nemcsak arról van tehát szó, hogy a nők felsőoktatási részvételének növekedése növeli a tudományos fokozatszerzés valószínűségét, hanem arról is, hogy a tudományos fokozatszerzés fokozatosan felveszi az összes többi oktatási fokozatnál megfigyelt tulajdonságot: minél inkább kiterjed, annál magasabb benne a nők aránya.*

A Kádár korszak elején a nők lényegesen fiatalabban szerzik meg a tudományos fokozatot (lásd 3. táblázat J oszlop) ez a Kádár korszak közepére eltűnik. Az időszak végén ez ismét növekedni kezd. Ez a jelenség összefüggésben lehet azzal, hogy az általánosan növekvő életkor azt sejteti, hogy a már pályán lévők legitimációs törekvése játszik szerepet a kandidátusi fokozat megszerzésében, s a nők, minthogy előbb mennek nyugdíjba, s kevesebb közöttük a vezető, az életkor előrehaladtával kevésbé érdekeltek ebben, mint a férfiak.

3. táblázat A tudományos fokozatszerzés és a nők

Megfigyelt csoport	Létszám	A nők aránya a minősítettek között	A nők aránya a megfelelő korú diplomások között	A nők hátránya	Nők életkora	Nők és Az átlag különbsége
A	B	F	G	H	I	J
1952	52	7,7	26,5	3,4		
1955	156	10,9	26,0	2,4	31,9	0,9
1960	304	7,6	27,1	3,6	32,9	2,5
1965	500	8,2	24,8	3,0	38,1	0,1
1970	720	11,0	23,6	2,1	39,7	0,0
1975	860	12,1	24,1	2,0	40,5	0,0
1980	1002	14,7	29,8	2,0	41,3	0,0
1985	1188	19,5	33,7	1,7	41,6	0,5
1990	1724	23,4	35,8	1,5	42,6	0,5

A doktorálók társadalmi hátterére vonatkozóan a legközvetlenebb adat az apa foglalkozása, melyre az adatbázisban két

adat is van, azaz a megkérdezett két foglalkozást nevezhetett meg. A foglalkozásokat többféle módon szokták csoportosítani. Először azzal a feltevéssel éltünk, hogy az apai foglalkozásokat rétegző mutatók közül a gyermek tudóssá válását leginkább az adott foglalkozás körében *szokásos* iskolai végzettség befolyásolja, sokkal kevésbé a jellegzetes jövedelem, vagyoni helyzet, vagy társadalmi presztizs.

Ez alkalommal tehát célszerűnek tartottuk, hogy nem a foglalkozásokkal kapcsolatos össztársadalmi vélemények, vagy jövedelmi helyzet (Kulcsár 1990) szerint alkossuk meg a foglalkozások rangsorát, hanem iskolai végzettség szerint. Ehhez egy mutatószámot kell alkotnunk, amivel az apák foglalkozását minősítjük. Minthogy jelenleg az apák foglalkozása érdekel leszűkítettük a 98 ezres adatbázist az 1940 előtt születettekre. Megvizsgáltuk az egyes foglalkozásokhoz tartozók iskolázottsági összetételét. Minden foglalkozáshoz (minden FEOR¹⁶ számhoz) egy 0 és 1 közötti számot rendeltünk hozzá, mely azt mutatja, hogy az adott foglalkozáshoz tartozók körében a teljes népességben mekkora arányban találunk egyetemi diplomásokat. Ezáltal a foglalkozásváltozót *lineáris* alakítottuk, minden foglalkozás értéke annyi lesz, amennyi az adott foglalkozást betöltők körében az egyetemi diplomások aránya.

Ennek az értéknek a segítségével a különféle csoportok (Pl: az 1960-as években kandidáltak, az 1940-es években születettek, a nők, a történelemből kandidáltak stb) apáinak „átlagos foglalkozási pozícióját” kiszámíthatóvá tehetjük! *Minél magasabb* ez a szám annál inkább jellemző, hogy a *társadalmi piramis tetejéhez* tartozó foglalkozások köréből rekrutálódnak a leendő tudósok.

Azután minden foglalkozáshoz egy 0 és 1 közötti számot rendeltünk hozzá, mely azt mutatja, hogy az adott foglalkozáshoz tartozók körében a teljes népességben mekkora arányban találunk középiskolainál alacsonyabb végzettségűeket. *Minél magasabb* ez a szám annál inkább jellemző hogy a tudományos elitben is előfordulnak a *társadalmi piramis aljáról* jövők.

¹⁶ A Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerében bekövetkezett kisebb változásokat az adatbázisban átvezettük. A közel 100000-s aggregátumban 69790 személyre nézve van érvényes FEOR adat.
<http://nagypetertibor.uni.hu/t/10105.xls>,
<http://nagypetertibor.uni.hu/10106.xls>

Noha mindkét számítás az iskolázottsági tengelyen való megoszlásról szól, mégis alapvetően kétféle dolgot jelent. A felsőoktatás bővülésének ütemében mindig és mindenhol jellemző, hogy a felsőoktatásba kerülnek olyan nem egyetemi diplomás csoportok gyermekei, akik tulajdonképpen *azzal őrzik meg* családjuk társadalmi státuszát, hogy az egyetemi diplomások körébe kerülnek – ehhez a meritési bázishoz képest számított elitjellegéről szól az első szám. Másfelől bizonyos történelmi korszakokban inter vagy intragenerációs mobilitás során az is jellemzővé válik, hogy nem státuszmegőrzés, hanem *tényleges és jelentős előrelépés* történik az egyetemi ill posztgraduális diploma szerzése révén. Erről informál a második szám.

Ezt követően kiszámoljuk, hogy az egyes évtizedekben kandidátusi fokozatot szerzett személyek apáinak átlagos iskolázottsági prezstizse (ebben a kétféle értelemben) mennyi. Ez a szám csak alig ad értelmezhető eredményeket, hiszen a kandidálók korösszetétele gyorsan változik, s nyilvánvaló, hogy egy fiatalemberre – aki azonnal egyetem után vág bele a tudományos továbbképzésbe – az apa foglalkozása sokkal nagyobb befolyást gyakorol, mint egy középkorúra, aki tulajdonképpen intragenerációs mobilitás gyanánt fogja megszerezni a tudományos fokozatot. akit sokkal inkább saját karrierje során felhalmozott kapcsolati tőkéje, felmerülő szükségletei, munkahelyi kihívásai indítanak el a tudományos továbbképzés útján. Ezért azokat vizsgáltuk meg, akiknek kandidálás-kori életkora 35 alatt volt.

Az egyetemet végzett apák feltehető aránya az ötvenes és hatvanas években stabil marad, majd radikálisan emelkedni kezd.¹⁷ A 60-as évek „tömegesedése” közben átmenetileg némiképp nyitja a kaput az alsó iskolázottsági-társadalmi csoportból származók számára, de a későbbiekben az ő arányuk együtt csökken az felső csoportokból érkezők arányának emelkedésével. A lányok apáinak vélelmezhető egyetem-végzettsége – egészen az utolsó nemzedékig nem lényegesen magasabb a fiúkénál. Viszont úgy az 1950-es és 1960-as években,

¹⁷ <http://nagypetertibor.uni.hu/t/10302.xls> Ha elkülönítjük azokat, akiknek apja bizonyosan egyetemi végzettségű, akkor ezek aránya az 1955-ös 9,3 %-ról indulva 1965-re éri el az 5%-os mélypontot, majd fokozatosan emelkedni kezd, hogy 1980-ra átlépje a 10 %-ot, s az utolsó megfigyelt csoportban már 13,5% legyen.

mint az időszak végén igaz, hogy a társadalmi piramis aljáról sokkal inkább érkeznek fiúk, mint lányok.

4. táblázat Az apa foglalkozásának iskolázottsági pontértéke az egyes történelmi időszakokban a 35 év alatt kandidáltak között

	Az egyetemi végzettség valószínűsége	A középiskolánál alacsonyabb végzettség valószínűsége	Az egyetemi végzettség valószínűsége – a tudós nők apái körében	A középiskolánál alacsonyabb végzettség valószínűsége – a tudós nők apái körében
1955	22,09	46,82	17,77	27,12
1960	22,66	49,23	23,37	40,85
1965	22,16	54,29	24,95	57,56
1970	26,01	48,08	26,85	53,91
1975	28,79	42,18	28,72	44,87
1980	35,19	37,59	31,17	43,28
1985	39,34	32,03	41,84	23,65
1990	43,96	23,16	52,22	17,46

Alapvető háttértényező még a születési hely, s az egyetemi előtanulmányok. S természetesen mindezek a kérdések további variabilitást mutatnak az egyes tudományágak szerint. Nem egyszerűen arról van szó, hogy pl. a természettudományok és a humántudományok eltérő mértékben feltételezik az előnyös társadalmi hátteret, értelmiségi habitust, hanem arról is, hogy a műszaki és orvostudományok minősítettjei bizonyos értelemben a mérnök és orvostársadalom részét is alkotják.

Mindez egy következő tanulmány tárgya lesz.

Irodalomjegyzék

Angelusz Róbert - Bukodi Erzsébet - Falussy Béla - Tardos Róbert: Akadémiai fokozattal rendelkeznek . - In: Magyar tudomány, 1999. (44. évf.), 4. sz., 424-432. p

Barnes, Barry : A tudományos tudás szociológiai elemzése / Barry Barnes, David Bloor, John Henry ; [ford. Faragó Péter ..., Tanács János...] ; [utószó Fehér Márta]. Osiris könyvtár

Bíró Judit - Székelyi Mária A tudomány újjáépítése, 1945-1950 Szociológiai szemle, 1996. 3-4. sz. 81. old.

Bourdieu, Pierre : A tudomány tudománya és a reflexivitás : A College de France 2000-2001. évi előadás-sorozata / Pierre Bourdieu ; [szerk. és a szöveget gond. Lenkei Júlia] ; [ford. Házás Nikolett, Simon Vanda] Budapest : Gondolat, 2005

Bourdieu, Pierre : Homo academicus.; translated by Peter Collier. Stanford University Press, 1988.

Bukodi, E (1998): A tudományos fokozattal rendelkezők . Budapest: KSH

D. Szabó Mária: A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk, 1945-1969 . - In: Századok, 1970. (104. évf.), 5-6. sz., 1297-1304. p.

Enders, J (2001) Academic Staff in Europe: Changing Contexts and Conditions.-Westport, Conn./London: Greenwood Press,

Glatz Ferenc: Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban 1922-1999 . - In: Magyar tudomány, 2002. (47. (108.) évf.), 4. sz., 494-506. p.

Huszár Tibor (1978) (szerk) Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások, Kossuth , Bp,

Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói Magyar Tudományos Tanács, 1948-1949 Budapest : Akad. K., 1995 Budapest

Kozma Tamás: Homo academicus : in memoriam Pierre Bourdieu : (1930-2002) . - In: Educatio, 2002. (11. évf.), 2. sz., 313-316. p.

Kulcsár Rózsa (1990) A társadalmi-foglalkozási csoportok sorrendje a presztízshierarchiában –Statisztikai Szemle június június

Menyhárt Lajos: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán elfogadott történelmi tárgyú doktori disszertációk jegyzéke, 1945-1970 . - In: Századok, 1973. (107. évf.), 3. sz., 815-817. p.

Papp János: A szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk, 1945-1971 . - In: Századok, 1972. (106. évf.), 4-5. sz., 1272-1276. p.

Treiman, Donald J. (1977) *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press

KARÁDY Viktor (1936) történelmi szociológus, felsőbb tanulmányait Budapesten kezdte (ELTE) és Párizsban végezte a Sorbonne-on szociológus, demográfus és angol szakos diplomákkal. 1965-től a politológus Raymond Aron kutatási asszisztense a francia CNRS tagjaként (*Centre National de la Recherche Scientifique*), ahol 1968-tól önálló kutató a Pierre Bourdieu vezette Európai Kutató Központ keretében. Itt működik 2003-ig, amikor mint kutatási igazgató emeritál. Közben tanít a párizsi Descartes Egyetemen és az EHESS (*Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*) doktori iskolájában is. 1980-82-ben az Oxford-i Wolfson College kutatója. 1992 óta a budapesti Középeurópai Egyetem Történelmi Tanszékének meghívott előadója, 2008-tól kinevezeti egyetemi tanára. Főbb kutatási területei közé tartozik a francia társadalomtudományok eredettörténete (lásd kiadási munkáit Durkheim, Mauss és Halbwachs művein, 1968-1973), a francia oktatási rendszer (l. *A Francia Egyetem Napóleontól Vichyig*, Új Mandátum, 2005), az európai zsidóság társadalomtörténete (l. *Zsidóság Európában a modern korban*, Új Mandátum, 2000), a honi zsidóság szociológiája és demográfiája (l. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867-1945*, Replika könyvek, 2000; *Önazonosítás és sorsválasztás*, Új Mandátum, 2001; *Túlélők és újrakezdők*, Múlt és jövő, 2002), az iskolázás és elitképzés a Kárpát-medencében (l. Valter Csillával *Egy országos vonzáskörű szegedi főiskola*, Móra Ferenc Múzeum, 1990; *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, Replika-könyvek, 1997; Lucian Nastasa-val, *The students of the Medical Faculty of the University of Kolozsvár/Cluj 1872-1918*, Cluj, 2004), a feudalizmus utáni nemzetépítés hazai konfliktusai (l. Kozma Istvánnal, *Név és nemzet*, Osiris, 2002). Legújabb kutatásai az elitkiválasztás történelmi szociológiáját és a társadalomtudományok intézményesülését európai összefüggéseikben vizsgálják, a brüsszeli Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatásával. Publikációiról lásd: <http://karadyviktor.uni.hu>.

NAGY Péter Tibor (1963) Történelem szakos tanár (1986, ELTE BTK) a neveléstudomány (1991) és a történettudomány (1996), kandidátusa az MTA doktora (2005), egyetemi tanár (2007). 1991-2012-ben az Oktatókutató Intézetnél és jogutódjainál tudományos főmunkatárs, tudományos tanácsadó, az Oktatáspolitikai Csoport vezetője. Az 1990-es évek eleje óta a Wesley János Lelkészképző Főiskola tanára, a vallásszociológia, társadalomtörténet, oktatástörténet tárgyak oktatója, a Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont vezetője. Az ELTE Társadalomtudományi Kar Oktatás- és Ifjúságkutató Központ (<http://oitk.tatk.elte.hu/>) alapító tagja. 1985/86 óta több intézményben oktatott. (DE BTK, ELTE BTK, ELTE TáTK, ELTE PPK, KJF, MIE, ME BTK, PTE BTK). A DE és a PTE doktori iskolájának alapító tagja, a PTE-n az Oktatástörténeti Program vezetője volt, az ELTE PPK doktori programjában jelenleg is tanít. Az MTA Neveléstörténeti Albizottság volt titkára, jelenleg tagja. Az MTA – egykori – Oktatásszociológiai Albizottságának tagja, az MSZT Oktatásszociológiai Szakosztályának 2003-tól elnöke, a Magyar Történelmi Társulat Országos Választmányának tagja, 1998-2003, 2007-. Az *Educatio* (1992-), a *Világosság* (1997-2002), *Társadalom és oktatás* könyvsorozat (2002-) szerkesztőbizottságának tagja. Az 1929-s Magyar Zsidó Lexikon digitalizálója. Erdei és Polányi díjas. Karády Viktorral közösen vezeti az European Research Council elittörténeti kutatását (230518). Főbb könyvei: *A magyar oktatás második államosítása*; *Educatio* kk. 1992. *Járszalag és aréna: Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*, ÚMK, 2000. *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok: Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, ÚMK, 2002. *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19-20. századi Magyarországon*. ÚMK, 2010. *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867-1945*, Gondolat, 2011. *Oktatás-történet-szociológia*, Gondolat, 2012. Lásd: <http://nagyphetertibor.uni.hu>